

הקדמה

"וגם ימי עיניי ונדודי גלותי לא מחו מלבי זיכרונות ילדות" [ביאליק]

ביוני 1983 רואינתי ע"י כתב העיתון [ידיעות-אחרונות] מר מנחם מיכלסון, על חוויותיי במחנות הריכוז. במהלך הראיון שאל אותי הכתב: מדוע לא ספרת עד עכשיו על האירועים מתקופת השואה? ראוי היה לכתוב על ההתרחשויות טרם יטשטשו הזיכרונות.

אכן, קבלתי על עצמי את האתגר והחלטתי לכתוב על קורותיי בעת השואה והתחלתי בתיאור חיי כילד בעיירה היהודית.

שנים רבות הקדשתי לליקוט ושחזור האירועים. הצלחתי פחות או יותר להשלים תמונה משפחתית עד תחילת השואה. לצערי מהמשפחה שלי שרדו רק אחדים.

ממשפחת אבי "גרגר" שלושה קרובי משפחה, מתוך בערך שלושים וארבע.
ממשפחת אמי "זילבר" עשרה קרובי משפחה, מתוך בערך חמישים וחמישה.

שחזור ששים שנה אחורה אינו נקל. לצערי פרטים רבים ועדויות שהיו יכולים לסייע לי בכתיבת הזיכרונות, לא נותרו. באורח-פלא תוך כדי התרכזות בכתיבה הזיכרונות מהעבר - הרחוק חזרו אלי כאילו, האירועים התרחשו אתמול שלשום.

האירועים מבוססים בחלקם על מה ששמעתי מפי אמי ע"ה ומהסיפורים שסיפר לי דודי צבי כספי ז"ל [אח אמי] שהשכיל לעלות לארץ עוד בשנות השלושים ודאג להביא עמו מסמכים ותמונות מהמשפחה. מצאתי בין ההתכתבות של אמי ע"ה עד תחילת השואה: מכתבים ותמונות. בלי התמונות הללו, ספק אם הייתי יכול לזכור את תווי פניהם.

את זיכרונותיי אני מקדיש לילדיי: רמי, חנן וליהודית, כמו-כן לנכדיי: רועי, לירן, עידן, ניר, מיכל ולנועה.

שלימה

FÜR MEINE LEBENSGEFÄHRTIN MYRTHA,
OHNE DEREN ERMUTIGUNG DIESE MEMOIREN
NICHT ZU ENDE GESCHRIEBEN WORDEN WAREN.

והיו **חייך** תלאים לך מנגד,

ופחדת לילה **ויומם**

ולא תאמין בחייך:

בבקר תאמר: מי-יתן ערב!

בערב תאמר מי-**יתן בקר**

מפחד ללבך אשר **תפחד**

וממראה עיניך אשר תראה:

(דברים כח 66)

לזכר משפחתי שנכחדה והושמדה **באו שוויץ**

אמי חנה-**דבשא** בגיל ארבעים **ושש**

אחי דוב ברו בגיל שלש **עשרה**

אחותי **שרה-לאה** לילי בגיל **שתים עשרה**

אחי יצחק איצ'ו בגיל **תשע**

אחי לוי לייצ'ו בגיל שבע

מיידאן MAJDAN

העיירה "מיידאן" שוכנת מערבית כ – 75 ק"מ מהעיר אוז'הורוד (UŽHOROD באוקראינה ליד הגבול הסלובקי, במחוז "מרמרוש" MAROMAROS (בפי היהודים כינו את המחוז מר-מראש). מצד אחד של העיירה מתנשא ההר "וורכובינה" כ- 1400 מטר גובה ומאידך-גיסא זורם הנהר "ריפינקה". מראה ואפיה של העיירה דומה להפליא לעיירות המתוארות בסיפוריו של הסופר שלום-עליכם.

לצערי איני יכול להרחיב ולתאר פרטים על המקום, משום שבגיל חמש עזבתי את מיידאן. ככל הידוע לי, שבשנת 1830 חיו במיידאן כ-73 יהודים והם ארגנו את הקהילה הראשונה. בשנות השלושים הקימו את בית-הכנסת הראשון, עד אז נהגו להתפלל בצריף רעוע. על- פי מפקד האוכלוסין שהתקיים בשנת 1941 יוצא שבמיידאן והסביבה חיו כ-830 יהודים. זמן קצר לפני כן כבשו הכוחות ההונגרים בתמיכת הגרמנים הנאצים את כל האזור של רוסיה-הקרפטית בתוכה גם מיידן. ההונגרים אף הקדימו את בני-בריתם הגרמנים ובשנת 1941 גרשו את רב היהודים מרוסיה-הקרפטית לפולין לעיירת קמנץ-פודולקס KAMENYECK-PODOLKSZ שם מצאו את מותם, בניהם רב משפחת אימי ע"ה.

שפת המקום הייתה בעיקרו רותינית (הגיה אוקראינית) ואילו היהודים דיברו אידיש וצ'כית. על פי רב התושבים הלא יהודים דיברו גם אידיש.

האזור עבר מבחינה היסטורית גלגולים רבים. לפני מלחמת- העולם הראשונה השתייך לאוסטרו-הונגריה, בתום המלחמה, על פי החלטת טריאנון סופח לצ'כיה, בשנת 1939 שוב נכבש ע"י הונגריה ובתום מלחמת העולם-השניה רוסיה הסובייטית סיפחה לעצמה, עד התפרקותה של ברית-המועצות. האזור נמצא כעת בשליטתה של אוקראינה.

בעיירה זו {במיידאן} באתי לעולם: **ביום ב' באב תרפ"ו, 13 ביולי 1926**
השם שלמה נתן לי על שמו של אבי סבי ז"ל ר' שלמה זילבר ז"ל.

סבא ר' יצחק זילבר [ר' איצ'ה]

סבי אב אמי ר' יצחק זילבר ז"ל היה מוכר יותר בשם החיבה ר' איצ'ה. הוא נולד בשנת 1859 בברז'ין שבגליציה [פולין]. התייתם מהוריו כבר בגיל שמונה והתחנך אצל הרב מברז'ין. במשך הזמן הצליח להתחבב על באי חצרו של הרב והקדיש את רב זמנו ללימודי קודש. הוא התעמק וחקר את דקדוקי לשון-הקודש. אמנם, שפת אמו הייתה אידיש, אך על פי רב התכתב בלשון-קודש. כנער נהג לישון על ספסל והשכים לקום בבוקר, כדי להצטרף ללמודים אצל הרב. עוד בצעירותו העריכו וכבדו אותו כתלמיד-חכם. סבא נמשך ללימודי חול בדרך הלומד מאליו [אוטודידקט], כשהנטייה הייתה יותר ויותר לצד ההתעניינות באומנות ובלמוד שפות. הוא התחנך עם שרה-לאה, בתו של אברהם-יוסף שטיינמיץ, מהעיירה דיבווה, [בסביבת מיידאן]. נולדו להם תשעה ילדים. שםם לפי סדר גילם:

אלתער, שלמה, יעקוב, עזרא, חנה-דבשא, מלכה, צבי-הערשל, ברוך, רבקה.

הבנים עזבו את הבית בעודם צעירים והלכו ללמוד בישיבות. בנוסף ללימודי הקודש רכשו לעצמם אף הם, השכלה חיצונית ולמדו שפות זרות. סבי היה איש מרשים מאוד. אני זוכר אותו כשהיה כבר מעל גיל שישים. בהופעתו המרשימה הקסים את באי הסביבה וגם את התושבים הלא יהודים. זקנו הלבן והמטופח עיטר את פניו והוסיף לו הדרת-פנים מיוחדת. עיניו הכחולות העידו על טוב-עין וטוב-סבר. הוא היה נערץ על הקהילות בעיירות הסביבה וזכה אצלם לכבוד רב.

סבי התלבש כמנהג החסידים: חבש כובע מקטיפה בעל שולים רחבים, מתוכו בצבצה הכיפה השחורה [ירמולקע]. לבש קפוטה [בעקשע] שחורה, ממנה בלט הטלית-הקטן.

מכנסיו היו מוכנסים בתוך פזמקיו הלבנים. הוא הקפיד מאוד על לבוש מסודר ונקי.

בשנות העשרים נפטר הרב של מיידאן, הקהילה לא העמידה ממלא מקום מבחוץ, מהטעם הפשוט, שלא היו זקוקים לכך, שכן, ר' איצ'ה מילא תפקיד זה בהצלחה. הוא כיהן גם כשו"ב ומוהל במיידאן וסביבתה. כשהוזמן לשחוט בכפרי הסביבה, עשה את דרכו ברכיבה על סוס, את נרתיק החלף דחף בשרוול מגפנו. בימי החורף הקר, עטף את עצמו בבגדים חמים, כמו האיכרים...

לסבא יצא מוניטין כאיש רב-פעלים, ורב כשרונות בשטחים רבים. הידועים בניהם: רקיחת תרופות מצמחים ומחומרים טבעיים. מיזג אבקה לעצירת דם בה השתמש בה בטקסי ברית מילה. אבקה זו נוצלה גם, כשסייע לחיילים הפצועים במלחמת העולם הראשונה. בעוברו ברחובות העיירה. תושבי המקום במיוחד, הגויים ברכו אותו ופנו אליו "אדוני איש הקדוש" שלום לך.

בקרוב יהודי מזרח אירופה, נהוג היה, כשילד חלה, לא פנו מיד לרופא, קודם שהזמנו איש מוכבד כגון: תלמיד-חכם, הדיין או את השוחט של הקהילה, להסרת [לחישת] עין-רעה או עינא-בישא. באידיש אמרו: "אָבלעשן אַ עין-הרע". על פי רוב קראו לסבי להסרת עין-רעה. סבא התיישב ליד מיטת החולה ושם גחלים לוהטות בתוך כוס מים. אם הגחלים, צפו מעל פני המים, משמע, שהילד אינו סובל מעין-רעה וכאשר, הגחלים שקעו בתחתית הכוס, סימן היה, שסבל מעין-רעה. האנשים גוננו על ילדיהם מהשפעות של עין-רעה. בכל בטויי התפלאות או, מחמאה, הקפידו להגיד "בלי עין-רעה". באידיש שבשו את הביטוי ואמרו "כ' עיינה הרע". לסבי היה תיק, דומה לזה שהרופאים היו נושאים עמם לביקורי חולים, בתוכו החזיק ערכה של כוסות-רוח ואבזרים נוספים. את הכוסות [כוסות-ואקום] היה מניח על גב החולה שסבל מהתקררות או מכאב גב. על זה היו אומרים אצל היהודים: "ס'ועט העלפן ווי טויטן באנקעס". [יעזור כמו כוסות-רוח-למת] הוא נערץ על הגויים כאיש בעל קסמים ובעיניהם רק הוא מסוגל היה להביא מזור לחוליהם.

יום אחד הופיעו בבית סבי איכר בלוית בתו הצעירה. הצעירה, התייפחה ונאנקה מכאבים, לא הייתה מסוגלת לעמוד על רגליה, האיכר בקש את עזרת סבי. סבי הפנה אותם לרופא של העיירה. אך האיכר התעקש ובקש שרק סבי יטפל בה. לאחר, שנוכח לדעת שאיני יכול להיפטר מהם, בקש להשכיב את הנערה על דרגש עץ ומיד אבחן נקיעה ברגלה. כדי להסיח את דעתה, החזיק במכוון ברגלה הבריאה, סיבב אותה ימינה, שמאלה, ושאלה כל העת: כואבת?! כואבת?! ובהרף עין תפש את רגלה הכואבת תוך כדי סיבוב, נשמעה נקישה, והנערה פסקה לבכות, וסבי יעץ לה לנוח שבוע ימים והבטיח לה, שהכל יסתדר על הצד הטוב.

האיכר בקש לגמול בעד הטיפול, אך, סבי סירב לקבל תמורה כל שהיא. למחרת הופיעה אשת האיכר עם סל מלא מצרכים והניחה ליד דלת הכניסה של בית סבי, כי היא חששה להכניס את המצרכים לתוך הבית, ביודעה שסבי יסרב לקבלם.

סבי היה גם אמן בחסד עליון, הצטיין בכשרונו לציור. בין יצירותיו הרבות: ציור של מפה, על גבי קלף המתארת את כבושה של ארץ ישראל בתקופת יהושע. הוא צייר אותה בשנת תרמ"ד 1883 בהיותו בן עשרים וארבע. בחלק אחד במפה פירט: את שמות ק"ו [מאה וששה] ישובים, החל מ' מידבר-צין ועד מול-יפו. בחלק השני תיאר: את מקומם ונחלתם של כל שבט ושבט בצבע אחר. את הצבעים הפיק מחומרים טבעיים.

בתקופת לימודיו בישיבה, קם בשחרים, כדי להצטרף לשיעור אצל הרב. באותם הזמנים לא היה שעון מעורר בהישג ידו. הוא הגה רעיון לבנות שעון מעורר בכוחות עצמו. את חלקי המנגנון אלתר וגילף מעץ, בתוך המנגנון הוסיף את המעורר ומתוכו השתרכו שני חבלים. האחד, היה קשור למשקולת והשני קשר על זרוע ידו. בשעת היקיצה המכוונת, הופעל מנגנון המעורר, נפלה המשקולת, והחבל השני משך בזרוע ידו כך, התעורר.

בן חמש עשרה היה, כשלמד בישיבה. הרב שעמד בראש הישיבה, ידע להעריך את תכונותיו הטובות. יום אחד אמר לו: רצוני להראות לך משהו; הביאו לחדרו והציג לפניו גרגיר של חיטה מעוטר באותיות זעירות. הרבי סיפר לו: שיהודי עובר-אורח בא אליו ממרחקים ובמקום מסירת קוויטל, [פתקה בה רשומה בקשה] מסר לו את הגרגיר. [קיים מנהג, כשיהודי בא לביקור אצל הרב, מוסר לו קוויטל, בו משטח בקשותיו ומוסיף לו תרומה צנועה]. הרבי פנה לסבי ושאל אותו: איצ'לה! אתה יכול לעשות יצירה כה מופלאה? איצ'לה שתק וכעבור שבוע הגיש לו גרגיר של חיטה מעוטר עם הרבה יותר אותיות מזה שקבל מהאורח.

חלפו שנים מאז הסיפור על הגרגיר וסבי כיהן אז כשוחט של מיידאן. באקראי עיין פעם בספר ונתקל בשאלה הלכתית מעניינת. הפלוגתא התעסקה בקושיה: האם, מותר להחזיק בפסח בגרגיר חיטה לשם קישוט, מתוך חשש של החזקת חמץ ברשותו? אמנם, החיטה אינה ראויה למאכל.... אז, נזכר בגרגיר שצייר בצעירותו לרבי. גמר-אומר, להכין גרגיר דומה ורשם עליו את האותיות: שבעת המינים, שנים עשר השבטים, שלש אבות וחתימתו, סך הכל רשם על הגרגיר, מאה וארבע עשרה אותיות. יצירה זו שמר בתוך קופסת-זכוכית.

במלחמת העולם הראשונה, מיידאן נכבש ע"י הצבא הרוסי. החיילים ערכו חיפושים מבית לבית למצוא מאגרי מזון. אם, גילו מאגר, החרומו הכול. החיילים הגיעו גם, לבית סבי והקצין שעמד בראש חולית המחפשים, גילה מכסה של סליק בתוך הרצפה. שאל את סבי: מה מוסתר שם? וסבי ענה: ספרים ישנים. הקצין הורה לחיילים לרוקן את הסליק. בתוכו גילו את הקופסה עם הגרגיר. הקצין העריך מיד שאוצר נדיר נפל בחלקו. הוא לקח את הקופסה עמו ורק העיר כדרך אגב: זה יימסר למוזיאון של קייב. (KIEV)[שבאוקראינה]

באותו הזמן, בנו שלמה שירת אצל הוד מלכותו הקיסר פרנץ יוזף, בצבא האוסטרו-הונגרי. הוא לחם בחזית ועוטר באות "לוחם-החזית" (FRONT-HARCOS)

תקופה ארוכה לא שמעו ממנו וחששו שמא נפל בשבי. יום אחד, הגיע ממנו מברק בו הודיע: שקבל חופשה קצרה ואסרו עליו לבוא למיידאן. בנימוק, שהחזית התקרבה לאזור. אולם, התיירו לו לבקר בעיר אויהל שבהונגריה, מקום מגוריו של אחיו אלתער.

סבי גמר- אומר לנסוע לאויהל לבקר את בנו, וסבתא הביעה את רצונה להצטרף אליו. בטענה, שגם לה, הזכות לראות את בנה. אך, סבי לא הסכים לצרף אותה למסע, משום שבאותה שנה היה חורף קשה במיוחד והשלגים נערמו לגובה רב. מה עוד, שהבת רבקה' לה הייתה עדיין תנותק בשלבי יניקה ולכן היו נאלצים לקחת גם אותה. תחנת-הרכבת הקרובה הייתה מרוחקת כארבעים ק"מ ממיידאן. שום שכנוע לא הואיל וסבתא הצטרפה יחד עם רבקה' לה לנסיעה. אמצעי התחבורה היחיד הייתה, המזחלת. סבא שכר מזחלת רתומה לשני סוסים. את רצפת המזחלת מלאו בלבנים מחוממות עטופות בד, לחמום הרגלים.

בשעות הערב הגיעו לתחנת הרכבת של העיירה וולוך (Volo). התברר, שאין יותר מקום ברכבת. בעזרת מכרים שפגשו בתחנה, השיגו מקום במחלקה הראשונה. היהודים, בין יושבי הקרון, התקבצו לתפילת מעריב. סבתי ניצלה את ההזדמנות ונשכבה על הספסל להניק את רבקה'לה. לפני התפילה ניגש סבא לשירותים וכאשר, פתח את דלת בית-השימוש, שמע שריקה רעשנית באותו הרגע ארעה התנגשות חזיתית בין שתי הרכבות. סבא נזרק החוצה ונפגע ברגלו. צעקות הפצועים היו מחרידות, סבא זחל בין הנפגעים ראה תחילה את שמלתה של סבתא ואחר זיהה את גופתה והבין שאסון גדול פקד אותו. ממרחקים שמע בכי של תינוקת והמשיך לזחול לכוונו הבכי וגילה את בתו רבקה' לה. היא הייתה עטופה בכרית ומסיבה זו לא נפגעה כשנזרקה מהרכבת.

הידיעה על אסון הרכבת, הגיעה לבנים שלמה ואלתער. הם הגיעו במהירות רבה למקום האסון. הבנים רצו לאשפו את סבא, אך הוא התנגד מחשש חילול שבת ואכילת מזון טרף בבית החולים. מה גם, שרצה להיות נוכח בהלוויה של אישתו.

בחוגי החרדים לא רואים בעין יפה שאדם מקובל כמו ר' איצ'ה יחיה לבד בלי אישה. אחרי שלוש שנות אלמנות, שדכו לסבא את חיה-עטיה פריזנט מבית אייזנר שהייתה אלמנת מלחמה, ואם לשישה ילדים. לקראת החתונה, אסף סבא את בני משפחתו וסיפר להם: כי הוא עומד להתחתן וביקש את הילדים לנהוג כלפי האישה החדשה בדרך-ארץ ולקרוא לה "מימע" (דודה).

ביום החתונה, התלבש סבא חגיגית, חבש את השטריימל ונסע לעיירה ליפשינה לעמוד תחת החופה. בתום החתונה הגיע הביתה עם אישתו החדשה ובלוויית בן הזקונים שלה מענדעלה. יתר הבנים של המימע למדו בישיבה והבת היחידה בראנע גרה אצל דודתה. ששת הילדים של המימע, עלו ארצה בשנות השלושים יחד עם דודי צבי ופתחו במרכז וולוולסקי בתל-אביב נגריה, שמאוחר יותר התפתחה למפעל רהיטים בעל מוניטין בשם "פרימה".

לסבא נולדו עוד שלשה ילדים שמם היה: מוטלה, שאשיל ודרעזל. המימע הייתה מאוד אהובה על כולם והיחס אליה היה כאל אם אמיתית. אמי הייתה עמה בקשר מתמיד, עד תחילת השואה.

גדלתי אצל סבא עד גיל חמש ועדיין זכורים לי אירועים שונים מהבית. אני הערצתי אותו שמחתו מאוד כאשר נודע לי שסבא עומד לבקר אותנו בניבאטור ושוב אוכל לראותו לאחר זמן רב. סבא ביקר קודם את בנו שלמה בעיר דברצן ולקראת שבת בא אלינו. אימא התרגשה מהביקור, היא מרקה את הבית והכינה את המטעמים האהובים על סבא. ביום שישי יצאנו לתחנת הרכבת

לקבל את פני האורח. כאשר סבא ירד מהרכבת, התרגשה אימא עד דמעות. לקחנו את המזוודות ונסענו בכרכרה הביתה.

לאחר מנוחה קצרה, הלכתי עם סבא למקווה. בהגיעו לתפילת ערב שבת לבית-המדרש, קיבל את פניו בחמימות מכרו וידידו הרב ר' נפתולה והושיב אותו במקום כבוד. בשבת בסעודה-שלישית הרב נפתולה כבד את סבא וביקשו לדרוש בפרשת השבוע.

זמן קצר לאחר שובו של סבא למיידן, כשחזרתי הביתה מהחדר יום אחד, מצאתי את אימא בוכה מרות. בקושי הבנתי את סיבת הבכי, עד שסיפרה לי שסבא נפטר.

סבא נפטר בגיל 74. יהי זכרו ברוך.

מלכה מתחתנת.

מלכה, אחותה הצעירה של אמי והיפה בין האחיות, עמדה להתחתן עם בחיר-ליבה מאיר אהרון טייכמן מהעיירה וולובה ליד מיידאן.

החתונה התקיימה בתקופת הקור והשלג, בכפר מגוריו של החתן. הייתי אז בן חמש ועודני זוכר את החתונה ההיא במיוחד את הקור ששרר בתקופה זו. לקיום החתונה, חפשו אולם עם סידורי מחיצה לשני המינים, המאפשר לקלוט את כל המוזמנים. הבעיה נפתרה ע"י הקמת אוהל לנשים בלבד סמוך לאולם של בית-הקהילה.

ממיידאן באו לחתונה רוב אנשי הקהילה. טבעי היה הדבר, שכאשר בתו של ר' איצ'ה מתחתנת, ירצו רובם לקחת חלק בשמחה. גם מהעיירה וולובה בא קהל גדול.

החגיגות נמשכו שבוע ימים עד תום שבע-הברכות. אמי טרחה ועזרה בהכנת הכיבוד ואני שמרתי לה מקום באוהל. בגלל מחסור בכיסאות, כל כיסא נעשה יקר ערך. החזקתי בכיסא עבור אימא, כבקרנות המזבח, ולא שחררתי אותו מידיי אפילו כשנסו לקחתו ממני בכוח. נלחמתי על הכסא בחירוף נפש.

למלכה נולדו חמישה ילדים. לצערי הם לא הספיקו ליהנות מהאושר יותר מעשר שנים. ב-1941 גרשו את המשפחה לפולין, חוץ משני ילדים שהצליחו לברוח, כולם הושמדו. יוסלה הובא אלינו ואת אחותו הביאו למשפחה בעיר סאטמר. גם הם לא זכו בחיים ארוכים ובסוף הגיעו לאושוויץ, משם לא חזרו.

החתונה הייתה עבורי נקודת-מפנה בחיי. עד החתונה לא ידעתי על קיומו של אבי. אבא הגיע לחתונה עם האחים של אימא, אלתער ושלמה. הם נצלו את ההזדמנות כדי לפייס בין אימא ואבא והזמינו אותי לחתונה ובשרו לו שיש לו בן. שם פגשתי את אבא בפעם הראשונה. הסיבה לכך, כפי ששמעתי בדיעבד מדודי צבי, הוריי נפרדו קרוב לאחר חתונתם ואימא חזרה לבית אביה ואני נולדתי במיידאו. עניין זה לא נתן לי מנוחה ובכל הזדמנות שניסיתי ללקט מידע כל שהוא מאבא, הוא התחמק ולא הצלחתי לקבל ממנו תשובה.

בערך שנתיים לפני מות אבי ז"ל בקרתי אצלו בבני-ברק בהיותנו לבד, ניצלתי את ההזדמנות ובקשתי ממנו שיספר לי על הפרשה שהייתה לו עם אימא, ואת הסיבה מדוע נפגשנו רק כשהגעתי לגיל חמש. אבא סיפר: שזמן קצר אחרי חתונתם פרץ ריב בניהם ואימא החליטה לחזור לבית אביה במיידאן. אולם, אבא לא ידע על הריונה כאשר אימא נפרדה ממנו. הוא לא ידע שיש לו בן והמשפחה הסתירה ממנו את קיומי. אני גדלתי אצל סבי ובשבילי הוא היה האבא. בתום החתונה נסענו כולנו לניבאטור שבהונגריה, בעיירה זו גרו בני משפחתו של אבא.

נירבאטור -NYIRBÁTOR

עיירה השוכנת בצפון מזרח הונגריה כשלושים ק"מ מהגבול הרומני. השם נירבאטור נובע מצירופם של שני מלים ניר- ובאטור. ניר, (NYIRFA) פירושו בעברית עץ-שדר, עצים אלה צומחים בעיקר באזור. באטור (BÁTOR) על שמו של סטפן באתורי (BÁTORI ISTVÁN) שלחם בכובש התורכי והוכתר למלך פולין ונסיד טרנסילבניה. ב' תרם רבות להתפתחותה של העיירה. הוא סייע בהקמתה של הכנסייה הפרוטסטנטית, והקים לידה מגדל-פעמון בנוי כולו מעץ. המגדל שמור היום כאתר היסטורי.

הקהילה היהודית הראשונה נוסדה: בשנת 1816 ע"י שמעון מנדל ממשפחה אצילה. המנדלים, הטביעו את חותמם בכלכלתה של העיירה וסביבתה, בהקימם את המפעל הראשון בנירבאטור בשם "בוני" (BÓNI) הייצור במפעל היה דיי מגוון, יצרו בין היתר: לחם, כוהל וטבק. המטרה הייתה לקלוט את היבול של חקלאי המקום. הקהילה היהודית הלכה והתפתחה והשפעתה על כלכלתה של נירבאטור הייתה ניכרת. לפני השואה היוו התושבים היהודים כמעט כעשרים וחמישה אחוז מכלל התושבים. עד תחילת השואה שררו בין היהודים לבין הגויים יחסים סבירים.

תחילה נוסדה הקהילה היהודית האורתודוקסית הדומיננטית מבין הקהילות, בהמשך נוסדה הקהילה השנייה ע"י המתונים הליברלים בשם **הסטטוס-קוו**, [או שטצקו] בתי הכנסת של שתי הקהילות, ניצבו זה ליד זה, עם גדר משותפת וזו הייתה השותפות היחידה בין שתי הקהילות. הקהילה האורתודוקסית הייתה מאורגנת על כל מוסדותיה: מרכז-הרב, תלמוד-תורה, בית-ספר יהודי, מקווה-טהרה, בית-שחיטה וחברה-קדישא. בתוך הקהילה, פעלו חוגים ללימודים כגון: חב' לגמילת-חסדים, עזרה-הדדית, ניהול כספים. בראש ההנהלה, עמד ראש הקהל, גזבר, אחראי על ספרי החשבונות ומבקר. ההנהלה נבחרה מדי כמה

שנים ע"י חברי הקהילה. הקהילה העסיקה מספר ניכר של שכירים במשכורת ביניהם: הרב, המלמדים, שוחטים, מורים, שמש, שרת במקווה וכמובן, גם גוי של שבת.

מוסדות הקהילה, כגון: בתי הכנסת, מוסד לתלמוד-תורה [החדר], הקלאוז, [שטיבעל] ובית הספר היהודי, התרכזו כולם, ברוב אחד ליד מרכז העיירה. בתוך חצר בית הכנסת, שכנו: מרכז-הרב, בית-השחיטה, המקווה והמגורים של הרב ושל השמש. לקהילת הסטטוס-קוו, היו מוסדות נפרדים כמו: רב, שוחט ושמש. בבואי לנירבאטור, סבלתי בהתחלה מבעיות הסתגלות. לא הבנתי את השפה ההונגרית וגם את האידיש שלהם שבקושי יכולתי להבין, [משום שבמיידאן דברו אידיש שונה].

תחילה גרנו בדירה שכורה אצל בעל דפוס, יהודי מתבולל בשם פון (Fon). ליד הכניסה לחצר, גרה משפחת פון. בהמשך לאורך החצר [שהיה דומה לרכבת], גרו עוד ארבעה משפחות יהודיות. אנחנו גרנו בסוף השורה, השכנים שלנו היו המשפחות: קראוס, אלנבוגן ומשפחת רייך.

אנחנו גרנו בשכנות של משפחת רייך, להם הייתה בת צעירה ויפה בשם לאה, בדיעבד נודה לי שלאבי וללאה היו יחסי קירבה אינטימיים. היא נסעה עמו לבודפשט להיות רחוק מעיינה ואוזנה של הסביבה המוכרת. בנירבאטור התהלכו שמועות ש'לאה ילדה בן מאבי. בחדר הציקו לי הילדים ולגלגו לי "יש לך אח ממזר!" פרשה זו עשתה לה כנפיים בעיירה כולה. הסובלת העיקרית מכל הפרשה, הייתה אימא, היא הסתגרה בבית ובכתה כל הזמן. מחדר השינה בקעו צעקות רמות עם קולות בכיות כאשר אמי דרשה הסבר מאבא. בסוף עברנו דירה כדי לא להימצא בקרבת הרייכים. נאסר עלי לשוחח עם הרייכים, כילד לא הבנתי מדוע אני צריך להתרחק מהם? הרי את האימא של לאה אהבתי כמו סבתא. לאה נשארה בבודפשט, פגשתי בה, כשחזרנו ממחנות הריכוז לנירבאטור, גם היא הייתה באושוויץ והצליחה להשרד. היא חזרה לנירבאטור בתקווה למצוא ניצולים ממשפחתה, לצערה לא מצאה אף אחד. לאה עדיין הייתה יפה כבעבר. היא נשאה ליהודי חרדי בשם גרוסברגר והיגרו לארה"ב ומאז נותק כל קשר עמה.

כששוחחתי עם אבא על הפרוד מאימא {קרוב לאחר חתונתם}, בקשתי ממנו שיספר לי גם על הפרשה עם לאה. בחצי פה הוא אישר לי, אכן, לאה ילדה בן, אבל בשום פנים ואופן לא ממנו. אלא, מלאצי פון הבן של בעל הדפוס פון, שאצלם גרנו כשפרצה הפרשה. עברנו דירה למקום קרוב לבית סבי, אצל איכר בשם הטהאזי (HATHÁZI) תחילה בדירה קטנה שבחצר ליד הדיר והרפת עם בית שימוש בחוץ. הדירה הייתה בת שני חדרים וחיינו בה חמש נפשות. אני ואחי ישנו במיטה משותפת במטבח ובחדר השינה של ההורים הוסיפו מיטת התינוק. המטבח לא היה מרוצף ולקראת שבת היינו מחליקים ומישרים את הרצפה בטיט. לא היה לנו חבור חשמל ולתאורה השתמשנו במנורת נפט שהייתה תלויה על התקרה. התנור במטבח הוסק בעץ ושמש אותנו גם לבישול וגם לחימום.

העצים הוחזקו במחסן שנמצא בחצר מול הבית ושימש אותנו גם לסוכה. לקראת חג הסוכות היינו מורידים את הרעפים מגג המחסן והופכים אותו לסוכה לתפארת.

לאמי היו ידידות שלא השתייכו במיוחד לבני עמנו, בניהן: הגב' בארצ'י (BARACSI) והגב' מולנר (MOLNÁR). הגב' בארצ'י גרה שני בתים מאתנו והגב' מולנר גרה בוילה מול הבית של סבא. מהגב' בארצ'י היו קונים כל השנים את מצרכי החלב. בפסח 1944 כשעמדו לגרש אותנו פנתה הגב' בארצ'י אל אימא ובקשה ממנה להשאיר את אחותי

הקטנה אצלה. היא הבטיחה לשמור עליה עד שנחזור. אמי לא שיערה את הצפוי לנו ולא הסכימה להשאיר אצלה את הילדה. היא מסרה לה את כלי המיטה ועוד דברים פעוטים. כשחזרנו אבא ואנוכי מהמחנות, הגב' בארצ'י מיהרה להחזיר לנו את החפצים שאימא מסרה לה בזמנו והצטערה שלא התעקשה יותר אצל אימא כדי שתשאיר בידה את אחותי הגב' מולנר הייתה אישה יפה במיוחד לא היו לה ילדים. כאשר אסרו אותנו בשנת - 1941 במטרה לגרשנו לפולין, היא עשתה הכול: בכסף ובמעשים לעזור לנו. היא השתדלה אצל גורמים שונים, לבטל או לשנות את גזרת הגרוש. היא דאגה לספק לנו את כל הצרכים כשהיינו בבית המעצר וישבה עמנו שעות רבות כדי לעודד את רוחנו.

כשביקרתי בהונגריה בשנת-1965, נסעתי במיוחד לנירבאטור, ע"מ לבקר את שתי הידידות של אימא ולהודות להן ולגמול להן על כל שעשו למעננו בזמנים הקשים.

תחילה ביקרתי אצל הגב' בארצ'י, כאשר נכנסתי לביתם, קבלו את פני הבן והבת שהכירו אותי מיד וסיפרו לי שאמם שוכבת על ערש-דווי בחדר השני. הגב'

בארצ'י שמעה את קולי מהחדר, קראה בלחש "שלוימה"! אתה פה? נכנסתי אליה. היא לקחה את ידי בידה ושאלה לשלומי, כעבור שעתים נפחה את נשמתה. אחר כך עשיתי את דרכי לדירתה של הגב' מולנר, אך לא מצאתיה התברר שאת משפחת מולנר גרשו הקומוניסטים בגלל היותם קפיטליסטים למקום לא ידוע. במרוצת הזמן הצלחנו להחליף את הדירה ליד מגוריו של בעל הבית הטהאזי. התנאים שם היו יותר משופרים, המקום היה מרווח יותר ורחוק מהדיר והרפת. מולנו גרה משפחת וייס (ביוס) הבן שלהם טיבי למד איתי בכיתה אחד. יום אחד עישנו מאחורי בית השימוש שבחצר שלנו סיגריה ומזה קבלנו בחילה ושנינו חלינו. אני מילאתי פי במים ולא סיפרתי לאימא סיבת המחלה, אולם טיבי פטפט וכך התגלה האמת.

לאחר כמה שבועות, בראש-השנה חליתי. הרופא ד"ר באלוג **BALOG** אבחן אצלי את מחלת הקרמת **(DIPHTHERIA)**. בעת ההיא מחלה מדבקת זו הייתה מאוד מסוכנת. אמי מרוב דאגה נטשה את בית-הכנסת ואצה הביתה. מנהלת הבריאות של העירייה, הדביקה על דלת הכניסה הודעה בצבע אדום בה אזהרה: "עקב מחלה מדבקת הכניסה לחדר אסורה" מצבי החמיר משעה לשעה, כמעט ונחנקתי. הרופא הזמין בדחיפות תרופה חדשה מהעיר דברצן, משום שבבית המרקחת בניבאטור טרם נמצא. הוא ביקש מאימא להתפלל שהתרופה תגיע בזמן. התרופה הגיעה ממש ברגע אחרון. זמן קצר לאחר זריקת התרופה השתפר מצבי ויצאתי מכלל סכנה. ד"ר באלוג שלא היה יהודי, סירב לקבל תשלום עבור הטיפול, הוא אמר: ממשפחה עניה איני לוקח תשלום. כמה בתים מאתנו גר מולנר הזקן, הבית שלו ניצב בקרן הרחוב, ממול הבית של סבא. כשיצא לגמלאות, העביר את טחנת הקמח שלו לרשות שני בניו. אחד הבנים [החירש] היה בעלה של הגב' מולנר שהזכרתי אותה קודם. מולנר הזקן, כפי שקראנו לו **(BÁCSI) MOLNÁR** היה נמוך קומה בעל קרחת והסיגר לא מש מפיו. על פי רב ישב על ספסל- עץ צמוד לקיר ביתו. לבש בקביעות חליפה ומהלסוטות [חזייה] שלו השתלשלה שרשרת שעון הכיס בשני גלים. בחיוך רחב בירך את העוברים ושבים והשתעשע עם ילדי הסביבה, והתרשמתי במיוחד מהמצית ומהשעון שלו. פעם בקשתי ממנו, שישאיר לי את המצית והשעון כאשר ימות. כתשובה, נדנד בראשו וחייך. מדי פעם כשפגשתי בו, שאלתי אותו: מולנר באצ'י עוד לא מתת? והוא רק חייך.

ברחוב שליד בית-מולנר, שכן טחנת-הקמח של המולנרים ובהמשך של אותו הרחוב, הייתה חורשה בה נהגו להתבודד זוגות רומנטיות. מולנר הזקן בחן כל זוג ששב מהחורשה והיה קובע: אלו עשו משהו, או לחלופין אלו לא ובהגיונו הסביר: כאשר זוג חוזר מהחורשה והגבר צועד בראש, משמע חיובי, אם האישה צועדת בראש, משמע שלילי, כלומר לא קרה מאומה. מרבית רחובותיה של נירבאטור לא היו סלולים, חוץ הכיכר המרכזית ומספר רחובות שהתפצלו ממנה. המסחר התנהל בעיקר בכיכר המרכזי [כיכר-השוק] בה התרכזו מרבית החנויות שברובן בבעלות יהודית, לפיכך השתק המסחר בשבתות ובחגי ישראל. המשקים המעורבים של האיכרים, בתי מלאכה וגם תעשייה הזעירה, התרכזו ברובם בפריפריה של העירה.

בניין-העירייה היה הבולט והגדול במרכזה של העירה, מאותו בניין הזדקר מגדל גבוה שבכל צדדיו נקבע שעון גדול, בהם, ניתן היה להתבונן מכל פינות העיירה ולוודא מה השעה. גזוזטרה רחבה הקיפה את המגדל וממנה פיקחו אנשי מכבי-האש ומשם השקיפו על כל שטחה של העיירה וכאשר פרצה שריפה בעיירה, איש מכבה האש הפעיל את הפעמון שהיה תלוי מעל ראשו וסימן בדגל אדום את מיקום השרפה.

בתוך הכיכר מול בית-הערייה, ניצב פסל בתוך גינה קטנה, [פסל-הגיבורים] לזכר הנופלים במלחמת בעולם הראשונה. על לוח שיש נחרטו שמות הנופלים מיוצא נירבאטור, בין רשימת הנופלים: ארבעה עשר חללים יהודים. מעבר לכיכר נמצא הבניין השני בגודלו בעיירה, הבנק המרכזי והיחיד של האזור כולו, אשר היה בבעלות יהודי בשם אלק (ELEK).

בבניין זה התמקם הפקוד של הצבא הגרמני בחודש מרץ 1944. לאחר מפלתם של הגרמנים במאי 1945, הקימו הרוסים את מפקדתם באותו בנין. את חדר המשמר מקמו ליד הכניסה של הבניין בחנות שהייתה שייכת עד תחילת השואה ליהודי בשם גאלעט. מפקד המשמר היה רב-סמל בוכשטיין, [דרש ממני בכל תוקף לקרא לו רב-סמל ולא בוכשטיין] יהודי כמובן.

הרוסים שיפצו את החנות כדי להתאימה לצורכיהם. הם תפסו אנשים שניקרו בדרכם ואלצו אותם לנקות את החנות. בזמנו כשחזרתי מהמחנות ביקרתי לפעמי את הרוסים. היו ביניהם כמה יהודים אתם שוחחתי אידיש ולעתים עזרתי להם לתרגם.

הייתי נוכח בשעה עבודת השיפוץ, לפתע הבחנתי במזוזה שעדין הייתה קבועה במשקוף ובעזרת אולר כיס פרקתי אותה. כעבור שעה כשחזרתי שוב למקום, ראיתי את רב-הסמל בוכשטיין מכה במקל בעובדים וצועק כל הזמן, איה

אלוהים! ניגשתי אליו והרגעתי אותו וסיפרתי לו שאני הורדתי את האלוהים.
אמרתי לו אני פותח לפניך את הקלף, אם תקרא ממנו, אחזיר אותה. הוא הסתכל
בקלף, סיבב אותו למעלה ולמטה ונתן היה לראות בו את המבוכה. הוא
מעולם לא ראה אות עברית.
בימי חמישי התקיים בדרך כלל השוק-השבועי, [וואכן-מארק] בכיכר-השוק.
פעם בשנה קבעו את היריד השנתי [יאָר-מארק]. בעונת הסתיו כדי שהאיכרים
יצליחו למכור מיבולם בעצמם.
ברחבת כיכר-השוק הקימו אוהלים רבים מסודרים שורות-שורות עם מעברים
בניהם כדי לאפשר למבקרים להתבונן במוצגים משני הצדדים. מרבית בעלי
המלאכה שהשתתפו ביריד היו ברובם יהודים ומכרו בין היתר: דברי הלבשה,
הנעלה, רהוט, תנורי-חמום וסדקית. בשולי הכיכר מכרו האיכרים: עופות,
אווזים ועצי הסקה. בעלי-המלאכה טרחו והכינו מלאי חודשים לפני היריד.
אותנו הילדים העסיקו בשמירה ליד האוהלים. גם אני שמרתי ליד האוהל של
חייט, היה עלי לשים עין במיוחד על הצוענים שבאו במטרה לגנוב. הרבה כסף
מהשמירה לא הרווחתי, אולם התעשרתי בחוויות רבות.

במכירות עסקו מוכרנים מאומנים, כמובן יהודים שהכירו את האופי של האיכרים
וידעו לדבר בלשונם [להתבטא בניב שלהם]. לכל משפט ערבבו מלים באידיש.
הנה כמה ציטוטים מהלכסיקון של המוכרים:

*זה, מתוצרת "טינוף", זו, "שמאטע -שעטנז" אמיתי, "בובל-סחורה",
אדוני "ימח-שמך" "זאלסט איין נעמען א מיסע משינה" תטול "מיתה-
משונה", זה יחזיק "מאסתר-תענית עד פורים", הטוב ביותר "מעשר-המכות"
"טוב-לחזירים" זה עבור ערב יום כפור "פאר א כפרה". זאלס
גהרגעט ווערן אין דיין גבארסט-טאג (תהרג ביום הולדתך).*

אצל אחד החייטים התגלגל זמן רב מעיל שלשת-רבעי פגום עם כיסים אלכסוניים.
המתלמד של החייט, תפר בטעות כיס אחד בצורה הפוכה ומנע בכך כניסת היד
לתוך הכיס. החייט פנה לאחד המוכרנים בשם פטיי, בקש ממנו לעזור לו
להיפטר מהמעיל אותו הוא סוחב מיריד ליריד. תמכור אותו אפילו בפחות מהמחיר
רק להיפטר ממנו.

פטיי לא השתהה הרבה זמן, כשהבחין באיכר המתקרב לכוון האוהל שהחזיק בידו שוט. הוא בירך אותו כאילו היה מכיר אותו מימים ימימה. יאנוש-באצי! [דוד יאנוש], ראית כבר את המעיל החדש שהנו פטנט אמריקאי? האיכר לא הספיק להוציא הגה ובהרף-עין הפשיט את המעיל מעליו והלבישו במעיל החדש. העמיד אותו לפני הראי וביד אחד כיווץ את המעיל מאחור ומלפנים נראה היה כאילו המעיל נתפר עליו לפי מידותיו. תפס בזרועו הימנית כרך אותה סביב ביטנו והכניס את ידו בכיס ההפוך. את השוט דחף בין זרועו הכרוכה ואמר לו: אתה רואה? כשתשב בימי חורף בעגלה, לא תרגיש בקור.

המחיר! לא למעלה מ... והוסיף לו עוד חמישה אחוז למחיר הקודם ובקש ממנו: עדיין לא להראות לאיש, כי זו דוגמה ורק בעוד חודש יגיע משלוח חדש מאמריקה. את המעיל עם הכיס ההפוך יצרו אחר כך בסדרות גדולות ומכרו אותם בהצלחה.

אבא החזיק בבית אוסף של שעוני כיס שנותרו מהחנות, חלקים מהם הוכנסו מזמן לשעונים אחרים. השעונים נקנו ע"י המוכרנים במשקל. התברר שהם היו מכניסים שעונים בכיס המקטורן ובמעילים וכשהאיכר מדד הבגד, נהג לדחוף את הידיים בכיסים, כאשר הרגיש בשעון, שאל מיד למחיר.

בית-המדרש [בית-הכנסת] האורתודוקסי בנירבאטור

בית-המדרש [בייס-המעדריש]. היה חלק ממכלול הבניינים של בית-הכנסת, את אולם התפילה אפינו החלונות הגבוהים, עם צורת קשת מעוגלת בחלק העליון בסגנון גותי. בניגוד לצורות הקשתות המחודדות כמקובל בכנסיות. בחזית של בית-המדרש, התפרסה חצר רחבה לא מטופחת במיוחד ומעל הכניסה הראשית נקבע חלון עגול בו סמל "מגן-דוד".

הכניסה לבית-המדרש הובילה דרך פרוזדור צר, בו כיור לנטילת ידיים מחוברת נטלה בעלת ידית כפולה בשרשרת. מפרוזדור זה, הייתה הכניסה לפאליש [חדר מעבר בבית-מדרש] ומימנו כניסה נפרדת לאולם התפילה.

הריהוט המודרני בבית-התפילה היה עשוי מעץ מעולה. אצל קיר המזרח ישבו: הרב, ראש הקהילה ואנשים מכובדים. אנשי עמך, כגון: בעלי מלאכה ובעלי עגלות [באלעגולעס] ישבו בצד האחור ליד הכניסה.

הגישה לארון הקודש הייתה דרך כמה מדרגות, בארון - הקודש אוחסנו מספר רב של ספרי תורה. מצד ימין של הארון, ניצב העמוד של שליח-ציבור [החזן]. במרכז האולם, ניצבה הבימה (באידיש הבלעמער) ועליה שולחן רחב לקריאה בספר-תורה. מעל בימה זו, השמש של בית-המדרש ר' אהרון שיינפלד [אהרן דער שאמעס] העביר את ההודעות לציבור המתפללים ומאותו מקום מכר את העליות מדי שבת ובחגים, לפני הקריאה בתורה.

היציע של עזרת-נשים [ווייבער-שול] נגע בחלק של שטח האולם והנמיך את התקרה במקום זה. [דומה לגלריה] חזית עזרת-נשים, שצפה למזרח אולם התפילה, הוסתרה ע"י מחיצה עשויה מוטות עץ צפופות שמטרתן, כדי להבטיח שעניי הגברים לא תחדורנה חס ושלום דרכה. הכניסה לעזרת-נשים הייתה דרך חדר מדרגות שבחצר. המקום התוסס ביותר היה "הפאלי" בו התקיימו הלמודים ע"י חוגים שונים: לומדי גמרא, חוג לחוק [חומש], חוג למשניות. הקירות היו מכוסות בספרים רבים, בניהם ניצב ארון-קודש קטן. במרכז הפאלי היו מפוזרים שולחנות בכמה שורות, סביבם למדו.

באחת הפינות עמד מתקן [סמובר] להכנת תה לשתייה, על הכנת התה היה אחראי אהרון עדר שמש. בימים הקרים בשעות המוקדמות, כשהיינו בדרכנו לחדר נכנסנו לפאליש לשתות תה חם. בין השולחנות במרכז, עמד תנור לחימום. לידו נהג להתחמם בימי החורף הקרים, יהודי תמהוני וערירי בשם הערש-בער. על ראשו חבש כובע מרופד מקושט בנוצות מכורבל במעיל בלוי, מלמל וריטן לעצמו ולא שוחח עם איש מהנוכחים. הילדים היו מציקים לו מדי פעם. הרבנית (הרעבעצן) רחמה עליו ונתנה לו מקום לינה באחד החדרים ודאגה לסעוד אותו.

כל המתקנים הפונקציונלית, כגון: המשחטה, המקווה המגורים של הרב ושל השמש, התרכזו בחצר האחורי של בית-המדרש.

בתוך המקווה היו מספר תאי אמבטיה [קבינות]. האמבטיות שרתו גם, את התושבים הלא היהודים, משום שבעיירה כמעט ולא היו חדרי-אמבטיה בדירות. בחלק נפרד במקווה, היו תאי אמבטיה מיועדים לנשים בלבד. הנשים בתום נידתן באו למקווה דרך שביל מוצנע לאורך בין שני בתי הכנסת מצד הרחוב.

במשחטה שחטו אך רק בעלי-כנף. בנירבאטור לא הייתה בית-מטבחים לשחיטת בהמות.

חוץ משני בתי הכנסת, היה בית - תפילה נוסף "הקלאוז" או השטיבל, בו התפללו בדרך כלל החרדים : חסידי-סאטמר, וחסידי-בלז.

ר' נפתלי טייטלבוים [ר' נפתולה]

ר' נפתולה, רבה של הקהילה האורתודוקסית בנירבאטור, היה נצר למשפחת הטייטלבוואים הידועים באיבתם לציונות, בן דודו של הרבי המפורסם ר' יוליש טייטלבוואם מסאטמר. ר' נפתולה הנהיג את הקהילה בסמכות, ביד רמה וללא פשרות. על פי רוב ראו אותו בלבוש המסורתי, חבש כובע הקטיפה בעל שולים רחבים וזקנו הלבן המעורב בפסים שחורים הידר את פניו, על קצה אפו הרכיב משקפיים, כשאת מבטיו שלח מעל מסגרת משקפיו.. הוא הרשים מאוד בהופעתו והקרין הדרת כבוד. סימן ההיכר שלו היה, הבליטה במצחו השמאלי.

סמוך לדירת הרב נמצא ה-שיער-שטיבל [חדר-שעור] חדר מרוחב מרוהט בשולחנות וספסלים, המדפים היו מלאים בספרי-יראים וספרי-מוסר לרבות כרכי ש"ס ותלמוד. בשיער-שטיבל למדו: בחורי הישיבה "לימודי שעור". ר' נפתולה בילה את רוב זמנו בחדר זה. שם למד וגם קבל את אורחיו. באותו חדר נהג לסעוד את ארוחותיו. בשעת הסעודה, הסבו חסידיו אצל שולחנו של הרבי, כדי לחטוף "שיריים" החסידים גרסו, המצליח לחטוף משיירי סעודתו של הרבי, נחשב לו הדבר כזכות גדולה ולסגולה.

כאשר ר' נפתולה הופיע בבית-המדרש, הושלך הס וקהל המתפללים קם על רגליו. מקום ישיבתו נקבע ליד העמוד של שליח-הציבור. בשעת תפילת שמונה-עשרה ע"י בעל-התפילה, נצל ר' נפתולה את הזמן והתהלך בין הקהל המתפללים, כשידיו שלובות בתוך שרוולי הקפוטה שלו. מדי פעם התעכב ליד אחד הנוכחים, כדי להטיף לו מוסר או, הביע את מורת רוחו על דבר שלא מצא חן בעיניו.

ביום כיפור אחד ניגש לאחד המתפללים כאשר גילה שהוא גרוב בגרביים, היה ברור לו שיהודי זה בא לבית המדרש בנעלים וחלץ אותם בחוץ. הרב גער בו קשות. מיקרה אחר שקרה בראש-השנה כאשר תקף את אחת המתפללות בבית המדרש, על שהעיזה לבוא עם "ביי-האָר" שפירושו, כמה שערות-ראש טבעיות סרוקות מעל הפיאה, [זו הייתה האפנה אצל נשים דתיות מתונות] הוא עלה על מדרגות ארון הקודש ודרש ממנה להסתלק מעזרת נשים. בקיץ, לאחר שהסוחרים סגרו את עסקיהם הם עשו את דרכם לבית המדרש לתפילת מנחה ומעריב קודם שהלכו הביתה. בימי הקיץ הארוכים היה צריך להתין זמן רב לתפילת מעריב. את הזמן הפנוי, נצלו אחדים בלמודים, אחרים התקבצו בחצר בית-המדרש בקבוצות ונהלו ויכוחים פוליטיים.

יום אחד בשעת התכנסות של כמה אנשי הקהילה בחצר בית-המדרש, הופיע יהודי עובר אורח עם תיק בידו בהתקרבו לחברי הקהילה, בירכו אותו כנהוג בשלום-עליכם. האורח שלף מתיקו פנקס קבלה והציע לנוכחים לקנות ממנו שקל לקונגרס הציוני. משהו דאג מיד לבשר לר' נפתולה שציוני רחמנא לצלן חדר לקודש הקדושים. ר' נפתולה קם ממקומו ורץ ממש בריצת אמוק, בדרך שמעו אותו צועק, וואו איז דער משימעד?! איפה המושמד?! בהתקרבו אל מול האורח, [אגב האיש השתייך לתנועת הציוני הדתית המזרחי] ירק בפניו ודרש מהבחורים לזרוק אותו מחצר בית-המדרש וזאת, לעיני הגויים שעברו ברחוב.

ר' נפתולה חזר ממורמר ומאוכזב מביקור בארץ הקודש. משום שהאמין שבארץ ישראל חיים יהודים שומרי מצוות ומצא לצערו גם יהודים שונים. בשובו אמר שמצא בארץ ישראל "יידישע גויים". מציאות זו הקצינה את יחסו כלפי הציונות.

בלילות שבת אחרי סעודת ערב אצלנו היינו הולכים אבא ואנוכי להסב אצל שולחנו של הרבי. לפעמים גם למחרת השבת השתתפנו בסעודה-השלישית ונשארנו לטקס ההבדלה. לברכת ההבדלה התאסף קהל רב. מקובל היה שהילד הצעיר בין הנוכחים מחזיק בנר-ההבדלה, [היו אומרים: תחזיק בנר-ההבדלה גבוהה, תהיה כלתך גבוהה] בהזדמנות אחת נפל בחלקי הכבוד להחזיק בנר. העמידו אותי על ספסל והחזקתי בנר גבוה ככל שאפשר והכרזתי: לי תהיה כלה כזו גבוה! הרבי כנראה לא היה משופע בחוש הומור והעיר, אצלי לא תחזיק יותר את נר-ההבדלה. לרשותו של ר' נפתולה היה ספר-תורה קטן וקל. את הספר הוציאו מארון הקודש, רק בשמחת-תורה. הוא רקד עם ספר-התורה בהתלהבות בכל שבעת ההקפות. בשעת הריקודים החזיק את התורה מורמת אל על. ההקפות היו אטרקציה מיוחדת ובאו גם אנשים מכובדים מהממשל לצפות בריקודים.

בהלווייתו של ר' נפתולה, נוכחו כמעט כל אנשי הקהילה מטף עד זקן וגם גויים רבים התקבצו ליד חצר בית-המדרש, משם יצאה שיירת הלוויה לבית העלמין. על קברו וקבר משפחתו הקימו אוהל [ביתן] עליו הניחו ארגז בעל חריץ, אשר דרכו שלשלו את "הקוויטלך". הקבר והאוהל שמורים היטב עד היום ועדיין עולים לקברו. ר' נפתולה היה גם נערץ על הגויים שראו בו איש קדוש. בהלוויית ר' נפתולה ראיתי את אבי מתייפח בבכי. הסתלקות הרב, השאירה חלל ריק בחיי הקהילה

כעבור שנה התבקש אחיו ר' אהרון טייטלבוים, רבה של עיירת וולובה, לכהן כרב בנירבאטור ר' אהרון היה דומה בצורתו החיצונית לר' נפתולה כמו אח תאום. הוא היה ידידו של סבי ר' איצ'ה ובתו פסיל-לאה הייתה חברה טובה של אמי. פסיל-לאה הייתה בשואה יחד אתי במחנה הריכוז בגרליץ.

ר' אהרון הגיע אתנו לגטו ומשם לאושוויץ ממנה לא חזר.

הרב ד"ר אברהם למברגר DR. LEMBERGER

יצאה לי לפגוש את הרב ד"ר אברהם למברגר רק פעם אחת בחיים ומהשיחה המעניינת עמו, נפרדתי עם ערפול חושים ורק מאוחר יותר יכולתי לאמוד את מידת השפעתה. שיחה זו השאירה בי רושם בלתי נשכח, רק בדיעבד יכולתי להעריך את אישיותו המיוחדת של הרב ד"ר אברהם למברגר.

ד"ר למברגר היה איש נמוך קומה זקנו הלבן הארוך הוסיף לו הדר, חבש כיפה עגולה מוגבהת ולבש מקטורן שחור ארוך. כשהכרתי אותו, אני מעריך הוא התקרב לגיל גבורות. ד"ר למברגר כהן כרב הקהילה של בית הכנסת "הסטטוס קוו" בעיירה נירבאטור מיום הקמתה במאה התשע עשר ע"י שמעון מנדל. לאחר מותו לא מונה רב אחר במקומו. הקהילה האורתודוקסים מסיבה מובנת שמרה מרחק מקהילה זו.

מעשה שהיה כך היה:

יום אחד בדרכי לחדר (תלמוד-תורה), עברתי ליד בית-הכנסת הסטטוס-קוו. ד"ר למברגר התקרב לשער וסימן לי לגשת אליו, לאחר שבירך אותי בשלום, שאל אותי: בן כמה אתה? השבתי שאני בן שתים עשרה. הוא התאכזב מעט, משום שהוא חיפש יהודי להצטרף למניין. מאחר וטרם הגעתי למצוות, לא יכולתי להועיל לו, אך לשמחתי הרבה, הזמין אותי לחדרו לשיחה וזכיתי בחוויה בלתי נשכחת.

חדרו נמצא בפרוזדור של בית-התפילה. הרב דיבר איתי אידיש בהגייה גרמנית והצטרכתי להתאמץ כדי להבין אותו. הוא שאל אותי: אתה לומד חומש? ודאי! השבתי, ומה זה חומש? השתתקתי ולא מצאתי מענה לשאלתו, כי המלמד בחדר לא טרח במיוחד לבאר משמעותן של שאלות כאלו. הרב למברגר בסבלנות רבה הסביר לי: אתה יודע מה זה חמש? חמש זה גם חמישה, משמע, חמישה חומשי תורה, כמובן מיד הבנתי.

על קיר המשרד הייתה תלויה תמונה גדולה של הרצל, בתמימותי שאלתי את הרב: מי הוא היהודי המזוקן בתמונה בלי כובע? איש זה, הסביר לי הרב למברגר, הוא תיאודור זאב הרצל. כדי להמחיש את אישיותו של הרצל, הוציא מהמגירה כמה מכתבים בגרמנית פרי התכתבותו עם הרצל והקריא לפני כמה שורות, לאחר שהערתי לו שאיני מבין גרמנית, הוא הניח את המכתבים וספר לי על הקונגרס הציוני והוסיף בגאווה שגם הוא בעצמו השתתף באחד הקונגרסים הציונים.

וכך אמר לי ד"ר למברגר: אתה יודע? פעם, תהיה מדינה גם ליהודים, מיניסטרים יהודים, חיילים יהודים, שוטרים יהודים וכך הלאה---.

למדינה היהודית שתקום קיים גם המנון משלה. הוא הוציא ממגרתו דף מודפס ומנוקד של שיר- התקווה. הוא לימד אותי לשיר את התקווה וחזר אתי על השיר מספר פעמים, עד שהייתי מסוגל לשיר אותו לבד. יצאתי מחדרו מסוחרר ממש. בדרכי לתלמוד-תורה שחזרתי לעצמי את כל שנאמר על ידי ד"ר למברגר. כשנכנסתי לחדר, למולי המלמד עדיין לא היה נוכח.

ספרתי לחברים על החוויה שלי עם הרב למברגר וחזרתי על דבריו כמו תוכי: תהיה לנו מדינה, מיניסטר יהודי, חיילים יהודים... שלפתי מכיסי את דף-הנייר עם תמליל של שיר התקווה ולימדתי את החברה לשיר.

לפתע, הופיע המלמד בדיוק באמצע שירת התקווה, האסון היה כה גדול כאילו, העמידו צלם בהיכל רחמנא לצלן. את הצרה הזאת הביא לא אחר, מאשר נכדו של השוחט ר' אברהם אליעזר. (הכוונה אלי) המלמד קשר אותי לאדן החלון והכה בי מכות נמרצות עד סף התעלפות.

סיפור הפרשה הגיע גם לאוזניו של הרב נפתולה (רבה של הקהילה האורתודוקסית) וגם לסבי. כל אחד מהם טיפל בי לחוד, עד שאמי שמה קץ להתעללות זו ולא הרשתה לאיש להתקרב אלי. היא אמרה לי: אל תדאג, נגיע לארץ ישראל..

ב' 1948- כשגויסתי בבסיס הקליטה תל-ליטווינסקי (תל-השומר של היום), וכשניגשתי לבדיקה רפואית, נזכרתי באותו רגע בנבואתו של הרב ד"ר למברגר באומרו אז: יהיו חיילים יהודים.... הנה, ההתגשמות. ומהתרגשות זלגו דמעות מעיני והרופא חשש שמא איני מרגיש בטוב? הרגעתי אותי וספרתי לו על ד"ר למברגר, אף הוא נרגש מהספור.

המוסד לתלמוד-תורה [החדר]

למוסד תלמוד-התורה של ניבאטור יצא לו מוניטין בכל הסביבה, למדו בו גם תלמידים מחוץ העיירה ניבאטור. תלמוד-התורה היה מאורגן כמו בית-ספר עם כיתות למודים בשתי קומותיו של הבניין. המלמדים באו לניבאטור מהכפרים הסמוכים, לשם נדבק שם עיירת מוצאם, למשל: משה שוורץ אושוורר בא מהעיירה (VASVÁR), מנדל [וייס] אצ'דר בא מהעיירה (ECSED) ורב משולם פרידמן ומדיעשער בא מהעיירה (MEGYES), פנחס ברקוביטש וכך הלאה. היו גם מלמדים פרטיים: מרדכי וועכטער ושלמה שטיינברגר.

הזאטוטים התחילו ללמוד את "האלף-בית" כבר בגיל ארבע, אותם למדו המלמדים: איצקוביץ' ומשה וייס (אושוורר). כשהגיעתי לניבאטור התחלתי ללמוד אצל המלמד משה וייס, אמנם כבר קראתי בסידור, כי הסבא יצחק [רב איצ'ה] לימד אותי עוד בעיירה מיידאן. את החומש למדתי אצל המלמד החדש ר' משה שלוסער, הוא הגיע זמן קצר לפני כן מפולין. שלוסר היה איש יוצא דופן בקרב המלמדים, התלבש בחליפה רגילה וענב עניבה. לחדר נהג לבוא עם כינור ולימד אותנו את החומש עם ניגון בלוויית הכינור. חבבנו מאוד את שיטתו אשר השפיעה עלינו לטובה. אבל, לא על החרדים, הם סברו שזו פריצה של מודרניזציה החודר בין כותלי החדר. בוויכוח זה, החרדים נשארו במיעוט ושלוסר המשיך לנגן.

שעות הלמודים היו מאוד צפופות, התחלנו בלימודים בשעות הקטנות עם השחר, בשמונה בבוקר הלכתי מהחדר לבית הספר. הייתה לי הפסקת-צהרים של שתיים וחזרתי ללמוד בחדר עד השעה שמונה בערב. בעיירה הקטנה לא הייתה תאורה ברחוב, להארת הדרך באפלה, נשאתי בידי פנס עם נר. אחד המלמדים הרגיע אותנו ואמר: כאשר בדרך יתנפל עליכם כלב, תאמרו: את הפסוק "ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו" והכלב יברח ממך.

בימי חמישי התקיימו החזרות לקראת "הפְּעֵרָה" המבחן. שהתקיים בשבת אחר הצהריים. הצטרפתי להבחן אצל אבי, וגם אצל סבי. כשגממתי באחד הפסוקים, זכיתי מיד בסטירת לחי. פרשת השבוע המפחידה ביותר, הייתה פרשת "ויחי" מתוך פרשה זו, היינו צריכים ללמוד בעל פה את הפרק עם המנגינה "ואני בבאי מפדן מתה עלי רחל" והפרק השני היה, "שמעון ולוי אחים".

הלמודים המאומצים ופולפולי לימודי המקרא והתלמוד, הנחילו לי את היסודות ואת היכולת לנצלם בהמשך דרכי.

בית הספר היהודי העממי IZRAELITA ELEMMI NÉP ISKOLA

בתי הספר בנירבאטור השתייכו לקהילות הדתיות כגון: לקטולים, לפרוטסטנטים גם ליהודים בנפרד ובית-ספר אחד שהיה משותף לכל הדתות. כשהתחלתי ללמוד בכיתה א' באותו זמן התחלפו המורים בכיתה זו. המורה הותיק ארווין סילוואשי (SZILVÁSI ÁRMIN) העביר את שרביט ההוראה לידי בתו מרישקה. [מאוחר יותר מרישקה בלאו]. סילוואשי סיים באותה שנה פרק ארוך בחייו ויצא לגמלאות. הוא יסד את בית-הספר היהודי ונמנה בין מייסדי בית הכנסת של הסטוטוס-קוו. כשראיתי פעם את תמונתו של אליעזר בן יהודה, היא הזכירה לי את המורה סילוואשי. הדמיון בניהם היה ממש מושלם, הלבוש ומשקפי ההדק על אפו שהיה מחובר עם שרוך לכיס המקטורן שלו, השלים את הדמיון בניהם.

לשבע הכיתות בבית הספר, היו למעשה רק ארבעה מורים. לכן, בחדרי הלמודים למדו ביחד שתי כיתות: הגב' מרישקה לימדה את כיתה א', הגב' אידושקה, [מאוחר יותר, אידושקה ליבוביטש] לימדה את כיתות ב' ו-ג' מר טיהאני, לימד את כיתות ד' ו-ה'. ואת כיתות ו', ו-ז'. לימד, מנהל בית-הספר מר גונדוש מקודם שמו היה גוטליב. כיתה ז' התווספה באותה שנה. בתולדות הבית-ספר היו לי שתי אפיזודות: הראשונה, אצל המורה אידושקה בכיתה ד'. פעם, הרגזתי אותה, איני זוכר את הסיבה, אבל את המכות, אני בהחלט זוכר. היא אחזה בידי בחוזקה ובהיסטרית חבטה בסרגל על קצות הציפורניים שלי. מפאת הכאבים, גם אני נעשיתי היסטרי ותוך כדי הניסיון להשתחרר ממנה, בעטתי בבטנה וקפצתי דרך החלון החוצה. את ההמשך השארתי בידי אמי. המאורע השני קרה לי עם המורה טיהאטי בכיתה ה'. אנחנו פשוט לא הסתדרנו.

טיהאני, היה צייר מוכשר וגם קפדן. הוא דרש להעתיק את ציוריו מהלוח השחור במדויק ללא אלתורים. פעם, צייר על הלוח עלי-גפן והצטרכנו להעתיק במדויק, הוספתי לציור קוים נוספים, כדי שיראה יותר מציאותי. טיהאני עבר בין השורות כשנעצר לידי, הביט על הציור

שלי, נטל את דף הניר, קרע אותו לגזרים ודרש ממני לצייר מחדש. עקשן הוא עקשן, ושוב מילאתי את העלה כמו קודם. כך התנהלה המלחמה בנינו, אני ציירתי והוא קרע ומי נצח לבסוף? כמובן טיהאני. לכן הוא הכשיל אותי ומנע ממני לעבור לכיתה ו'. על-כן עברתי לבית-הספר הכללי. שם, הייתי בין התלמידים היהודים הבודדים.

מנהל בית הספר מר גונדוש (Gondos), שמו הקודם היה "גוטליב" [הוא שינה את שמו לשם הונגרי מובהק גונדוש] הפגין בכל הזדמנות נאמנות פטריוטית להונגריה. הוא דרש שנשיר מדי בוקר את ההמנון ההונגרי בכל כתות בית-הספר. בחגים הלאומיים ההונגריים, ריכז את כל

התלמידים בחצר בית-הספר מספר על נסים ונפלאות מתקופת שירותו בחיל-הים ההונגרי תחת פיקודו של הוד רוממותו האדמירל מיקלוש הורתי ממלחמת עולם-הראשונה.

בשובי ממחנות הריכוז לניבאטור, נודע לי שכמה יהודים ששבו לפני מהמחנות, פנו למפקדת הצבא האדום בניבאטור ובקשו לסייע להם ולהביא את גונדוש לניבאטור. גונדוש הסתתר בעיר דברצן וחשש לחזור הביתה, הסתבר, שגונדוש היה קפו באחד מחנות הריכוז והתאכזר לאסירים היהודים, הוא לא חס גם על אנשי קהילתו. קצין יהודי מהצבא האדום התקשר למפקדה הצבאית הרוסית בדברצן, הם הצליחו לעצרו ולהביאו לניבאטור. שם הושיבו אותו בבית-המעצר. התלמידים שלו לשעבר בקרו אותו בבית-המעצר ודרך הפתח הקטן ירקו בפניו. שמעתי שכמה יהודים נכנסו לתאו וכבדו אותו במכות הגונות.

גונדוש הובא לבודפשט, נשפט ודנו אותו לשנתיים מאסר. לאחר שחרורו, הצטרף למפלגה הקומוניסטית.

תקופת ההתבגרות שלי

כשמלאו לי שלש עשרה שנה, עליתי בשבת לתורה וקהל המתפללים התכבד בקידוש. זו הייתה חגיגת בר-המצווה שלי. אבל [פטור בלא-כלום אי-אפשר] הדודים, שלמה ויעקוב [האחים של אימא]. בקרו אצלנו לרגל הבר-מצווה שלי והעניקו לי במתנה שעונים. דוד יעקב מהעיר מונקטש, [אותו ראיתי בפעם הראשונה] הביא לי שעון-כיס והדוד שלמה מדברצן, הביא לי שעון-יד. ערכן של מתנות אלו באותם הימים היו לעין שעור. הייתי מוקסם מהמתנות ורציתי שכל העולם יראה, שיש לי, לא אחד! אלא, שני שעונים.

כשאבא שב ממסע העסקים, רצתי לקראתו בשמחה, כדי לבשר ולהראות לו את השעונים שקבלתי. תגובתו של אבא הייתה: שעונים אלו בעל-ערך רב, ואלו מותרות עבורך, אנחנו עכשיו במצוקה כספית קשה ורצוי למכור אותם. אימא הביעה את התנגדותה לכך, ודרשה מאבא שיחזיר לי את השעונים. אבל חרף התנגדותה של אימא, מכר אבא את השעונים. עניין זה השאיר טעם מר בלבי ולא יכולתי לסלוח לו על כך. החלטתי, שיום יבוא וארכוש לעצמי שעון חדש שאיש לא ייקח אותו ממני. באותה שנה נאלצתי להפסיק את לימודי בבית-הספר, היות ואת אבא גיסו לשרות-עבודה (**Munka -Szolgálat**) במקום שרות צבאי, משום שבמשטר האנטישמי, היהודים לא היו נאמנים לשרת בצבא, לפיכך הוטל עלי לסייע בפרנסת המשפחה.

אימא רצתה שאלמד מקצוע, משני טעמים: כשנעלה פעם לארץ ישראל, חשוב שיהיה מקצוע ביד ובינתיים אוכל להביא תועלת ולסייע בפרנסת המשפחה. היא סברה שאת מקצוע הזגגות אפשר ללמוד בפרק זמן קצר. אימא התקשרה לרב דוד (Doved) אסטרייכר בעל מוניטין בזגגות ומסגור-תמונות ובקשה ממנו לקבל אותי כמתלמד אצלו. לאחר שהסכים, נחתם חוזה. ר' דוד אסטרייכר היה איש גבוה בעל זקן אדמוני וארוך, השתייך לחוג החרדים בנירבאטור. חבש כיפה עגולה גבוה ולבש מקיטורן ארוך כדרך החסידים. הוא נחשב לבעל מקצוע מעולה ותלמיד חכם.

כשוליה הייתי מחויב לעבוד בימי ראשון בביתו של אסטרייכר ולעזור לאישתו, להכין עצי הסקה, לשטוף את הרצפות --- עבודה זו לא הייתה לרוחי וגם לא הסתדרתי עם אישתו, היא התנהגה אלי כמו למשרת ולא יכולתי לשאת את ההשפלה הזאת. החלטתי אפוא לשים קץ לזה וסירבתי להופיע בביתה. אמרתי לאישתו: שתיקה שיקסה למשרתתי ואיימתי לפרסם בין חברי הקהילה על התנהגותה המבישה כלפי. כנראה שזה הועיל ולא המשכתי לשרת את הגברת אסטרייכר. כשהתקבלתי לעבודה, סוכס בין אימא ולבין ר' דוד שתשולם לי מקדמה ביום ששי האחרון של החודש.

כשהגיע מועד התשלום, הייתי כולי נרגש וגאה שאני עשוי להביא הביתה בפעם הראשונה כסף שהרווחתי בעצמי. ביום שישי [מועד התשלום] הייתי חרוץ מאוד, סיימתי את העבודות המוטלות עלי, ניקיתי את החנות ואת המדרכה וצפיתי בקוצר-רוח לשעת התשלום. דקות אחדות לפני השעה שתיים עמדתי ליד הקופה, מאחוריה ישב ר' דוד, ששאל אותי: למה אתה מחכה? אמרתי לו אני ממתין לגעלט [כסף באידיש], כי בדרך כלל דברתי עמו באידיש. הוא התנפל עלי בצעקות, על איזה כסף אתה מדבר?! אין לי! ענה לי. הרגשתי את עצמי באותו רגע כחיה פגועה ופעלתי מתוך אבוד עשתונות, נטלתי משקולת שהייתה מונחת על השולחן והשלכתי אותה בכל כוחי לתוך האצטבא בה הוצגה ערכת אוכל מפורצלן יקר, הרסתי כמעט הכל, וגרמתי נזק רב ומיד ברחתי החוצה. חששתי לבוא הביתה בלי כסף, מרב בושה הסתובבתי ברחובות העיירה.

הגעתי הביתה עם עיניים אדומות, לאחר הדלקת נרות-שבת. אימא כדרכה, הרגיע אותי והראתה לי שהכל הוכן לשבת ואין חשש שנמות מרעב. הבטיחה לי להסדיר את העניינים ביום ראשון. ביום ראשון גליתי שבבית אצלנו יושב אדון אסטרייכר ומשוחח עם אימא. הוא הביא עמו את הכסף שהיה צריך לשלם לי. אני פרצתי פנימה ובקשתי מאימא לא לשוחח עמו, כי אין בדעתי

להמשיך לעבוד אצלו. אבל אימא זו אימא. היא הצליחה לשכנע אותי וגם את ר' דוד. כשהתקבלתי לעבודה אצל ר' דוד אסטרייכר, שאל לשמי וענית לי שקוראים לי שלוימה.

הוא נתן לי שם מושאל "שמו" (SAMU) שיש לו צליל הונגרי יותר. כמובן התנגדתי לשם האחר. בכל פעם כשקרא לי בשם "שמו", נאטמו אזני. יום אחד הופיעה בחנות אשת רוזן בלוויית כמה משרתות. בחוץ חנתה כרכרה רתומה לארבעה סוסים. הגברת הביאה עמה תמונת גובליין גדולה למסגור. לשם תמונת גובליין במסגרת הייתה עבודה מסובכת. את הבד היו צריכים למתוח בתוך המסגרת כך, שהקווים יהיו ישרים בכל הכוונים. אני התמתחי בעבודה זו. לכן, ר' דוד היה מעוניין שאתבונן בתמונה ואתאים לה מסגרת. שמעתי את קולו של ר' דוד צועק **שמו! שמו!** ואני כהרגלי הייתי חירש. כשנוכח שאיני מגיב לקראתו, שמעתי פתאום שקרא לי בשמי **שלוימה!** ואז, ניגשתי אליו במהירות.

כשנעמדתי לפניו, אזרתי אומץ ושאלתי אותו בהונגרית העילגת שלי בנוכחותה של הגברת המכובדת: ר' דוד! אם אינך מתבייש בזקן שלך, למה לי להתבייש בשם שלי? אם תסכים לגלח את הזקן שלך, אסכים שתקרא לי "שמו" במקום **שלוימה**. מכאן ואילך הוא קרא לי בשמי האמיתי בשם **שלוימה**. [זו הסיבה שלספר הזיכרונות שלי נתתי את השם "שלוימה".]

ר' דוד אסטרייכר, אישתו ובתו נספו לצערי במשרפות אושוויץ.

מהמשכורת שהרווחתי אצל אסטרייכר לא סייעה דייה בפרנסת המשפחה, לכן נזקקתי לחפש לי מקורות פרנסה נוספים. בערבים עזרתי לאימא בבישול סבון-כביסה שמכרה לאיכרים, עזרתי לאימא בפיטום אווזים, את הכבד מכרה אימה לסוחרים מבודפשט ולנו נשאר הבשר. מצאתי עבודה לשעות הערב אצל מנו קליין המסגר, קליין המסגר לבוש בסרבל הכחול היה נערץ אצל כולם. פנו אליו כשהייתה תקלה בצנרת או טיפול במנעולים. התחלתי לעבוד אצלו, תחילה הפעלתי מכבש-יד והטבעתי פרזולי-ברזל לנעלים. למדתי אצלו מסגרות אלמנטרית, כגון: תיקון משאבות מים, פחחות. כשהתמצאתי בתקוני משאבות, קבלתי לפעמים עבודות תיקון באופן עצמאי. העבודה המפרכת ביותר עבורי הייתה, תחזוקת המקווה.

כאשר אבא גויס לשרות העבודה, ביקש ממני לקבל על עצמי את עבודת התחזוקה במקווה ולשמור עבורו את מקום עבודתו. קמתי עם שחר להכנת ולחימום המקווה

עבור אנשי הקהילה שבאו בשעות הבוקר המוקדמות לטבול את עצמם במקווה-מים לפני התפילה. התחלתי בניקוי אולם-ההלבשה ותאי-האמבטיה, לשפשף ולשטוף כששים דרגשי-עץ, לחמם את המים בתוך המקווה, למלא את מיכל המים עבור האמבטיות, להפעיל את המשאבות לשאיבת המים המלוכלכים מהמקווה ולחלופין למלא את המכל על הגג מתוכו זרמו המים לאמבטיות. העבודה המסובכת ביותר הייתה להסיק ולנקות את התנור שהיה שקוע בתוך מקווה המים. הגישה לתנור הייתה דרך קרש גישור מותקן על הקיר ועליו הלכתי עם סל מלא עצים כמו לוליין בקרקס. בצורה דומה הייתי מנקה את התנור מהאפר ומהפיח. ארגנתי לעצמי פינת מספרה ובימי ששי ספרתי את ראשי המתרחצים במספרת-יד, מזה הייתה לי הכנסה מכובדת.

סבי ר' אברהם אליעזר ז"ל [ר' אברום לזר]

סבי, אב אבי נולד ב' 1878 בפולין. הוא התייתם בגיל צעיר וחי בהונגריה. שם למד בכמה ישיבות והוסמך לשחיטה. סבי התחתן עם שיינדל לבית שטרן (STERN) מהעיירה סטרופקוה (STROPKOF) שבסלוקיה. נולדו להם מספר רב של ילדים מהם נשארו בחיים שישה. ששמותיהם לפי סדר גילם: **דב-בעריש, משה, צבי-הערשל, שרה-גיטל, לוי, זאב-ואלוויש** ככל הידוע לי, לסבי היה אח בשם חיים שחי בפולין ואחות ששמה אינה ידוע לי. סבי היה נראה מבוגר מגילו, הליכתו עקומה במקצת זקנו אפור ולבושו מרושל. רק בשבתות ובחגים לבש בגדי חג וחבש שטריימל על ראשו. הקפוטה אותה לבש הבהיקה משומן וזאת בגלל שאת שאריות השחיטה שנהג לדחוף לכיסיו {ללא אריזה}, שהביא הביתה לחתוליו הרבים. הוא היה איש צנוע, שלא נדחף לקיר המזרח בבית-המדרש, למרות, שמנהיגי הקהילה השתדלו לכבדו ובקשו להושיב אותו במקום הראוי לו. העדיף להתפלל ליד הכניסה בין האנשים הפשוטים. סבי היה ידוע כתלמיד חכם. והרבה אנשים רצו לקחת חלק בשיעוריו. למרות שחי בהונגריה מעל חמישים שנה לא דיבר הונגרית, אלא רק אידיש. בכל מגעיו עם הרשויות לקח את אימא כמתורגמת. סבי היה ידיו הנאמן של הרב נפתלי טייטלבוים [ר' נפתולה].

הסבתא שיינדל לא ידעה קרא וכתב, אפילו, להתפלל מתוך הסידור, לא הייתה מסוגלת. אמי ישבה לידה בבית הכנסת והתפללה עמה. בשבתות אחר-הצהרים התיישבה ליד סבי שקרא לפניו מתוך -"צאינה- וראנה" [פרשת השבוע] באידיש.

לאחר חתונתו, שימש סבי כשוחט בעיירה ההונגרית בשם נירג'ולאי (NYIRGYULAJ)-. בעיירה זו נולד אבי. משם עבר עם משפחתו לגור בעיירה נירבאטור (NYIRBÁTOR) ומונה לשוחט של הקהילה, ובעיירה זו נשאר עד סוף ימי חייו.

בגלל תאונת שחיטה, בה איבד כמה מאצבעות יד ימינו, נאלץ להפסיק ולעסוק בשחיטה והפך לבעל-תפילה בבית-המדרש ופסק בענייני כשרות.

עיסוק העיקרי שלו היה בדיקת ושטים של אווזים מפותמים. הוא התמקם בפינה קבועה בפאליש [חדר לימוד בבית המדרש] והאנשים הביאו אליו את הושטים שהוצאו מגרונם של האווזים, מיד אחרי השחיטה. לפי ההלכה, יש לבדוק את קיר הושט של אווז מפותם, אם אין בו פגם. כאשר התגלה בקיר הושט העפטל צלקת בעברית, סבא גירד אותה בעזרת ציפורן-אצבעו עד סלוקה המוחלט. אם, נוצר נקב תוך כדי הגירוד, הפך האווז לטרף ואסור היה לאכילה.

בנירבאטור היה שוחט נוסף, בשם ר' עזרא פינקלשטיין. בין שני השוחטים, כלומר בין ר' עזרא לבין סבי הייתה יריבות עתיקת-יומין. אפילו, בימי-הכיפורים לא סלחו זה לזה. סיבת המריבה לא ברורה. נכדו של ר' עזרא בשם גדליהו למד אתי יחד ואסרו עלי לשוחח עמו.

הבית של סבי היה בית פינתי עם הרבה חדרים ובו גרו לרוב רק סבא וסבתא. חדר האורחים היה מרוהט ונקי, אבל לא הרשו לאיש להיכנס בו. בימי חורף חיו בפרוזדור ורק שם הפעילו תנור חמום קטן. הם חיו בצמצום רב, לא שלא יכלו להרשות לעצמם חיים נוחים יותר, אלא, שהיו קמצנים מטבעם. מטבח נוסף נמצא בקצה השני של הבית, במפלס נמוך מיתר החדרים, משני הצדדים לכל אורך הקירות היו אצטבאות מלאות בכלי בישול בצד האחד כלי נחושת ובצד השני כלים כבדים יצוקים מברזל. הסבתא נהגה לשבת על מדרגה של המטבח ולמרק את הכלים הללו, אף-על-פי-כן שלא השתמשה בהם מעולם. בחצר הבית הייתה גינה ואני הצטרכתי לעבד אותה בתחילת עונת האביב. על פי רוב זרעתי תירס, בתמורה קבלתי גרושים אחדים, שלא הספיק אף לקניית ממתקים. על כך התרגזתי, משום שלקופה של "מאיר בעל הנס" שלשל סבי הרבה מטבעות מדי שבוע. אני סברתי שאני חשוב יותר מרבי מאיר, מה גם שאני עבדתי קשה עבור הכסף. החלטתי להשלים את שכרי מתוך הקופה. דחפתי סכין דרך החריץ והמטבעות נפלו החוצה. אני מקווה שרבי מאיר יסלח לי.

יום ששי אחד, בזמן שעבדתי במקווה, קרא לי סבי וספר לי על וריד שהתפוצץ ברגלו. היית ממש מופתע, כי סבי מעולם לא נהל אתי שיחה על בעיותיו, או על ענייני דיומא. שיחה זו הייתה כשיחה בין מבוגרים.

בשבת בתום סעודת הצהרים, ניגשנו אבי ואנוכי להסב לשלחנו של סבא. מצב רוחו היה ירוד. הוא הפנה את מבטו אלינו ואמר: אם אעבור את יום שלישי הבא, אז הכל יהיה בסדר. בדיעבד

נודע לי שיום שלשי המוזכר היה ערב ראש חודש ניסן. ביום זה נולד וגם נפטר אביו וסבא בעצמו נולד במועד זה.

ביום שלישי נקראתי בבהילות מחנותו של אסטרייכר לבית סבי. מצאתי אותו שוכב במיטה ובחדר נוכחו אנשים רבים וכמה מבניו. כשניגשתי אליו, הוא היה באמצע אמירת הוידוי, הוא לקח את ידי ואמר לי: אתה הנכד הבכור ואני רוצה לברך אותך. התכופתי אליו הוא שם את ידו על ראשי ובירך אותי. הוא בקש את בנו הבכור דוב- בריש שלאחר מותו יוציא את צואתו מהמגירה להקריא אותו בפני בני המשפחה עוד לפני ההלוויה, כעבור זמן קצר נפח את נשמתו. את הצוואה הקריא המלמד שלמה שטיינברגר

אני עדין זוכר כמה פרטים מהצוואה: תחילה היו הנחיות בנוגע לחלוקת הרכוש: התפילין של רש"י לבן הבכור דוב בריש והתפילין של רבנו-תם לבן משה. כל יתר הרכוש יחולק לאחר מותה של אישתו. בהמשך הצוואה דרש: הכלות חייבות להיות מגולחות ראש. ניסוח המצבה היה מוכן, וביקש שהאותיות תהינה בצבע שחור ולא בזהב. זה היה אופייני לצניעותו. כן ביקש שהאנשים שישאו את הארון לבית-העלמין, יטבלו במקווה לפני ההלוויה וכאשר מסע ההלוויה יעבור ליד בית הקברות הנוצרי, [שהיה סמוך לבית הקברות היהודי] על המלווים להסתיר את הארון מעיני הגויים-- אם ר' עזרא [יריבו המושבע] ימות לפניו, ביקש לא להיקבר לידו. [ר' עזרא נפטר מאוחר יותר וכנראה איש לא זכר את צואתו של סבין] כשעליתי לקברו של סבא ב. 1965,

מצאתי את הקברים של ר' עזרא ושל אשתו מול הקבר סבי.

סבי ניפטר בגיל ששים וחמש.

יהי זכרו ברוך.

אימא ז"ל

אמי, **חנה-דבשא ע"ה ANNA SILBER** מבית **זילבר**, נולדה ב' 15 דצמבר 1898 במיידאן שבקרפטו-רוסיה.

היא נישאה ב 2- לאוגוסט 1925 בעיר אויהל (**SÁTORALJAUJHELY**) בהונגריה לבחיר ליבה משה גרבר, שהיה צעיר ממנה בחמש שנים.

היא הייתה אישה רזה, גבוהה עם עיניים כחולות. לראשה קשורה במטפחת. בשבתות ובחגים חבשה פיאה מסורקת. כנהוג אצל נשים חרדיות.

בתקופת מלחמת העולם-הראשונה שהתה בבית אבייה במיידן ובגיל שבע עשר אבדה את אמה שנספתה בתאונת רכבת ועול ניהול הבית נפל על כתפיה.

כשעברה לגור בנירבאטור, היו לה בעיות תקשורת והסתגלות בגלל הבדלי המנטליות. שפת האידיש שדיברה הייתה שונה מזו שדיברו בהונגריה. רק מעטים הבינו את חתוך-הדיבור הגליציאי שלה. אך די מהר הצליחה להתאקלם בסביבתה החדשה.

אימא דברה בין היתר: רוסית, אוקראינית, אידיש, גרמנית, צ'כית והונגרית, לפעמים התבקשה לסייע בתרגומים. בנירבאטור גרו באותם הזמנים גננים בולגרים אחדים, הם טיפחו גינות ירק, הירקות שלהם היו שונים בטיבם מאלו של המקומיים. בימי חמישי שווקו את הירקות שלהם בשוק, משום שהם לא הבינו הונגרית, הם שמחו מאוד להופעתה של אימא, שעזרה להם לתרגם, כגמול העניקו לה סל מלא ירקות ללא תמורה. אימא, בדומה לאביה, התברכה בתכונת האומנות. בבית היו לנו כמה מעבודות-היד שלה. בחדר השינה הייתה תלויה תמונה מעשה ידה, עשויה מזכוכית נתונה בתוך מסגרת, הזכוכית הייתה מצופה בלכה-שחורה, מתוכה התבלט ציור של שני יונים על ענף עץ. את השתקפות של קווי הציור מילאה בנייר אלומיניום [מאריזות שוקולדה] בצבעים מתאימים. היא עשתה גם פרחים מלאכותיים מנוצות. קירות הבית קושטו בבדים רקומים ובכול בד הופיעה אמרה אחרת בשפה הצ'כית. אני זוכר עוד כמה אמרות כגון:

SE ZELENÍ, KOMU SE NELENI, [יד רוחצת יד] RUKA RUKU MYJE

TOMU [מעצלנות, שדך לא תהיה ירוקה].

לקראת חג הסוכות הייתה מכינה קישוטים [כוכבים] מניירות צבעוניים שפארו את קירות הסוכה. בתקרת הסוכה תלתה ציפורים עשויות מקליפות ביצים ואת הכנפיים והזנב הרכיבה מניירות צבעוניים, מעוטרים בפסים של שלל צבעים. פעם, נעדרתי מהחדר כמה ימים בשל מחלה. אימא כתבה אישור למלמד באידיש, [בהונגרית הנשים כמעט ולא כתבו באידיש] המלמד שאל אותי: מי

כתב את המכתב? עניתי אימא! הוא זעף וקרע את האישור לגזרים וצעק עלי, איך מעיזה אישה לכתוב למלמד!

מיקרה אחר, פעם פרצה שריפה בבניין הבנק של נירבאטור, לוחות-הצפחות הבווערות שכיסו את גג הבניין, עפו לכל עבר כמו זיקוקי-דינור. הייתי אז קרוב לגיל שש, אימא רצה בבהלה לתלמוד-תורה ובשמיכה שהביאה עמה, עטפה אותי והרימה אותי בזרועותיה. בסיכון רב רצה בין הצפחות הבווערות. תמונה זו שמורה עמי עד עצם היום הזה, אותה לא אשכח לעולם. חוויה מרגשת ובלתי נשכחת, הייתה בעונת החורף, בהמתנה לצאת השבת, אימא ישבה אתנו על המיטה שעמדה במטבח. כדי להרגיע אותנו מפחד האפלה, סיפרה לנו מעשיות מספר-המעשיות באידיש. בין היתר סיפרה: על תקופת הילדות שלה ושרה לנו שירים באידיש כמו: מארגארעטן, אין בית-המקדש, אויף דעם פריפיצייק ברענט א פֿייער. אהבנו את השעות הנעימות אלה והצטערנו שחלפו. לפני טקס ההבדלה, אמרה תפילה, שנשים נהגו לאמור עם צאת השבת:

גאָט פֿון אברהם פֿון יצחק פֿון יעקב

בהיט דיין ליב פֿאַלק ישראל פֿון ביזן

אין דיינעם לויב אז דער ליבער שבת-קודשגייט,

אז די וואָך און דער חודש אונדער יאָר זאָל

אונז צוקומען צו אמונה - שלימה, צו

אמונת החכמים צו אהבת חברים צו

דביקת הבוראב"ה מאמין צו זיין און

דיין שלשה עשר עקרים, ובגאולה

קרובה במהרה בימנו, בתחית המתים

בנבואות משה רבינו עליו השלום,

א גוטע וואָך, א גוטע וואָך.

תרגום העברי :

אלוהי אברהם של יצחק ושל יעקב שמור על עמך ישראל מכל רע בשבחך יוצאת השבת שבת הקודש והאהובה, שהשבו, החודש והשנה, יבוא עלינו באמונה שלימה. למרות היותה אישה דתייה, אימא קבעה לעצמה גבולות מסוימים במנהגי הדת ולא הייתה מוכנה לקבל תכתיבים מאחרים. סבי ר' אברהם אליעזר, ניסה מדי פעם להתערב בחנוך שלנו ודרש יותר אידישקייט. בעניינים אלו אימא שמרה על עצמאותה. הכללים שלה היו למשל: אורך הפאות לא יותר מאשר עד תנוך האוזן. לבוש רגיל

ולא חרדי. גם בנושא קריאת הספרים, לא נכנעה אימא לתכתיבים. היא קראה מספרי הסופר שלום אש. [שספריו היו פסולים, מוקצים ומוחרמים ע"י החרדים], אף על פי כן, קראה גם, את ספרו "האיש מנצרת". את הספרים בדרך כלל אני הייתי מחליף עבורה בספריה. היא שאפה להקנות לנו השכלה כללית ומקצוע כדי להיות מוכנים לעליה. ה"אידישע-מאמע" דאגה תמיד שלא נשאר חס וחלילה רזים. פיטמה אותנו בתרד, [לכן עד היום איני מסוגל לנגוע בתרד] בשמן דגים וכך הלאה. אימא הייתה מודאגת במיוחד שעדין לא צומח לי זקן. רצתה לראות אותי מתבגר מהר. כל שאיפתה ותקוותה הייתה לזכות לראות משפחה ענפה וגדולה, לשמוח ולבלות בחברת הנכדים שלה בארץ ישראל. הנאצים ועוזריהם לא אפשרו לה להגשים את חלומותיה.

מה שעוד רציתי להגיד לך היום...

אימא! לצערי, אין לך קבר עם מצבה, אליו הייתי יכול לבוא לעליית-הקבר.

מעיק עלי עד היום, שבשעת הסלקציה באושוויץ, כאשר הפרידו בנינו בתוך המהומה נקרעתם ממני ואפילו לא הספקנו להגיד מילות פרידה. אני עדיין רואה את דמותך ודמות הילדים שהחזיקו בך בפחד בל יקרעו ממך בתוך המהומה. התרחקתם באופק וראיתי אתכם בערפול. לא ידעתי אז שזו דרככם האחרונה.

אימא! לצערי לא התאפשר לי להספיד אותך ולהביע לך אהבתי. אהבתיך יותר מכל, היית בשבילי האידישע - מאמע ואפילו יותר מזה. אילו יכולתי לראותך רק לרגע, היית מוכן עבור זה לקצר כמה שנים מחיי. חלחלה אוחזת בי כשאני חושב על דרככם האחרונה ואיזה ייסורי איוב עברו עליכם בהיכנסכם לתאי הגזים. כאשר אני שומע את השיר, "א אידישע - מאמע", הוא כאילו נכתב עבורך. אני מקבל צמרמורת ובא לי לבכות. אילו יכולתי לעמוד לפני קברך, היית מספיד אותך בהקראת שיר מתוך הזמירות של ליל-שבת, שיר שכה הולם את אישיותך, אותו שרנו ביחד.

אשת חיל מי ימצא ורחוק מפנינים מכרה:

גמלתהו טוב ולא רע כל ימי חייה:

עוז והדר לבושה ותשחק ליום האחרון:

פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה:

רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כולנו:

[שונה מהטקסט המקורי]

יהי זכרך ברוך.

אבא ז"ל

אבי משה גרבר ז"ל (GRABER MOZES)) נולד ב' 17 דצמבר 1903 בעיירה נירג'ולאי (NYIRGYULAJ

(שבהונגריה וגדל והתחנך בעיירה נירבאטור (NYIRBÁTOR)).

קווים לדמותו:

בתקופת הילדות שלי היחסים בנינו לא היו מהמשפריים. השנוי חל, כשהתחילו הרדיפות והגורל זימן אותנו לעבוד ביחד. העבודה בצוותא קירבה אותנו זה לזה והתפתחה בנינו הבנה ושמרנו על היחסים הטובים גם בהיותנו במחנות הריכוז. שם היינו תלויים זה בזה והדאגה ההדדית הייתה הגורם העיקרי להשרדותנו. כפי שאני זוכר את אבא מהילדות, הוא היה מאוד נוקדן (PEDANTE), איש דומיננטי, חרוץ וזריז הוא תעב עצלנים. בצעירותו היה פחות חרדי. למרות

הסבל הרב ורדיפת השלטון היה תמיד עליו ושמה. קומתו הנמוכה, לא גרמה לו רגש נחיתות מיוחדים, ההפך הגמור! הוא התחבב על הזולת, היה גבר מרשים בזכות צורתו, עיניו השחורות היוקדות והזקן השחור המטופח, התלבש על-פי-רב, בחליפות אופנתיות. על חולצתו הרכיב צווארון-מוקשה, ענוב בעניבה מתאימה. בערבי שבת טרם צאתו לבית-הכנסת, עמד לפני הראי והיה תולש במלקטת את השערות המיותרות מפניו. נעליו הבריקו כראי ואימא הייתה עורכת תמיד את הבדיקה האחרונה.

החברים שלו היו בדרך כלל צעירים ממנו ובסופי שבוע היו מבליים אצלנו במשחק קלפים [רמי]. משחק הקלפים סיקרן אותי מאוד ובקשתי פעם מאבא להסביר לי את תורת המשחק, תשובתו הייתה: אתה טיפש בשביל זה ואין טעם להסביר לך, חוץ מזה דע לך כל תעסוקה אחרת מלבד אמירת תהילים, הנה בטול זמן. [משום מה אמירת תהילים תמיד הייתה בראש מעיניו וכל הזמן דרש ממני לאמור תהילים]. מכיוון שלא הייתי מוכשר למשחק רמי כדבריו, החלטתי בכל מחיר ללמוד לשחק "שח". בקרתי במועדון-שח והשחקנים ברובם היו כמובן יהודים, התבוננתי שעות במשחקים רבים, עד שקלטתי את עקרי המשחק. הגעתי לרמה שיכולתי כבר להשתתף במשחקים. בהזדמנות אחרת ניגשתי אל אבא ושאלתי אותו: האם אתה מוכן לשחק אתי שח? תשובתו הייתה: "דאָס שפילן נאָר גויים" [משחקים בזה רק גויים].

אבא מטביעו היה איש מופנם [אינטרוברטי], מעולם לא סיפר על תקופת ילדותו. הוא לא התעניין בלמודי בבית - הספר, חינוך הילדים היה תחומה של אימא. לעומת זה, התעניין בהתקדמות בתלמוד-תורה. בשבתות היה בוחן אותי בפרשת השבוע או בגמרא, אם לא די בכך, הייתי חייב להבחן גם על-ידי סבי.

מעשרה קבין של צרות, אבא לקח תשעה. הכל התחיל בהחלטה טיפשית ואומללה של סבי. בתום מלחמת העולם - הראשונה כאשר התפרקה האימפריה האוסטרו-הונגרית, תושבי האימפריה לשעבר, התבקשו לבחור לעצמם את האזרחות הרצויה להם. סבי בקש לקבל את האזרחות ההונגרית לעצמו, לאישתו ולבנו הבכור דוב בעריש. את שני הבנים הקטינים משה וצבי- הערשל לא כלל בבקשת ההתאזרחות. כתוצאה מכך נוצר מצב קפקאי: סבי יליד פולין נהפך לאזרח הונגרי ואלו הבנים משה וצבי-הערשל שנולדו בהונגריה, נהפכו לאזרחים פולנים [לפי פרוש של שלטונות הונגריה] כשחוקקו את חוק היהודי הראשון בשנת 1939, הנפגעים הראשונים היו יהודים בעלי אזרחות זרה, או לפי ההגדרה הרשמית " בעלי חסרי נתינות". מאחר ולאבא לא הייתה אזרחות הונגרית, לפי חוק החדש נשללה ממנו רשיון העיסוק ונאלץ לסגור את חנות השעונים שהייתה לו בשותפות עם משה פטמן. אבא חשב במידה ויכניס שותף גוי לעסק, יתרו לו להמשיך ולנהל את החנות. השותף החדש היה שען בשם סקרש (SZEKERES) כל זה לא עזר ושוב כפו עליו השלטונות לסגור את העסק. אבא לא בחל בשום עבודה, הוא היה מוכן לעסוק בכל, על מנת לפרנס את משפחתו. תחילה עבד אצל הסיטונאי לפקוביץ' [שהיה ראש-הקהל של הקהילה האורתודוקסית], אצלו הכין וארו משלוחים, אחר כך הלך לעבוד אצל ידידו קלנר בחנות הלבשה. שלטונות הונגריה הוציאו צו גירוש לכל היהודים שאינם אזרחי הונגריה. החוק קבע, גירוש המשפחה מתבצע עם ראש המשפחה. הגינדרמריה הוציאה צו מעצר נגד אבא ועשו כל מאמץ כדי לתפוס אותו. הגינדרמרים הופיעו מדי לילה לפני הבית, אני זוכר כשהם ערבו לאבא בלילה, ראיתי מהמיטה שלי את

הרובים המכודנים כשהכידונים נצצו מאור הירח. לעתים ערכו תצפית לפני בית הכנסת. אבא נאלץ לרדת למחתרת הוא בילה רב הזמן ברכבת בין נירבאטור לבודפשט. אימא בקרה מדי יום אצל הסוחרים היהודים של נירבאטור וקבלה הזמנות קניה בבודפשט. בתחנת הרכבת קיבלה את החבילות המיועדות לסוחרים ובו זמנית מסרה לאבא את ההזמנות החדשות. כרטיסני הרכבת היו רובם משוחזדים ועמדו על המשמר, כשהתקרבו הג'נדרמרים לרכבת, הם דאגו להסתירו. לפעמים כשאבא הצליח להסתנן הביתה לשבת, היו בחורי הישיבה מאורגנים להצילו בשעת סכנה. בסוף הצליח אבא להשיג בבודפשט בתשלום גבוה רשיון שהיה זמנית. אבא מצא מקום עבודה חדש אצל וייס הפיסח בבורסקאות, זו הייתה העבודה המסריחה והמפרכת בחייו, הרבה זמן לא היה מסוגל לעבוד בזה. אחר כך קנה לעצמו זוג אופניים ומכר דברי סדקית בכפרי הסביבה, העמיס על האופניים כה הרבה חבילות, שכמעט ולא ראו את אבא. פרנסה רבה לא יצאה מזה הוא חיפש לעצמו משהו חדש. התקבל לעבודת תחזוקת במקווה של הקהילה האורתודוקסית. לפניו העסיקו בעבודה זו רק גויים. [כשאבא גויס לשרות עבודה, אני מילאתי את מקומו בעבודת התחזוקה]. כשחזר מהשרות, המשיך בעבודה זו עד הגרוש לאושוויץ. גם לאחיו צבי-הערשל היה גורל דומה, גם אותו חיפשו כל העת. הוא התגרש מאישתו חנה בצורה פיקטיבית כדי להציל את משפחתו מצווי הגירוש. חנה שינתה את שמה לשם קוהל, שמה לפני הנשואים. הערשיל נדד משיבה לשיבה ובסוף נלכד ע"י הג'נדרמרים והובא לגבול הפולני כדי לגרשו. הפולנים לא קבלו את טענת ההונגרים בדבר אזרחותו הפולנית והג'נדרמרים ירו בו ליד הגבול. כשחזרנו מהמחנות, אבא ארגן לעצמו את החיים מחדש התחתן והביא לעולם ארבעה ילדים. בנירבאטור פתח חנות לתקון שעונים ובשנת 1957 עלה עם המשפחה ארצה. תחילה גר בבאר-שבע, שם תיקן שעונים אחר כך עבר לבני-ברק והמשיך בקוני שעונים וגם הועסק ע"י משרד הדתות כמנקר בשר של בהמות. כשהכנתי את המהדורה הראשונה של זיכרונותיי, הקראתי בפני אבא ז"ל קטעים אחדים מתוכה. כשהגעתי לפרק המחנות, הוא התרגש ושאל: איך אתה זוכר את הכול? אבא נפטר בשיבה טובה בגיל תשעים ואחד, ביום ח' סיוון תשנ"ד, 7 ביוני 1994. במותו, אבדתי לא רק אבא, אלא, גם חבר. יהי זכרו ברוך.

החוויות מהבית

החוויות הבלתי נשכחות, היו החגים. ברצוני לספר במיוחד על החגים: פורים, פסח וסוכות.

פורים

בראש חודש אדר, תלו מעל כניסת הבית, כרזה "משנכנס אדר מרבים בשמחה" היינו שואלים, כיצד יתכן שפורים חוגגים רק יום אחד ואילו פסח, סוכות וחנוכה חוגגים שמונה ימים? כשם שהיהודים ברחבי עולם חוגגים את חג הפורים, כך הנהיגו קהילות רבות חגי פורים משל עצמם. אצלנו, האירוע המרכזי היה בבית הכנסת. הקהל בא באווירת קרנבל מצויד ברעשנים, לקריאת המגילה. כאשר הוזכר שמו של המן, הקהל רקע ברגליו והרעישו ברעשנים. הילדים התחפשו לילדות והילדות לבנים. היו גם שהתחפשו לחסידים עם שטריימל. אימא טרחה כמה

ימים לפני החג באפיית עוגות. ביום החג, סידרה את העוגות מעל המיטה וארגנה את משלוח-
המנות, אותן הביאנו לבתי קרובים ומכרים וכבדו אותנו בדמי פורים..
בערב, הייתה סעודת פורים בבית והסעודה המרכזית הייתה אצל הרב. הבחורים הכינו דרשות
בחרוזים והקריאו אותן בעמדם על השולחן. ערכו גם "פורים-שפיל" [משחק-פורים]. זכור לי
אחד השירים ששרו באידיש: ,

א גוטן פורים מלאך

ווי איך גיי פאל איך

די באַרד איז מיר לאנג,

די ווייב איז מיר קראנק

געבט מיר א פאַר מעוס (מעות)

און ווארפֿט מיך א רויס.

זכורות לי אמרות פורימיות, שמקורן באידיש. אחדות מהן:

**פורים איז נור א טאג, א קבצן איז מען א גאנץ יאר [פורים הוא רק יום אחד, להיות
קבצן כל השנה]. פורים זה לא "יום-טוב", קדחת אינה מחלה ושק לי בתחת, אינה קללה.**

השפה האידיש ותרבותה, לא הייתה שכיחה בהונגריה, לא היו בתי ספר ולא תיאטרונים באידיש,
כמו למשל בפולין וביתר ארצות מזרח אירופה. לכן, כשהוחלט לקיים הצגת פורים באידיש, התעוררה
סנסציה בנירבאטור.

ההצגה, התקיימה באולם הקולנוע היחיד בנירבאטור. שם ההצגה היה "יוסף-שפיל" [מכירת
יוסף]. השחקנים היו כולם צעירים מקומיים. אחד הילדים שיחק את התפקיד בנימין, התהלך
על הבמה ושר שיר עצוב, "יוסף! יוסף! וואו ביסט דו? [איה אתה אחי יוסף?] את הבדחן
"יחצל" שיחק שרולציה גוטמן. הוא עלה על הבמה עם כבש מפוחלץ בתוכו הסתיר מיץ
סלק בבקבוק. הוא שלף חלף של שחיטה גדולה ובירך על ברכת השחיטה וכאשר העביר את
החלף מעל צווארו של הכבש שחרר את הפקק מבקבוק כשהמיץ קלח נראה היה כה אמיתי,
כאילו דם נשפך. בהתחלה הזדעזע הקהל, אך, לבסוף לא יכלו לעצור את הצחוק.

פסח

אותי הרשימו במיוחד הכלים היפים ששמשו אותנו רק בפסחים. ערב פסח עלתה אימא על הבוידם, הורידה בזהירות את הכלים. לכל אחד מאתנו היו כלים שונים בצבעים ובצורות, הכוסות [לארבעה כוסות] היו שונות בצורתן לכל אחד, הצלחות העמוקות בהן אכלנו מצה בחלב בכפית מיוחדת שהייתה נראית כמו מצקת קטנה. למרות שערכנו שני לילות סדר, הסדר הראשון לא דמה לסדר השני. האטרקציה הייתה גניבת האפיקומן. לאחר הסדר בבית, הלכנו לסדר של הרב. שם התאספו כמעט כל אנשי הקהילה.

סוכות

ימים אחדים לפני חג הסוכות, הפך הבית שלנו לגלריית אמנות. המנצחת בהכנת הקישוטים הייתה כמובן אימא. היא הייתה מומחית ביצירת קישוטים. הסוכה המקושטת ביותר בעיירה הייתה אצלנו. אני שמח שלמדתי מאימא איך לעשותם. אחדים מהם הייתי עושה עבור ילדי.

מארגיט SARKADI MARGIT

מארגיט הייתה העוזרת אצלנו. אין לי מושג איך ומתי מארגיט היגיעה אלינו. כל שידוע לי עליה, קראו לה שרקדי מארגיט (SARKADI MARGIT)) ונולדה

בעיר היידו-סובוסלו (Hajdu-Szoboszló)) שבהונגריה. היא השתייכה לדת הפרוטסטנטית והקפידה לבקר בכנסיה בימי ראשון ובחגים הנוצריים. באופן מעשי הכירו אותה בעיירה, רק בשם גרבר מארגיט. אישה פשוטה שמעולם לא ביקרה בבית-ספר וכמובן לא ידעה קרוא וכתוב.

מארגיט הסתגלה לאורחות חיינו ועזרה לאימא בעבודות בית היא לנה במחסן. את המשכורת הזעירה שקיבלה מאימא, בזבזה על אחותי. היא הייתה קונה לה מיני סרטים ובגדים. מרגיט התערבה בכל הנעשה בבית. את תפילת הבוקר "מודה אני" למדה בעל-פה והקפידה שאנו הילדים נאמר את התפילה מדי בוקר. אם לא קיימנו ברכה מסוימת, הלכה להלשין עלינו. היא התמצאה בכל ענייני הכשרות וידעה שבשבת אסור לנו לבקש ממנה לבצע חלול של שבת, אך אם תרצה מותר לה כגויה. כגון: להעלות אש בתנור כשסבלנו מהקור הנורא. אם בקשנו ממנה להעלות אש בתנור, סירבה משום שביקשנו ובזה עברנו עבירה.

יום לפני ערב פסח, היה אבא מוכר לה את החמץ. נערך שטר-מכירה ובהקשבה רבה האזינה לקריאת החוזה ולקחה את העניין ברצינות. היא שמרה בשבע עיניים על שטר-המכר ועל המפתח של מחסן החמץ.

כשהתחילו הטרדות היהודים הציקו ובמיוחד לילדים, ליוותה מארגיט את האחים הקטנים שלי לחדר [תלמוד-תורה] וגם החזירה אותם. אווי היה! לאותו גוי שהעיז להציק לאחד האחים שלי. היא הקימה צעקות ורדפה אחריו עם מקל ביד. כשגירשו אותנו לגטו, מארגיט הסתובבה בעיירה ולא מצאה מקומה.

בחוזרנו מהמחנות מצאנו מארגיט שונה היא הזדקנה והייתה שבורה, במיוחד כשנדע לה שיתר בני המשפחה נספו. היא המשיכה לשרת אצל המשפחה החדשה של אבא. כשאבא ובני משפחתו עלו ארצה, נשארה מארגיט בודדה, היא מתה מאוד זקנה במעון של חוסים.

הגרוש הראשון מהונגריה

ראש הממשלה הפרו-נאצי לסלו ברדושי (BÁRDOSI LÁSZLO)) שעלה לשלטון בשנת 1941 העביר בפרלמנט בבודפשט ב' שני באוגוסט 1941 את חוקי הגזע שהיו חיקוי והעתק לחוקי נירנברג. הקורבנות הראשונים של חוקים אלה היו היהודים בעלי האזרחות הזרה [כפי שהוגדרו חסרי-מולדת], ביניהם עליהם נמנינו אנו.

עוד באותו חודש גורשו לפולין בין 16,000-18,000 יהודים, מרביתם מאזור קרפטו-רוסיה שנכבש שנתיים קודם ע"י הכוחות ההונגרים. היהודים הוגלו ל- קמניץ-פודולקס (KAMENYECK-PODOLKSZ)) ורובם הושמדו שם.

אותנו ועוד כמה משפחות מנירבאטור (NYIRBÁTOR)) רכזו בבית-המעצר במרתף של בית העירייה והיינו עצורים כעשרה ימים ומשם מלווים על ידי הג'נדרמרים ההונגרים, טולטלנו בקרונות רכבת המיועדות להובלות בהמות ובתנאים בלתי אנושיים עד הגבול הפולני לעיירה בשם הוואשאליה. (HAVASALJA) דרך עיירה זו הועברו מרבית המגורשים לפולין ושם הושמדו.

כמה מאות איש שוכנו במבנה שהיה בעבר מנסרה. שכבנו על ריצפת בטון שבתוכה נותרו עדיין מסילות ברזל ונאלצנו לרפד את עצמנו כדי שלא נרגיש במסילות. איכרי העיירה מכרו לנו מזון ולעתים מצאנו חבילות חמאה שהיו למעשה כדורי סמרטוט מרוחים בחמאה. באותו עת כשהגענו להוואשאליה,

הפולנים סגרו את הגבול ולא אשרו יותר העברת מגורשים. ההונגרים החזיקו אותנו במחנה המאולתר בתקווה שיצליחו לשכנע את הפולנים לפתוח את הגבול מחדש. אבי שירת באותו זמן בשרות עבודה של הצבא ההונגרי, נשלח בלויית מפקד בדרגת סמל להצטרף אלנו. בדרך הצליח לשחד את הסמל ולהסיר את סרט הצהוב שהיה חייב לשאת על שרוולו וגם ענד את דרגות מפקדו. כך הוא הופיע במחנה והצליח לחלץ אותנו.

אבא חזר לבודפשט שם השיג רשיון שהייה עבור המשפחה ואלו אנחנו המשכנו לנדוד בקרפטו-רוסיה בתקווה למצוא קרוב משפחה. לצערנו לא מצאנו איש את כולם גרשו קודם. חזרנו לנירבאטור בה שהינו עד שנת 1944 כאשר שוב גורשנו, הפעם לאושוויץ.

השואה

ב. 19 במארס 1944, נכבשה הונגריה ע"י הכוחות הגרמנים. נציגיו של אייכמן, הרמן קרומאי ודיטר וישליצני, הופיעו במשרד הקהילה היהודי של בודפשט ותבעו לכנס את מנהיגי הקהילה.

ב- 21 במארס, הוקם ועד הקהילה משמונה חברים בראשות נשיא הקהילה של בודפשט שמו שטרן (STERN SAMU) וב. 22 במארס, הושבע ראש הממשלה החדש סטויאי דומה (SZTOJAI DOME). מועצת השרים בראשותו הוציאה מספר חוקים אנטי יהודים.

בו זמנית התמקמו הגרמנים בבניין הבנק בנירבאטור. למחרת נבהלנו, כאשר הופיעו הז'נדרמרים בביתנו ולקחו את אימא למפקדה הגרמנית. לא היה לנו מושג למה נלקחה? ומתי נראה אותה שוב. התברר שאימא הייתה היחידה בעיירה שיכלה לתרגם בין הגרמנים לבין ההונגרים. לקראת ערב, אימא שבה הביתה ואמרה: כעת תרגמתי עבור הגרמנים, אני מקווה שבקרוב אתרגם עבור הרוסים.

לנו היהודים בעיירה, עדיין לא היה מושג על המתרחש בבודפשט. ב. 5 באפריל 1944, קבלנו את הגזרה הראשונה, דהיינו: חובה על כל יהודי באשר הוא לשאת טלאי צהוב בצורת מגן-דוד [כוכב צהוב] לזיהוי. את הטלאי יש לתפור לבגד במרכז החזה. נאסר על היהודים לצאת לרשות הרבים ללא הטלאי. בעקבות זו נתערער בטחון היהודים הרדיפות וההשפלות גברו. בחוצות שלט האספסוף, שנעזר בחיילים ששרתו בעיירה ורבו ההתנפלויות על היהודים שיצאו מבית-הכנסת. המשטרה התעלמה והמצב היה, "לית דין ולית דיין, כל דלים-גבר" אותנו הצעירים היהודים [בגילים 15-18] גייסו לעבודת כפיה, במקום השרות הטרם-צבאי שכונה "לבנטה" (LEVENTE). כי היהודים לא היו ראויים לשרת בו. עבודות השרות היו יוזמות שונות. יום אחד:

קבלנו פקודה להתייצב בחצר העירייה, שם ניפקו לנו כלי עבודה: מכושים, אתים ופטישים. הסתדרנו בשלשות כשאנו נושאים את הכלים [במקום רובים] על כתפנו והצעידו אותנו סביב מרכז העיירה למצעד השפלה לפני הגויים המקומיים. המטרה הייתה להראות שהיהודים יעבדו עכשיו. קריאות דוגמת "יהודים - מסריחים" וביטויים מעליבים אחרים נשלחו כלפינו. הרגשתי הייתה, כאילו הייתי כלוא בכלוב של גן-החיות והאנשים ברחוב מביטים בי כבחיה מוזרה. היהודים לא העזו להראות ברחוב בשעה שצעדנו. המפקדים היו קצינים זוטרים, שזה

עתה התנדבו לשורות של קלגסי צלב-החץ (NYILAS-KERESZT) מקביל לקלגסי [צלב-הקרס], הם כינו עצמם לוחמי החופש (SZABADCSAPATOSOK). בראש עמד לא אחר מאשר המחנך שלי מבית הספר הכללי, אדם שרק אתמול שלשום הטיף לי מוסר, עומד לפני במדים ענוד סרט על שרוולו עם הסמל של צלב-החץ, נוהג בגסות ואיננו מכיר אותי יותר. משימתנו הייתה: להרים את שכבת הזיפות מהכביש המוביל ממרכז העיירה עד לתחנת הרכבת מרחק של קילומטר ולאחר מכן לסלול ולרצף את הדרך בקוביות אבנים מסותתות, לחזקן בחול. מעבודותינו לא שבעו נחת ובסופו של דבר הובאו בעלי מקצוע להשלמת המשימה. מסיבה שאינה ברורה לי הופסקו עבודות הגיוס ונעזבנו לנפשנו עד יום הגרוש. בעיירה שלנו כמו בישובים קטנים אחרים, היינו די מבודדים ולא ידענו על המתרחש ועל המגעים בין אנשי הקהילה וארגונים יהודים בבודפשט לבין הגרמנים. הצבא האדום הגיע קרוב עד גבולות הונגריה וצפינו לכבוש רוסי מהיר, לפני שהגרמנים יפגעו בנו. אולם המצב לא השפיע על הגרמנים והם המשיכו בתכנון השטני כאילו המלחמה לא הייתה קיימת.

ליל הסדר של שנת 1944 היה העצוב ביותר בחיי. לאחר שהגיעו אלנו שמועות שעלולים להגלות אותנו לארץ הגזרה, האווירה הכללית הייתה קשה מאוד. בתום הסדר לא הלכנו כדרכנו לסדר של הרב. אלא כל יהודי הסתגר בביתו ציפה לגורלו. בחול-המועד פסח הופיעה בעיירה קבוצת של אנשי צלב החץ בתלבושת אזרחית כשעל שרוולם סרט עם הסמל של צלב-החץ, בראש עמד איש גוף עב בשר עם מקל בידו. מבניין העירייה בו התמקמו דרשו מהמנהיגות היהודית להתייצב לפנייהם ולהמציא רשימה שמית של כל אנשי הקהילה היהודית. באופן מעשי רשימה כזו הייתה כבר קיימת, היא הוכנה זמן מה קודם על ידי פקידי העירייה וכללה גם שמות של יהודים מומרים וצאצאי יהודים.

אסוף היהודים הוטל על אנשי הג'נדרמריה הידועה לשמצה ((CSENDÖRSÉG). אלה פקדו את בתי היהודים ובדקו את נוכחות הדיירים והודיעו לכל היהודים להתייצב מיד בחצר בית-הכנסת. נתנו לנו יום להתארגן ולהתייצב שוב בבית-הכנסת והרשו לקחת עמנו חפצים שאנו מסוגלים לשאת בידיים. בחיפזון אספנו את החפצים. את תמונות המשפחה טמנתי בעליית הגג [בוידם] של סבי. טבעת יהלום של אימא קברתי ברצפת המרתף. [כשחזרנו נוכחנו לדעת שהחפצים נעלמו], משום שעם עזיבת הבית התנפלו הגויים על בתי היהודים ובזזו הכל, חרשו את החצרות ועקרו את המרצפות על מנת לגלות חפצים חבויים. אף יהודי לא העלה על דעתו לברוח או להתחבא, משום שכל נפקד סיכן את חייו. הגויים לא היססו להלשין עלינו. לאחר התייצבותנו למחרת בחצר

בית-הכנסת, הביאו אותנו לבירת המחוז, לעיר ניראג'האזה (NYIREGYHÁZA) למרכז הקהילה.

שם רוכזו כל היהודים משישים ואחד ישובים מהאזור. בסך הכל 17.580 יהודים הכוללים את 5.000 יהודי העיר ניראג'האזה. כעבור מספר ימים חילקו אותנו לשלשה גטאות. הגטאות אולתרו בחיפזון בחוות חקלאיות, אותנו לקחו לחווה בשם שימאפוסטה (SIMAPUSZTA)). המקום גודר בתיל דוקרני ושכנו אותנו בתוך הגורן, הרפת ובאורות סוסים. הגטו נשמר ע"י הג'נדרמריה ההונגרית, נותקנו מכל קשר עם החוץ איש לא בא ולא יצא. למזלנו הימים החמים ומזג האוויר הנוח הקל על חיינו. כל היום הסתובבנו בשטח ללא מעש. היה לנו גם מאורע משפחתי, אחי דוב ברו הגיע באותם הימים לבר-מצווה, ברם איש לא שם לב לכך. בעלי זקן גלחו את זקנם כדי למנוע הצקה מיותרת, היות והזקן סימל בעיני שונאי ישראל את היהודי המכוער. באופן זה הופיעו אנשי הקהילה ללא זקן בתלבושת של גויים ולא יכולתי לזהות אותם. כך גם את הרב ר' אהרון טייטלבוים, אשר השאיר לעצמו שפם עבה ועל ראשו חבש כובע פרווה כדרך האיכרים.

היום הרת עולם

ב. 25 במאי 1944, ניתנה ההוראה לאסוף את חפצנו והובילו אותנו לתחנת הרכבת המאולתרת. הייתי כבר למוד ניסיון מהגירוש של שנת 1941, התנסית בהשפלות ובעיניי בתוך קרונו-משא, יותר נכון קרונות שהיו מיועדות להובלת בהמות. גם אז הובילו אותי כמה ימים ולילות, אלא שהפעם הייתי מבוגר בשלוש שנים, מאידך גיסא נחמתי את עצמי שנצליח לצאת מהגיהינום כפי שהצלחנו בפעם הקודמת. קרבת הצבא האדום הוסיפה לאשליה ולתקוות שווא. גם החכמים והנבונים שבנינו לא השכילו להבין ולשער את הצפוי לנו. הדעה הכללית עליה קבלנו אשור מהשומרים הייתה, שמעבירים אותנו למחנה עבודה עד לסיום המלחמה.

המנצחים על המלאכה היו ההונגרים ובעיקר הג'נדרמריה. הופעת קרונות המשא כבר היו מוכרים לי, הדלתות היו פתוחות ואת החלונות נאטמו כדי להסתיר את כוון הדרך. בכל קרון דחסו בין 70-80 איש, הוכנסו שני דליים באחד מים לשתיה והשני יועד לעשות בו את הצרכים. ברעשים ובצעקות מכל הכוונים ננעלו דלתות ההזזה בחבטה חזקה והרגשתי כמכת פטיש בראש, פתאום חושך בעיניים לקח זמן להתרגל לאור שבקרונן, הילדים התחילו לבכות מרב פחד. בגלל צמצום מקום, התארגנו, כך שהזקנים והילדים ישכבו ואלו הצעירים בחילופין

יציצו דרך החריצים וינסו ללקט מידע על כוון הנסיעה. מדי יום נשלחו מהסביבה שלנו ארבע רכבות לאושוויץ..

בכל משלוח הובילו בין 3,000-3,500 יהודים. בדיעבד נודעו לי פרטים שונים לגבי הטרנספורטים שלנו. בכמה מהמשלוחים ערכו סלקציה (מיון) מוקדמת, בין זקנים וילדים ולבין גברים וצעירים והוכנסו לקרונות נפרדים. לנאצים הייתה כוונה להתיש אותנו כדי שנגיע לאושוויץ תשושים. הגרמנים חששו מפעולת חבלה של הפרטיזנים שנוכחו בכמה מקומות מחוץ לגבולות הונגריה, לכן הזדרזו ועשו מאמץ רב שכל משלוח יגיע לאושוויץ תוך זמן קצר. הראש השטני דאג גם ליחסי צבור וטרח להציג את עצמו כלפי חוץ את מידת אנושיותו שלהם, לשם כך לא היסס לרמות גם את בעל-בריתו הטוב ההונגרים. לראיה, הגרמנים הסריטו קטע בו ההונגרים [הגי'נדרמריה] דוחפים את היהודים בגסות ובמכות לתוך הקרונות.

כאשר הרכבת הגיעה לקשאו (**Košice**) שבסלובקיה, שם החליף המשמר הגרמני את המלווים ההונגרים, המשיכו בהסרטה כשהם [הגרמנים] מחייכים ליהודים ומטפלים בהם באדיבות. את הסרט הזה הציגו בפני אנשי הצלב האדום בכוונה להטיל דופי בהונגרים. למרות מאמצי הגרמנים להסתיר מאתנו את כוון הנסיעה, הצלחנו לזהות מקומות בהם עברנו, ידענו גם שהגענו לפולין אבל לגבי היעד לאן מובילים אותנו, לא היה לנו מושג. בדרך נפחו נשמתם זקנים חולים שלא עמדו בתלאות המסע.

הרהורים:

כשלמדנו בחדר [בתלמוד-תורה], המלמדים הסבירו לנו על עונש וחטא, הרשעים והחוטאים יבואו על עונשם לאחר המוות. בשמים מעבר להרי החושך הגיהינום נמצא באש, השורפת את הרשעים.

הנה אני עומד בפרוזדור הגיהינום בעודי בחיים ובעולם-הזה. איני יודע מה חטאיי? אך במה חטאו רבבות התינוקות שלא באשמתם הושלכו לגיא הצלמוות?

בפולקלור היהודי מתואר מלאך-המוות כמאיים וממית. כילד דמיינתי את מלאך-המוות: כמפלצת בעלת זוג קרניים עם שיניים בולטות.

הנה, אני עומד לפני השד האשמדאי דמות אימה מפלצתי והוא נראה כאדם רגיל, בן הארץ המתורבתת באירופה, אשר בכוחו לחרוץ גורלות לרבבות בני אדם:

מי לחיים ומי למוות.

שאלה לא פתורה נשארה לי, למה?! למה הם השמידו את משפחתי ועוד מיליונים אחרים? הרי לא הכרזנו מלחמה נגדם! מעולם לא שמענו עליהם ולא הזקנו להם! אין איש היכול לענות לי. גם היום כשאני פוגש גרמני אני ממשיך לשאול אותה השאלה ותשובה איין.

אושוויץ 28 במאי 1944,

בירקנאו-אושוויץ BIRKENAU-AUSCHWITZ

ארבייט מאכט פריי (ARBEIT MACHT FREI) העבודה משחררת. סיסמה שהופיעה מעל שער המחנה.

הרכבת עצרה ברציף הרכבת [הרמפה] בבירקנאו, ללא שהייה נפתחו הדלתות בצעקות צורמות ראוסי! ראוסי! [החוצה] דחפו השומרים בגסות את האנשים בחיפזון החוצה. אנשים במדי אסירים, אותם ראיתי בפעם הראשונה והופתעתי לשמוע שהם מדברים אידיש עד היום אינני יכול להבין את שתיקתם, מדוע לא נתנו רמז כל שהוא? הם סייעו למוגבלים ולקשישים לרדת. כשירדתי מהרכבת בקושי יכולתי לראות מפאת הסנוור מאור היום. קבוצת נגנים במדי אסירים נגנה בצד, ודאי היה פן נוסף להטעיה של הגרמנים. נדרשנו להשאיר את כל החפצים האישיים. כדי להרגיע אותנו, הודיעו לנו שהחפצים יגיעו אלינו מאוחר יותר.

משום מה התרכזו מבטי ביהודי קשיש שירד מקרון הרכבת, הוא לא ציית להוראות הגרמנים, ירד בתמימות וחקק בזרועותיו את נרתיק-הקטיפה של טלית ותפילין. חייל ס"ס הבחין בו, רץ אליו ועקר את הנרתיק ובחרון זעם וזרקו לתוך גלגלי הרכבת. התבוננתי במעשה הבזוי בתשמישי-הקודש וצפיתי לתגובה מהשמים, לפי הבנתי דאז איש הס"ס חייב היה להתמוטט במקום, אך שום דבר לא קרה. באכזבה אמרתי לאבא באידיש " טאטע! ס' איזט קיין גאָט " [אבא! אין אלוהים].

המהומה הייתה גדולה, ים של אנשים, משפחות נלחמו בקנאות להישאר יחד, פה ושם ילדים אבודים חפשו את הוריהם בבכי מר אך איש לא שם לב אליהם במהומה הגדולה. הגרמנים הפרידו בין נשים וגברים ושני הטורים זה ליד זה נעו קדימה. האיצו בנו במכות ודרשו שנתקדם לנקודת הסלקציה [המיון]. תוך זמן קצר הצליחו להפוך אותנו לעדר בהמות, לציית לכל צעקה בלתי מובנת. אם, חלילה לא הבנת את הצעקות, תרגמו אותן במכות ובדחיפות. התקדמנו עם הזרם בלי לדעת לאן אנו הולכים ומה מתכננים לנו.

כשהתקרבו לנקודת הסלקציה, הבחנתי שהזרם מתפצל לשני כוונים. עדיין לא תפסתי את משמעותה. מולנו עמדו קציני ס"ס שערכו את "הסלקציה" בטוי שהשתרש בלקסיקון השואה ופירושו, מיון. כפי שהזכרתי קודם, כאן היה לי

המפגש הראשון עם השטן פנים אל פנים ובתנועת אצבע ימינה או, שמאלה, נגזר דינם של רבבות בני אדם. בהרף עין ראיתי שאת אבא שולחים שמאלה ובאופן אינסטינקטיבי נסחפתי אחריו. הפניתי את ראשי ליתר בני המשפחה וראיתי שהם כווננו לצד הנגדי. הספקתי לראות את אימא מתרחקת עם אחי לוי [בן הזקונים] בזרועותיה, שלשת הילדים הנותרים עם בן דודי יוסלה והסבתא החזיקו יד-ביד מחשש שינתקו זה מזה. צעקתי בעוצמה אחריהם: מאמע! מאמע! אבל קולי לא הגיע לאוזניהם. תמונה זו, כפי שראיתי אותם מתרחקים באופק נשארה חרוטה במוחי והיא חוזרת אלי מדי פעם ואני חושב שלא תעלם לי מעולם. עד היום מייסרת אותי העובדה שלא הצלחתי להיפרד מהם. באותו רגע לא היה לי מושג לאן מובילים אותם. התנחמתי בכך שעוד מעט ניפגש.

בשטח המחנה ערכו סלקציה נוספת. שאלו כל אחד מאתנו למשלוח ידו. אמרתי: שאני מסגר וכך נהג אבא. הראו לי מכשיר מד-זחיה, למזלי השתמשתי במכשיר אצל המסגר קליין בנירבאטור והפעלתי אותו לשביעות רצונם באופן חפוז הסברתי לאבא את העיקרון וגם הוא עבר את המבחן בשלום וכך נשארנו ביחד. כדי להסיר מאתנו כל חשש הובילו אותנו במחנה ליד צריף שבחצרו שיחקו ילדים החיים בשלווה כביכול, גם זו הייתה תפאורה לשם הטעיה.

במחנה התנהל הכל בסדר צבאי, התנועה ממקום למקום רק בצעידה בשלוש תוך כדי צעקות ונתנו פקודות; שמאל! ימין! אחת, שתיים, שלוש! ואין זה משנה אם הבנת או לא גרמנית, אווי אם לא תציית לפקודה. הדבר המפחיד ביותר היה "המסדר" (APPELL) בכל מסדר היית צפוי לסלקציה. לפעמים העמידו אותנו לשעות בעמידת דום ולא ידענו מה יקרה בהמשך. ראיתי בשטח הרבה אנשים במדי

אסירים ובלבי חשבתי שהם ממקום שונה. לנו הבטיחו להישלח לעבודה ואנחנו בטח ממתנינים לאמצעי הסעה. הפקודה הייתה שוב לעמוד בשלשות ובלווי צעקות צעדנו לתוך צריף המכונה "הסאונה SAUNA".

בתוך הצריף הריק העמידו אותנו במעגל ודרשו מאתנו בתקיפות: לרוקן את הכיסים, להוציא כל דבר בעל ערך ממסתור הבגדים לפרום את התפרים שבהם חבויים דברי ערך להשליכם לתוך שמיכה גדולה שהייתה פרוסה על ריצפה. הגזלנים שעמדו מולנו בכלי נשק מכוון, הטילו עלינו אימה ופחד כמו שודדים אמיתיים. הזהירו אותנו, כל מי שיעז להסתיר דברי ערך בבגדים או בתפרים או

בנעלים משחק בחייו. בכאב לב פרמתי מסתור בבגדי שבו היו כספים שאימא תפרה, כסף שאימא חסכה מפרי עמלה.

אחר כך חייבו אותנו להתפשט ערומים, עברנו לחדר סמוך, ספרו את שער ראשינו והעלו אותנו על ספסל שהיה מונח לכל אורך הקיר וטיפלו בנו בצורת סרט נע. גלחו את השערות מכל חלקי גוף, חטו אותנו במכשיר-פליט וריססו את המקומות מהם גלחואתהשער. תוך שהדגישו שהיהודים הם מסריחים וצריכים לשמור על ניקיונם. הריסוס גרם לנו צריבה איומה. בהמשך הושיבו אותנו על כיסא והגלבים שלא היו במיוחד ספרים מאומנים, גילחו בתער משופשף פס בקדקוד ברוחב של שתי אצבעות מהמצח עד לעורף, הפס המגולח, קיבל מונח גרמני "לאיזה-שטרססה"

LAUSESTRASSE) פירושו שביל-הכינמת. בחדר אחר ניפקו לנו את הבגדים המפוספסים המוכרים כבגדי-אסירים שכללו ביו היתר: מכנסים, חולצה דומה למקטורן וכובע של צורת ברט. ציידו אותנו בצלחת פח שבשוליים נוקב חור לתליה שחובר לחגורת שרוך סביב המותניים, ספל מפח וכף מאלומיניום, בינתיים השאירו לנו את הנעליים מהבית.

היות באושוויץ נשארנו רק ימים אחדים, לכן לא קעקעו לנו מספר על הזרוע, כפי שעשו לאסירים אחרים, רק סיפקו לנו שתי פיסות בד עליהן הודפסו מספר האסיר לידו משולש על רקע צהוב [סימן ליהודים]. אבא קבל את המספר 42648 ▼ ולי נתנו את המספר 42649 ▼. הפסים נתפרו: אחד על בגד עליון מצד שמאל מעל

החזה ואת השני על המכנס מצד ימין מעל הברך. לאחר שעברנו את נפתולי השלבים, התקבצנו בחוץ בצפייה למסדר הבא.

כשהופענו בבגדי האסירים, הרגיש כל אחד מאתנו מושפל, לראות אנשים מבוגרים ומכובדים בביזיונם. כדי להתגבר על המבוכה ולהסיח דעתנו, התחלנו להתלוצץ על מראהו של הזולת.

בתוך הקבוצה שלנו הופיע אדם ממוצא הונגרי בעל תואר גראף (רוזן). הוא הובא לאושוויץ בגלל מוצאו היהודי. הגראף הצליח להסתיר בידו את האותות שהעניקו לו הגרמנים במלחמת העולם הראשונה. בין האותות, גם צלב הברזל. חשיבותו של האות הייתה עד כדי כך, שהחיילים הגרמנים חייבים היו להצביע לפניו. הגראף ענד את האותות על בגדי האסירים שלו, בתקווה שהגרמנים יתייחסו אליו בדרך-ארץ. אולם מפקד הס"ס שהבחין באותות, התנפל על הגראף בזעם ובכעס וצעק: אתה מבזה ומחלל את העם הגרמני ואת המולדת שלי! ותלש את האותות מעל בגדיו.

הנאום

סמל הס"ס שקיבל את הפיקוד עלינו היה אחד מהעלובים שניתן לו כוח בלתי מוגבל ואיכר פשוט בור ופרימיטיבי, שלא היה גבול לשנאתו ועריצותו. הוא כינס אתנה על הרחבה לפני הצריף ממנו יצאנו. מראש דאג להעמיד ארגז ליד הקיר ואלתר אותו לבמה. כדי להפגין את עליונותו התרומם מעל הבמה והחל בנאום המזהיר שלו.

בפתוס רב ובקול צעקני הכריז: מעכשיו והלאה אתם חדלים להיות בני אדם! אתם! אונטרמנטשן (UNTERMENSCHEN) פירושו תת-אדם, אין לכם יותר שמות! שמות נותנים לבני אדם. לכם יש רק מספר ומעתה אקרא לכל אחד במספרו! חשבת בלבי שהמספרים ודאי הצילו אותי, ספק אם האנאלפבית הזה מסוגל היה לקרוא בשמות? באמצע הנאום שלף את אקדחו בצורה מאיימת ואמר: מעלי קיים רק אלוהים! אני יכול לירות בכל אחד מכם ואיני חייב לתת דין וחשבון לאף אחד.

תם הנאום המבריק, הוא סידר אותנו בשלשות וכרגיל בלווי הצעקות הצעיד אותנו לבלוק [צריף] המגורים.

היה זה בלוק ארוך ומשני צדדיו תאי המגורים הידועים כי "בוקסים" (Boxen), התאים היו עשויים מעץ בעלי כמה קומות בדומה לאצטבאות מחסן. לכל תא דחסו כמה אנשים ויכולנו לשהות בו רק במצב שכיבה בלי אפשרות לקום או לשבת ולשכב כל הזמן ללא מעש. מהשכיבה על הקרש ללא שום ריפוד, קבלנו כאבים בכל חלקי הגוף.

לכן מיהרתי להתנדב לתפקיד [שייס-טרעגער] נושא גלילים, להוציא ולרוקן את מיכל-הגלילים [שייס-קיבל] כפי שכינו אותו הגרמנים. את המכל הוצאתי עם שותף. לא רחוק מהבלוק שלנו גילינו כי בצד היו מונחים מכלים דומים ובתוכם אוכל. רמזתי לשותף, להחליף את המכל. למזלנו לא הבחינו בנו ורצנו עם המכל לתוך הבלוק. חילקנו את המרק הסמיך בין כולנו והצלחנו לרוקן את התוכן במהירות ולהסב אותו שוב לבית שימוש.

האחראי לבלוק (BLOCKAELTESTE) היה בדרך כלל יהודי כמו גם הקפואים כמעט כולם דיברו אידיש, חשוב היה שיכולנו להבינם, אבל באכזריותם לא היו שונים מהשומרים הגרמנים, ההבדל בניהם היה, שהקאפו החזיק מקל ביד והגרמני בנשק.

באמצע הבלוק לכל האורך הרצפה הייתה בנויה ארובה מלבנים. פתחה היה מול הכניסה לבלוק, לתוך פתח זה הכניסו את ראשו של זה שנענש וחיטו על ישבנו הערום.

כעבור כמה ימים ערכו לנו מסדר, ציידו אותנו במנת לחם נוסף, באידיש המונח היה "א ראציע ברויט" המלה "ראציה" נכנסה לטרמינולוגיה של שפת המחנות. [שפת הקצטים]. יצאנו דרך השער וחכינו למשאית. בזמן ההמתנה אמר לי אבא; אתה יודע שהיום יום-טוב שבועות? ובכן בחג השבועות תש"ד עזבנו את אושוויץ.

מחנה פינפטייכן FÜNFTTEICHEN

פינפטייכן היה אחד מתת המחנות הרבים של מחנה האם גרוסרוזן (GROSS-ROSEN)) שבשלזיה התחתית. המקום אינו מופיע על המפה, משום שפינפטייכן הוקם במיוחד לעיר תעשיית הנשק של גרמניה. הבנייה הופקדה בידי הנאצי השר לחימוש ולייצור מלחמתי הידוע לשמצה אלברט שפר (ALBERT SPEER) וייצור הנשק הופקד בידי מפעלי קרופ. (KRUPP). מאושוויץ הביאו אותנו הישר לפינפטייכן לעבוד במפעלי הנשק כעובדי כפיה. חילקו אותנו לשתי קבוצות: קבוצת "שפר" וקבוצת "קרופ". את אבי ואותי צירפו לקבוצת "שפר" שעסקה בעבודת בניה. המגורים במחנה הופרדו על פי השתייכות קבוצתית. למחנה הובאו בו זמנית גם יהודים מפולניה רובם מגטו לודז' (Lodź)) היה זה עברי המפגש הראשון עם יהודים מארץ אחרת. בקבוצה שלי היו רבים מיוצא הונגריה, שלא הבינו אידיש ולחוסר הקומוניקציה הייתה השפעה על היחסים בין יוצא פולין ולבין יוצא הונגריה. למזלי שלטתי באידיש וגם הבנתי קצת פולנית שלמדתי מאימא. כשפקדה אותי תחושת הרעב, כדרך הרעבים התחלתי

לגרד בכיסים למציאת פרורים. העיר לי אחד מיוצא פולין מוותיקי המחנה באידיש, **זו הירען זי! זו האסט נאך שמוץ אין די אוירען פון דער היים און קראצט שוין אין די קעשענעס?** התרגום בערך: בן-זונה! יש לך עדיין טינופת באוזניים מהבית ואתה כבר מגרד בכיסים? הכעס נבע מזה שאנשים אלה היו כבר כמה שנים במחנות ואנחנו כאילו באנו אתמול מהשפע. באתר הבנייה צרפו אותנו לקבוצת סבלים שעסקה בפרוק שקי מלט מקרונות הרכבת שהגיעו ישר לאתר הבנייה. ההוראה הייתה: שבאתר הבנייה לא מתהלכים, אלא רצים כל העת, כלומר כל עבודה נעשתה בריצה מתמדת ובצורה זו פורקו שקי המלט מקרון הרכבת. רצנו כפופים במעגל עד הקרון, שני אסירים זרקו על שכמי שק מלט שמשקלו היה חמישים ק"ג והייתי חייב להמשיך בריצה עד מערב לבטון, לזרוק את השק ולהמשיך וללא שהיה אל הקרון וחוזר חלילה. השומרים האיכו בנו בעזרת שוט מתוך מרכז המעגל ואבוי, אם משהו העיז להאט את הקצב, מיד צלפו בו ולפעמים אף איימו בשליפת אקדח. סיטואציה זו הזכירה לי איור בספרי אגדות-פסח המתאר את המצרים המעבידים את בני ישראל וצולפים בהם בשוטים. האסוציאציה צצה גם במוחו של אחר ותוך כדי הריצה התחיל לשיר את "עבדים היינו". בסיום העבודה, הייתי מכוסה באבק מלט מעורב בזיעה שנדבק חזק לגופי. לאחר השלמת עבודה זו, הועברתי עם אבא לקבוצה אחרת לסחיבת צינורות ברזל. הגרמנים לא חסכו במאמץ כדי לסיים את מבני התעשייה במהירות. הם גיסו את כל משאבי כוח אדם ומיכון ובאתר הבנייה פעלו עשרות מערבלי בטון. את עיסת המלט דחסו לנקודת היציקה דרך צינורות ברזל שהיו מחוברים זה לזה עד לגובה תבניות היציקה. מדי פעם היה צריך לחבר את הצינורות לנקודת יציקה

חדשה, הצינורות פורקו ועלינו הוטל לשטוף אותם ולהעבירם למקום הדרוש. שותפי לנשיאת הצינורות היה אבא ובהיותו נמוך ממני נטה כובד המשקל לצדו. אם גליתי תוך כדי סחיבת הצינור צמח-בר מסוים בתוך הדשא לא הססתי לזרוק את הצינור ולטעום ממנו, כי מצוקת הרעב המאלצת את האדם להתבזות על פת לחם, מונעת ממנו לחשוה על תוצאות הצפויות. הרעב והסבל נתנו בנו אותם תוך זמן קצר נעשנו כחושים, עור ועצמות נשיאת הצינורות על שכמותי החשופים שפשפה את עצמותיי וגרמה לדמום ופצעים.

המפגש הראשון במלאך-המוות

משימה חדשה הוטלה עלי, לעמוד מעל פתח תבנית עץ בה יצקו את עמוד התווך של הבניין, שגבוהו בערך שתי קומות ולדחוף במגרפה את עיסת המלט שזרמה מצינור לתוך תבנית העץ. גם כאן, מימין ושמאל עמדו שומרי הס"ס ולא גרעו עיניהם מאתנו אף לרגע. דחסתי את המלט בקצב של מכונה וממאמץ יתר הייתי מאופל ובהפוגה קצרה שעשיתי, הבחין בי אחד השומרים שלא היסס לדחוף אותי לתוך עיסת המלט שבתבנית. בינתיים המלט זרם ואני שקעתי יותר ויותר, עד שעיסת

המלט הגיע עד החזה. ברגע אחרון הצליח אבא בעזרת כמה חברים לחלוץ אותי. לא היית היחיד שנזרק לתוך עיסת הבטון והיו כאלה שלא הצליחו להיחלץ. היו לי קשיי תקשורת עם הגרמנים, את השפה הגרמנית לא ידעתי והאידיש לא תמיד סיעה לי. פעם בקשתי מגרמני צבת לחלוץ מסמר מתוך קרש, הסברתי לו שאני רוצה לחלץ "א צ'ווק" באידיש, הגרמני לא הבין מה אני שח, עד שלמדתי שצ'ווק זה נאגל [מסמר]. השומרים היו מאוד חשדנים כשדברנו באידיש, מיד חשבו שאנחנו מקללים אותם. כדי שהגרמנים לא יבינו על מה אנחנו מדברים, התפתחה בתוך המחנה שפה חדשה, מלים חלופות באידיש. מאוחר יותר התברר ששפה זו הייתה מוכרת כמעט בכל המחנות. למשל את הביטוי גוי, שינו לערל באידיש "עורל", כשהשומרים התקרבו נתנו סימן "זקס" שפירושו "שש" משמע שתוק. הדבקנו לשומרים כינויים וכך ידענו מי מופיע בשטח כגון: עמלק, אשמדאי, המן, רשע. נאלצתי גם ללמוד את הביטויים המיוחדים של יוצא פולין ביטויים פולניים באידיש שלהם. כשצעדנו בשלשות, העיר לי זה שצעד אחרי, קוז'יה נישט, על תעלה אבק. וגם קללות שטרם שמעתי אותם כגון: אוירן בייסער, [נושך באוזניים], הירענזי [בן זונה], שיס א ווינט [תסתלק!] רובנו הגענו למצב תשישות, אלה שלא יכלו לעמוד בתנאים הקשים, מתו עוד בהתחלה, בניהם גם חברי מבית הספר שהורגלו בבית לחיי שפע, למזלי אימי הזינה אותי בבית כמו אצל האיכרים, לפיכך הייתי מחוסן יותר ויכולתי ביתר קלות לשאת את הסבל ולהתפשר על אכילת עשב וקליפות תפוחי-אדמה שהיו בעיני מעדן מיוחד. למזלנו כעבור חודש, סיימנו את המשימות בפינפטייכן והעבירו אותנו למחנה אחר, בעיר גרליץ.

גרליץ-ביסניטצר-גרונד Görlitz-Biesnitzer-Grund

מחנה הריכוז שהוקם במחצית הראשונה של שנת 1943 בביזניטצר-גרונד בעיר גרליץ שבשליזיה התחתית. גם מחנה גרליץ היה אחד מתת המחנות של מחנה האם גרוסרוזן ((Gross-Rosen תחילה שכנו במחנה כ' 900 אסירים ותוך זמן קצר גדל מספר האסירים היהודים ל' 1200, בניהם גם נשים. האסירים הועסקו בתעשייה הצבאית הגדולה בשם וומאג "WUMAG". בשנת 1945 חיו בעיר גרליץ ((Görlitz כ' 100.000 תושבים. לאחר כבוש העיר על ידי הצבא האדום בתום מלחמת העולם השנייה, חולקה גרליץ בשהגדה הימנית של הנהר נייסה ((Neisse סופחה לריבונותה של פולין ושמה הוסבה ל-זגורצלק ((Zgorzelec הגדה השנייה של העיר נשארה עד לעת האחרונה בשליטתה של מזרח גרמניה לשעבר. מפקד האזור גרליץ ד"ר ברונו מליץ :Dr. Bruno Malitz "מנהל המחוז ובחיר המפקד פלוגת המחץ הלאומי של המחוז גרליץ"

KREISLEITER OBERSTER VOLKSSTURMFÜHRER DES KREISS GÖRLITZ

יחד עם ראש העיר של העיר גרליץ ד"ר הנס מיינסהאוזן **DR. HANS MEINSHAUSEN** שלטו ביד רמה בעיר גרליץ. מכוח סמכותו היה מליץ האחראי על מפעל הנשק וומג (**VUMAG**) ועל מחנה הריכוז וגם מפקד עליון של יחידות הסי"ס של המחוז. שני הנאצים הללו נתפסו בתום המלחמה והועמדו למשפט בשנת 1948 נדונו למוות ומיד הוצאו להורג.

המחנה:

המחנה שכן על שטח של מפעל לבנים משותק, ממנו נותר המשרפה והארובה שהזדקרה בשטח. המחנה גודר בשתי שורות של תיל דוקרני מחושמל, בין שורות התיל לכל אורכן, נחפרו תעלות. ליד שער הכניסה הייתה עמדת המשמר, סמוך לכניסה בצדו הימני של המחנה היו מגורי הצבא. מצד שמאל הובילה דרך למחנה נשים שהיה מבודד לחלוטין ממחנה הגברים, בקצה השני של המחנה על גבעה התגורר מפקד העליון של המחנה האוברלויטנט צונקה (**OBERLAGERFÜHRER ZUNKE**). צריפי המגורים יותר נכון הבלוקים של האסירים היו ממוקמים זה ליד זה ולכל בלוק מונה בלוקאלטסטה (**BLOCKÄLTESTE**) אחראי על בלוק המגורים של אסירי המחנה. המנגנון הנאצי במחנות הסתייע במספר אסירים יהודים בעלי זכויות מיוחדות שנהנו מתנאים טובים ומזון משובח כל עוד עזרו באכיפת השלטון האכזר על אחיהם האסירים. אלו היו הקפואים והאחראים על הבלוקים. במרכז המחנה נמצא האפל-פלאץ (**APPELLPLATZ**) [מגרש-המסדרים], סביב לו: הבלוקים, המטבח, מתקן רחיצה בחוץ, דיר החזירים וחדר-חולים (**REVIER**) קראנו למקום גם חדר-מתים, משום שמעטים יצאו משם חיים. הבלוקים הכילו: מיטות דו קומתיים, בהן שק-יוטה ממולא בקש [וזה אמור היה להיות המזרן] ושמיכה אחת. בכל מיטה שוכנו שני אסירים ובמרכז הבלוק עמד תנור חמום. כפי שהזכרתי עם סיום המשימה בפניפטייכן (**FÜNFTEICHEN**) הועברנו למחנה גרליץ במשאיות, לנו שיחק המזל משום שקבוצות שהועברו למחנות אחרים עשו את הדרך ברגל ורבים נספו תוך כדי הצעדה.

צעדנו בסדר צבאי בקצב של שמאל, ימין {בהרמת ידיים}. לתוך המחנה דרך השער הראשי בחמישיות ישר לאפל-פלאץ לעריכת מסדר. הקבוצה שלנו כללה יוצא פולין והונגריה. ותיקי המחנה התקבצו במרחק מה מאתנו וחשבו שמא ימצאו מכר או קרוב מאנשי קבוצה שלנו. כל מגע בנינו לבין הותיקים נמנע על ידי השומרים. לאחר המתנה מייגעת במגרש המסדרים, הופיעו מולנו כל הכבודה של המחנה: מפקד המחנה צונקר (**LAGERKOMMANDANT ZUNKER**) מנהל המחנה סדלאק (**SEDLAK**) **LAGERLEITER**, מפקד המחנה הרמן טשך (**HERMANN TSCHECH LAGERELTESTE**) והלאגר-קאפו יעקוב טננבאום. את ההנחיות והפקודות על פיהן יש לנהוג העביר לנו באידיש יעקוב טננבאום שהיה המנצח והנואם הראשי במקום. הוא הזהיר אותנו בעד כל הפרת ההוראה נשלם בחיינו.

תחילה שמחתי שסוף כל סוף יש לנו מפקד שמדבר אידיש ודאי זה יואיל. אבל, זו הייתה אשליה ולצערי נתבדו תקוותי עד כדי כך, שלפעמים העדפתי גרמני על פני יענקל טננבאום. חלקו אותנו לשתי קבוצות עבודה, זו שתעבוד במפעלי משינן-באו (MASCHIENENBAU) וזו שתעבוד במפעלי ואגון-באו (WAGONBAU) לפי חלוקה זו, נקבעו צריפי המגורים. בשבילי חשוב היה לא להינתק מאבא ולהישאר באותה קבוצה, למזלנו הצלחנו בזה.

בסיום הנאומים נשארנו לעמוד על מגרש המסדרים זמן ממושך ללא אוכל וללא שתייה. לא היה לנו מושג מה מזמנים לנו. נמנע מאתנו לשוחח בנינו וכל אחד שקע במחשבותיו. התבוננתי מסביבי וראיתי מחנה מאורגן ומסודר, בניגוד למחנה הקודם ממנו הגעתי. הביטחון העצמי של הגרמנים והארגון המושלם גרמו לי לספקנות עד כדי השלמה עם הרעיון שחלום שלטון הנאצי בעל אלף השנים הולך ומתגשם. על התרחשויות בעולם ועל חדשות בחזית המלחמה לא היה לי מושג וחשבתי שהגרמנים שולטים כבר בכל העולם. הרהרתי בלבי מה יהיה גורלי כאן? האם זו סוף דרכי בחיים?

הגרמנים תכננו בשיטתיות להפוך אותנו לעבדים להרוס אותנו רוחנית וגופנית לציית לפקודות ללא עוררין. אכן כמה מאתנו הגיעו לידי ייאוש ולא החזיקו מעמד זמן רב. תוך כדי שקיעה במחשבותיי הפסימיות, כאילו התעוררתי פתאום מחלום הבלהות שכנעתי את עצמי שאני רוצה לחיות "אל תאמר נואש בשעת הסכנה!" אמרה זו הטביעה חותמה על המשך דרכי. כנראה שהחלטה זו השפיעה עלי גם מבחינה גופנית והפסקתי להרגיש את העייפות מהעמידה הארוכה. הייתי אדון יחיד לגורלי "אין כאן חכמים ואין נבונים" כל אחד אחראי לעצמו. דרך מחשבה זו, לימדתי את אבא.

החלטנו להוציא מהלקסיקון שלנו את המלה "רעב או רעבים" משום שבהזכרתה של המלה נעשינו עוד יותר רעבים. פיתחתי לעצמי אוטוסוגסטיה לפיו יכולתי להתגבר על כל מיני חולשות ובסוף זה הועיל. לפני ההתפזרות מהאפל-פלאץ, הקאפו יענקל טננבאום הציג את מפקדי הבלוקים (BLOCKELTESTE) מבניהם אני זוכר כמה שמות: וולקוביצ, גרשון, אנגיל, אייכנר, ודווסקי, ואוביץ אלה היו כולם יוצא פולין, היחידי מיוצא קרפטו-רוסיה היה רוזנפלד, הוא היה איש דתי ובאופן יחסי נהג בהגינות. שגרת החיים במחנה כללה: בנוסף לחובת העבודה במפעלים עבודות ניקיון בחצר-המחנה ובשירותים, קילוף תפוחי אדמה... המשימה הגרוע ביותר שנפלה פעם בחלקי הייתה, כאשר צירפו אותי לחברה-קדישא להעמיס את גויות המתים על עגלות. את גויות אספו בתוך מרתף ושפכו עליהן סיד. כאשר הצטברו ארבעים עד חמישים גויות, בא מבחוץ קבלן-הובלות והוביל את המתים לאחד המשרפות [קרמטוריום] של גרליץ או ציטאו ועד גרוסרוזן. לפעמים גליתי מכרים בין הגויות והייתי מעיר לשותפי: ראה! הנה ... או שם אחר, כמעט ושמחתי לפגוש מכר בין המתים, המקברות באותם הימים כלל לא הפריעה לי. בזמנינו הפנוי עסקנו בקטילת כינים,

הן שרצו בדרך כלל בין התפרים של בגדינו, היינו מגרדים את הכינים ומפצחים אותן בין הציפורניים. המציאו שעשועון חדש "מרוץ כינים", מתחנו קו באדמה [קו המטרה] המשתתפים הכניסו בקופה פיסת לחם למי שהכינה שלו חצה ראשונה את קו המטרה, זכה בקופה באחד המקרים התלהב המנצח כל כך, שהרים את הכינה והכניס אותה בחזרה לבגדיו, תוך שהוא ממלמל; את מביאה לי מזל, אני אשמור עליך.

מדי פעם הובאו למחנה אסירים חדשים, כשקבוצה חדשה התקרבה למחנה, פרץ וויכוח בין יוצא הונגריה לבין יוצא פולין וכולם צעקו, באים הונגרים, או באים פולנים. מתח רב שרר כאשר נכנסו למחנה, למרות שהיו מרוחקים מאתנו ניתן היה להבחין בהם מעבר לגדר הרשת. נסינו לברר בצעקות מאיזה אזור הגיעו. פעם הגיעה קבוצת נשים יהודיות מיוצא פולין, בניהן נתגלתה אשתו של אחד האסירים שכמה שנים לא שמע על גורלה. זוג זה הצליח להשתחרר יחד. הנעליים מהבית מזמן בלו, במקומן קבלנו נעלי עץ דומות [להבדיל] לנעלים הולנדיות. נשארתי עם אצבע מכופפת ברגל השמאלית שנגרמה לי ע"י הנעל העץ שהייתה קטנה למידותיי. אבי אושפז יום אחד בחדר-חולים ברוויאר (REVIER)). כשנודע לי נבהלתי מאוד משום שהרוויאר היה חד-סטרי מעטים יצאו משם חיים. בצורה היסטורית רצתי לחדר-חולים וגילתי בגסיסתי עורך דין מנירבאטור, כשהרמתי את השמיכה מעליו ראיתי שלד אדם מכף רגלו ועד מותניו הוא הסריח מריקבון ולמחרת נפח את נשמתו. את אבא הוצאתי משם במהירות. הנאצים דאגו להטעות אותנו בכל מיני דרכים. למשל: חילקו לנו מדי פעם גלויות דואר, [כדי להפגין בזה את טוב ליבם]. הם אפשרו לנו לכתוב למשפחה. בתומנו האמנו שהמשפחה נמצאת באחד המחנות אי-שם [טרם ידענו מה עלה בגורלן]. אבי הוסיף כמה מלים על הגלויה שלי, ואני הוספתי על הגלויה שלו.

קנאה-לחזירים:

בתוך המחנה נמצא דיר חזירים בו גידלו את החזירים עבור הלגרקומנדנט ועוזריו. את הפסולת [מאכל חזירים] הביאו מהעיר בחביות. אנחנו התקנאנו בחזירים, שזכו במזון משופר מזה שאנחנו קבלנו. "הנה חזירי יאכלו ואתם תרעבו".

חשבתי לעצמי אין ברירה ואני חייב לגנוב אוכל מהחזירים. הדיר היה מגודר בתיל דוקרני וכדי להגיע לחבית הפסולת המיוחלת, עשיתי את דרכי בזחילה, כאשר צלחת-הפח מושטת קדימה. הסכנה הייתה שהחזירים יתעוררו ויתחילו לנחור ועלולים היו לעורר את החיילים ששמרו במגדלים. חשבתי בלבי, שהחיילים יחשבו פעמיים מלהפעיל את נישקם, פן יפגעו בחזירים ועלולים להסתבך עם מפקדם. כשהגעתי ליעדי טבלתי את הצלחת לתוך החבית, הוצאתי צלחת מלאה וגמרתי לאכול בשכיבה, אחר כך טבלתי שנית את הצלחת, כדי להביא מנה גם לאבא.

את אבא הייתי מוציא מהבלוק למקום מחבוא בו הסתרתי את הצלחת ובקשתי ממנו לסיים את כל המנה במקום. כי לא רציתי להשאיר עקבות. מעולם לא סיפרתי לו מאיין השגתי את האוכל. לא מעטים שלמו בחייהם על גניבת אוכל מהחזירים. בניהם אחד בשם שווימר שנתפס בשעת המעשה ובפקודת סלדק מנהל המחנה, הוצא להורג. מטבעי אני פחדן של ממש, בדיעבד כשאני משחזר לעצמי מעשים אלה אינני מאמין בעצמי איך היה לי העוז לסכן את חיי? למעשה החלטתי בלבי, שמוטב למות מירי כדור מאשר מחרפת רעב. "לא - יבוזו לגנב כי יגנוב למלא נפשו כי ירעב:" [משלי ו,ל].

ליד שער הכניסה למחנה העמידו מדי פעם כסא-נוח, בו הניחו גופתו של אסיר הרוג, על חזהו תלו שלט, עליו היה כתוב: ככה יעשה לאסיר, המנסה לברוח {בורח נחשב מי ניסה להרים שאיירת אוכל בעת הצעדה} בזה ניסו להפחיד אותנו, אולם זה לא עזר.

WUMAG) WAGGON-UND MASCHIENENBAU-AKTIENGESELLSCHA GÖRLITZ)

מפעלי וומאג גרליץ בע"מ

מפעלי הייצור "וומאג" בגרליץ תרמו רבות למכונת המלחמה של היטלר. בהם יצרו בין היתר: מנועים למטוסים מנועי דיזל לרכב כבד, משאבות, ציוד אופטי, רימונים ונגמשים. כוח העבודה התבסס על עובדי-כפיה של אסירים יהודים (JÜDISCHE HÄFTLINGE) עבורם הוקם מחנה-הריכוז בביזניטצר-גרונד.

האובר-מייסטר (OBERMEISTER)) היה אחראי על אולם הייצור ולכל מחלקה מונה מייסטר (VORARBEITER)) המייסטרים ענדו על שרוולם סרט עם צלב-קרוס. באולמות הייצור שמרו על העובדים חיילים חמושים שלא הסירו עיניהם מהם לרגע.

אבי ואני הוצבנו "בוואגון-באו" במחלקת רתכייה. ריתכנו חלקי ברזל וחתכנו במבעיר לוחות פח. למדנו את המקצוע מהר וזה אפשר לנו להישאר במקום לאורך זמן. באולם בו עבדנו הועסקו גם כמה נשים, בניהן גיליתי את בת הרב מניבאטור, בשם פסיל-לאה שהייתה ידידה טובה של אמי עוד במיידאן. אתה הייתה בת דודתה פייגה. לא יכולתי להתקרב אליהן והקשר בינינו נעשה בתנועת ידיים. עובדי כפיה (ZWANGSARBEITER)) נוספים היו צרפתים ואיטלקים שחיו בתנאים שונים מאתנו. אלו גרו במחנה נפרד והתזונה שלהם הייתה טובה יותר. הם לבשו סרבליים כחולים. לפעמים היו מגניבים לנו סנדוויצ'ים ובמיוחד לנשים שכלפיהן גילו יותר רחמים. העברת הסנדוויצ'ים נעשתה, בדרך של יצירת מהומות וקטטות כדי לרכז את מבטם של השומרים אליהם, בו זמנית האחרים העבירו להן את המזון. כשהגרמנים רצו לברר את סיבת הקטטה, ענו בקצור: "ניכט פרשטיין" לא מבינים גרמנית, למרות שהיו בניהם אחדים שהבינו היטב גרמנית. מטרתם הייתה לחבל במידת האפשר בייצור. כשנודע להם שמלאי בדיל ההלחמה אזל במחסן, הם קדחו חור בקיר ואת הבדיל הנותר יצקו בתוכו ושרו למייסטרים במקלה "קיינה צין!, קיינה צין!" [אין בדיל, אין בדיל]. קבוצה אחרת גרמה במקום אחר לקצר חשמלי. מעובדים אלה נתפסו אחדים והוצאו להורג כשהגענו פעם לעבודה, ראינו קבוצת עובדי כפיה צ'כים היושבים בידיים מורמות על המשטח ליד השער הראשי של אולם הייצור, הם היו מוקפים באנשי גסטפו, שנחשדו בריגול. הגרמנים תפסו משדר מאותת ששידר את מספר הרכבים שיצאו מהייצור. כל אנשי הקבוצה הוצאו להורג.

מעשה יוצא דופן עשה המייסטר הממונה עלי. שאת שמו אינני זוכר. הוא נהג לפנות אלינו בצעקות ובגידופים, כולנו פחדנו מפניו. פעם דרש ממני, כמובן בצעקה, להביא בורג מסוים מהמחסן והנחה אותי למגירה בה נמצא הבורג. כשפתחתי את המגירה, גליתי סנדויץ' בניר אריזה שהיה מונח בין הברגים. אכלתי אותו במהירות וחזרתי לשלחן עבודה. לא הייתה לי האפשרות להתחלק בסנדויץ' עם אבא, כי לא רציתי לסכן את המייסטר ואת עצמי. בהזדמנות אחרת היינו שנינו המייסטר ואנוכי לבד במחסן, הוא ביקש ממני להראות לו את הידיים, מנה את אצבעותיי ואמר: הלא יש לך גם חמש אצבעות כמו אצלי, אז מדוע אתה פה? אמרתי לו שגם אני שואל אותה שאלה. המייסטר ביקש ממני וגם מיתר האסירים להיות זהירים. כשחזרנו לעבודתנו המשיך המייסטר במשחק הגידופים והצעקות שלו.

למרות המודעות למידת הסכנה הכרוכה במעשיו, המשיך להביא לנו מדי פעם אוכל. היה לנו ברור אם ייתפס, ישלם בחייו.

לאחר שהשתחררנו על ידי הצבא האדום, השגנו את כתובתו של המייסטר המיטיב, סיפרנו למפקדים הרוסיים על מעשיו של האיש. נשלחו לביתו חיילים שהדביקו פקודה בצורת כרזה על דלת ביתו, בה נאמר ברוסית שהבית מחוץ-לתחום לכל החיילים ואין להטריד את הדייר. אנחנו רצינו לגמול לו והבאנו אליו מקלטי רדיו ועוד מכשירים שונים שהוצאנו מבתים אחרים. המייסטר התחנן שנפסיק להביא לו מתנות. לצערי אינני זוכר את שמו וכך נמנע מאתנו לרשום אותו ביד ושם בין חסידי אומות העולם.

המפגש השני במלאך-המוות

מדי פעם ביקרה ועדה של הגסטפו במפעל לבדיקת יעילותם של האסירים. בפתח המפעל העמידו מאזניים עליו משקולת של שלושים ק"ג ומי שנקבע כמוזלמאן (MUSELMANN) [כנוי במחנות הריכוז לאסיר על אפיסת כוח] העמידו אותו על מאזניים ומי ששקל פחות משלושים קילו, נחרץ גורלו להישלח למשרפות. באחד המיונים הללו, פסלו אותי יחד עם שנים עשר אסירים אחרים, כולנו שקלנו פחות משלושים קילו. שמעתי כששוחחו אנשי הועדה בניהם ואמרו: הם יכולים לחזור למחנה ללא משמר ומחר יש לשלוח אותם לגרוס רוזן [לקרמטוריום] למשרפה המרכזית. בכך נחרץ גורלי. איני מסוגל לשחזר את הרגשותיי ומחשבותיי באותו רגע. לאורך כל הדרך מהמפעל עד למחנה, לא החלפנו בנינו מילה אחת. כל אחד התבודד ושקע במחשבותיו. היו לי רגעים שחשבתי מוטב כך לכל הפחות אפסיק לסבול, לא נתתי את דעתי על כך שלא נפרדתי מאבא, כל זה נבע מאדישות שהשתלטה עלי, משום מה חשבתי רק על אימא, אמרתי לעצמי: אני רוצה לראות קודם את אימא. בבוקר כשצעדנו לעבודה הלכתי כרגיל ללא קשיים, עכשיו בדרך למחנה, לא הייתי מסוגל ללכת מבלי להיאחז בקירות הבתים, עד כדי כך היית אדיש, שאפילו לא חשבתי לברוח, או לבקש מקלט באחד הבתים, הלכתי כשיכור.

בהגיענו למחנה, אינני יודע מאין שאבתי כוחות, כהרף עין עזבתי את הקבוצה וכאשר ראיתי רב-סמל גרמני זקן נושא שולחן על שכמו ובאופן אינסטינקטיבי תפסתי ברגל השולחן, אני מניח שזה התקבל כה טבעי, כאילו אני עוזר לו לשאת את השולחן, שאפילו השומרים במחסום לא שאלו דבר. כך עברתי עמו עד המטבח של הגרמנים. בהגיענו למטבח פנימה, ניתקתי את עצמי מהחייל הזקן וטבח יהודי בשם זלצר (SALZER) מהעיר קשאו (Košice) שבסלובקיה, דיבר עמי הונגרית ונתן בידי סיר לנקות, זלצר ביקש ממני לשבת על הרצפה ולשפשף את הסיר באיטיות

וכאשר החיל הגרמני הזקן ישאל אותי שאלות, להשיב לו, שאני הונגרי וטבח מהבית. כששב הזקן למטבח, באמת שאל אותי: מי אני ומה מעשיי. עניתי לו כמו שזלצר הנחה אותי. תוך זמן קצר הצלחתי להתחבב על החייל הגרמני הזקן, שהיה ממונה על האספקה למטבח. הוא היה לוקח אותי עמו למחסן הפרודוקטים להביא מצרכים. זלצר הזהיר אותי לא לאכול מיד הרבה, אלא בהדרגה, כדי שלא אסכן עצמי. הקפדתי ושמעתי בעצתו. במטבח השתדלתי להעלים את קיומי, חששתי מיענקל טננבאום, שמא הוא יגלה לאן נעדרתי. הצלחתי להשתלב בעבודת המטבח, בעזרת זלצר הועסקתי על ידי הגרמני הזקן, הוא לא הלך למחסן הפרודוקטים בלעדי. ליוויתי אותו כשסינור חגור למותני בעוד הוא עולה על הסולם, הצלחתי לארגן לעצמי מעט מזון, לעתים כיבד אותי בדברים קטנים. כעבור חודש נדרשתי להתייצב למסדר, הופעתי חגור סינור לבן וחבשתי כובע לבן. ממרחק הבחין בי אבא וכמעט התעלף מהפתעה. הוא לא חלם לראות אותי יותר, היה בטוח שגורלי היה כגורל יתר האסירים שנשלחו למחרת הסלקציה למשרפות גרוסרוזן. כשהצלחתי להתקרב לאבא, הוא אמר: איך האבדיך שוין נאך דיר קדיש געזאגט. [אני כבר אמרתי קדיש אחריד]. יום אחד יענקל טננבאום הבחין בי ושאל למעשי. היה לי מספיק שכל ועניתי לו שישאל את הגרמני הזקן הממונה על המטבח (KÜCHENSCHEF) אך הוא לא העיז לשאול אותו. זו הייתה הפעם היחידה שלא חששתי מפניו. מאז התחיל להתחנף אלי כדי להשיג ממני אוכל. התניתי עמו תנאי! שיוציא את אבא מהמפעל לזמן מה ושיעסיקו בחצר המחנה, משום שחששתי שמא אבא ייפסל בסלקציה דומה כפי שזה קרה לי. כך התאפשר לי לסייע לאבא במזון. הוא קבל תפקיד של מנקה החצר בקרבת המטבח. בהזדמנות מסוימת הצלחתי להשיג זוג נעלי עור לאבא, אותן מסרתי לו בשמחה גדולה. כשנעל אותן אמר ששכח כבר להתהלך בנעלים רגילות. יום אחד חזר אבא מעבודת חפירה וראיתי שלרגליו נעלי עץ, שאלתי אותו: היכן נעלי העור שהשגתי לו והוא ענה שמכר אותן עבור דולר אותו הוא מסתיר בבגדיו. לשאלתי: מה הוא יכול לקנות בדולר? הוא כמובן לא ענה. זו הייתה הפעם הראשונה שנתתי לו סטירת לחי, ממש רתחתי מכעס, כי לכסף לא הייתה משמעות במחנה. תפקידי במטבח היה לנקות את הדודים, שהיו מסודרים בשורה ובהם בשלו לחיילים הגרמנים. גובה הדודים היו כ' 80 ס"מ ולכולם מכסה עם מנגנון להרמה. במיוחד היה עלי להקפיד על ניקוי והברקת הדופן החיצוני שהיה עשוי מנירוסטה. הגרמני הזקן הכניס בעצמו את המרגרינה לתוך התבשיל, התלותי אליו כשהמגש עם המרגרינה בידי ושמרתי על ניר האריזה ובעוד הוא מתקדם לדוד הבא שליטי בעזרת כף את המרגרינה חצי נמסה, עטפתי בניר והשלכתי מתחת הדוד. פעם הצלחתי להשיג שתי ביצים מהלול של הלגר קומנדנט ועשיתי מהן חביתה עם המרגרינה. את אבא הזמנתי באמצע הלילה למקום מסתור והבאתי לו מהחביתה, אני זוכר שאבא אמר: אתה מבשל טוב יותר מאימא שלך.

הבידור

אנשי המנהלה של המחנה החליטו יום אחד לארגן בדור. הם ידעו שבין היהודים אנשים מוכשרים ובניהם גם כמה יהודים שהתרבות הגרמנית לא זרה להם. עד היום אינני תופס איך הסכימו לארגן ערב בידור מעורב, דהינו, לגרמנים ארים ואסירים יהודים. הרבה מאתנו חששו להופיע מפחד החיילים השכורים, שבמצב כזה נעשו אגרסיבי ומסוכנים. בהיותם שכורים שרו הגרמנים יחד אתנו שירים באדיש שהיו בהם קללות עסיסיות נגדם ונגד משטרם. יהודים מיוצא גרמניה חברו שיר שהפך להמנון המחנה. את מלותיו קיבצתי מזיכרוני והוא מובא עם תרגום להלן:

**WENN DER TAG ERWACHT
DIE SONNE LACHT
DIE KOLONNEN ZIEHEN
IN DES TAGES MÜHEN
IM MORGENGRAUEN**

OH ZWANGSARBEIT ICH WERDE DICH NICHT VERGESSE

.WEIL DU MEIN SCHICKSAL BIST

כשהיום מתעורר
השמש זורחת
שיירה גוררת
בתוך יום מיגע
בדמדומי השחר
לא אשכחך עבודת-פרך
כי את גורלי

דמויות ממחנה גרליץ, הראויות להזכרון

ד"ר קינרוס:

ד"ר קינרוס, היה רופא במרפאה. יהודי יקר, רופא-שיניים במקצועו מיוצא פולין שטיפל באסירים במחתרת. למרות היותו רופא-שיניים טיפל באסיר שנפגע בזרועו הימנית מכדור של שומר גרמני והייתה סכנה של זיהום, ד"ר קינרוס כרת את זרועו בתנאים פרימיטיביים והודות לכך נצלו חייו. האיש חי היום בארץ. לד"ר קינרוס מרפאת-שיניים בתל-אביב ובמפגשים של שרידי מחנה גרליץ הוא אורח מכובד.

גוטליב

גוטליב מוצאו ממונקאץ שבקרפטו-רוסיה. הוא הגיע למחנה עם בניו. יהודי שומר מצוות תלמיד חכם ובקי בתלמוד. הוא היה היחיד במחנה שידע את מועדי החגים היהודים. בערבים ישב עם בניו לפני הבלוק והעביר להם שיעור בגמרא בעל-פה. איש! שלא אבד צלם אנוש ושמר על המוסר גם במחנה הריכוז. גוטליב ובניו נספו בצעדת המוות המפורסמת.

הגברת איז'אק (IZSÁK)

הגב' איז'אק: הייתה הממונה על הבלוק במחנה נשים, במקצועה הייתה עורכת-דין, מוצאה מהעיר קלוז' (KOLOZSVÁR) שבטרנסילוניה. אישה אצילה שנוטה דרכה מבלי לפגוע לרעה באיש. שער ראשה, שצמח מחדש לאחר שגולח באושוויץ, היה בצבע כסוף. היא הייתה במחנה עם שלש בנותיה. אך לא העדיפה את בנותיה על פני אסירות אחרות. אחת מבנותיה הועסקה במטבח ועוזר הטבח המכוער בשם איצ'ה שלא ידע רעב כמונו חיזר אחריה. אנחנו האסירים היינו אדישים לנושא. הבת לא שעתה לחיזוריו. גם לאחר שחרורנו ניסה לחזר אחריה, אך הורחק מהמשפחה.

פטמן בלה (FETMANN BÁCSI)

בלה פטמן נולד בהונגריה ב' 1887 והיה שען וצורף בעיירה נירבאטור. הגויים בעיירה, העדיפו לתקן את שעונם בחנותו של פטמן באצ'י בגלל הגינותו. [אחיו משה היה שען ותקופה מסוימת היה שותף של אב].

פטמן שמר על המסורת, הוא לא השתייך לחוג החרדי. הוא דאג שבניו יקבלו השכלה כללית ושלחם ללמוד בבודפשט וכך הצילים. שלושת בניו עלו לישראל. פטמן חלק מיטה עם אבי במחנה הריכוז בגרליץ. אני גרתי בבלוק אחר ובכל הזדמנות הייתי בא לבקרם. פטמן, בנוסף להשכלתו התורנית, היה בעל ידע כללי רחב ולמדתי ממנו רבות. הוא הצליח לשמור על מוסריותו ואנושיותו גם במצבים הקשים ביותר, כאשר יחידים איבדו את צלם אנוש. כשהצלחתי להשיג מזון, או, כשעבדתי במטבח והבאתי משהו לאב, הייתי נותן חלק גם לפטמן שנשאר צנוע גם בתנאי הרעב הנוראים והתבייש לקבל ממני אוכל בטענה, שזה עבור אבא שלי. באחד הלילות הבאתי שתי מנות בשר סוס לאבי ולפטמן. כעבור זמן בא אלי אבא בבכי שגנבו לו את הבשר. פטמן היה מוכן לוותר לאבא על חלקו. מאחר שלא הסכמתי לכך, חלקו את המנה של פטמן לשניים. בהזדמנות אחרת כשהבאתי לו אוכל, פנה אלי בחיכוך ואמר: שלוימה, אתה ממש מלאך, יש לי בבית הרבה זהב קבור ואני מבטיח לתת לך הכל כשנגיע הביתה. בלה פטמן נפטר סמוך לשחרור.

הרמן טשך [הלגר אלטסטה] מפקד המחנה LAGERELTESTE HERMANN TSCHECH

"כשהגנב נדרש, מורידים אותו מן התלייה" טשך ניצל מעמוד התלייה, הוא נדון למוות בגין רצח. השמועה הייתה שרצח כמה מבני משפחתו. הנאצים חשבו שאין מתאים ממנו להיות מפקד מחנה

לאסירים יהודים. הוא נשאר אמנן אסיר ונשא על בגדיו מספר אסיר עם משולש בצבע ירוק [הצבע של גרמנים], שונה מהמשולש הצהוב שנשאו האסירים היהודים.

הרמן טשך, היה נמוך קומה ופוזלני הרכיב משקפיים בעלי עדשות חזקות, נתונות במסגרת שחורה ועבה. בגלל ראייתו הלקויה לא נהג להסתובב בלילות בחוץ.

ראשו היה כאילו שקוע בתוך כתפיו, חבש כובע ברט שחור נטוי לצד. מראהו היה ממש מפלצתי, חסרה רק החטוטרת כדי שידמה לדמות מהמחזה "הגיבן מנוטרדם" של הסופר ויקטור הוגו. קולו היה צרוד ובדרך כלל לא דיבר אלא צווח בצורה היסטורית. על מותניו חגר אקדח בעל קנה ארוך שהגיע עד ברכיו ולא היסס להשתמש בו לעתים קרובות. מדי פעם ערך פשיטות לגלוי אוכל חבוי בחדרים ובמיטות האסירים. בפעולות הללו התלווה אליו ידידו הנאמן יעקב טננבאום שתרגם את דבריו לאידיש. כחודש וחצי לפני השחרור נתפס בגניבה מאנשי הצבא במחנה והודח מתפקידו. הסתבר שטשך רצה להכין את עצמו ולהגיע לאזור הכבוש האמריקאי ולהעלם מהשטח. כי, הוא חשש שבתום המלחמה השלטונות יפעילו עליו את פסק הדין בעוון רצח.

בעת שחרור המחנה על ידי הצבא האדום, נתפס, הועמד למשפט. ידידי ישראל גרינוולד, אסיר לשעבר ממחנה גרליץ, העיד נגדו ובתום משפט קצר תלו אותו.

יעקוב טננבאום - הלגר-קאפו

על עברו איני יודע דבר, מלבד העובדה שנולד ב' 1913 בעיירה סייניאווה שבפולין. הכרתי אותו ביום כשהגיעתי למחנה גרליץ.

כשהוא התייצב לפנינו באפל-פלאץ הציג את עצמו באידיש: "איך בין דער לאגער-קאפו און איך הייס יענקל טננבאום" אני הלגר-קאפו וקוראים לי יענקל טננבאום. ראיתי סימן המבשר טובות בכך שהוא מדבר אידיש, כי מהבית הכרתי יהודים, שעוזרים ליהודים ובייחוד כשדברו אידיש נפלו כל המחיצות. הסתבר, שזו הייתה אשליה וטעות מרה. לפי מעשיו הנבזיים הוא היה "זאב בעור כבש"

העובדה שדיבר אידיש הייתה בעוכרינו והפריע לנו לנהל שיחה באידיש כדי שהגרמנים לא יבינו. אני יכול לקבוע בהחלט, שיענקל טננבאום הזדהה עם האידיאולוגיה הנאצית. אכזריותו לא ידעה גבולות. באחד הימים הקרים של חודש פברואר במסדר בוקר, טרם צאתנו לעבודה, טננבאום פנה אלינו ושאל: מי חולה? מי רוצה לבקר ברוויאר? [חדר-חולים] כמה אסירים התלוננו על כאבי רגליים, עליהם ציווה! לחלוץ את הנעלים ולצעוד למפעל יחפים. הוא היה מתעלל באסירים יהודים, מפיל אותם לארץ ודורך עליהם במגפיו.

באחד הימים, גילה אצל אבא שסבל מהקור הנורא מתחת בגדיו שמיכה הכרוכה על גופו. טננבאום לקח את אבא ליד אחד הבלוקים פקד עליו להוריד את מכנסיו ולהתכופף, חבט על ישבנו בשוט עשרים וחמש מלקות, עד שאבא דימם מהמכות.

כשאבא התקרב לגיל תשעים, שכח כבר פרטים רבים מחיי המחנה, אבל את המכות של טננבאום לא שכח מעולם. פעם תלו אסיר בעוון גניבה, טננבאום ניצח על הטקס ודאג שכולם יהיו נוכחים למען יראו ויראו.

בשנות השבעים הוזמנתי להופיע במשטרת יפו במחלקה שטיפלה בפשעים נאציים. לא ידעתי לשם מה הוזמנתי. הפקידה הציגה לפני אלבום תמונות. תוך כדי דפדוף גליתי את תמונתו של יענקל טננבאום, צעקתי: הנה יענקל טננבאום ימח שמו! הוא היה נראה בתמונה כמו שראיתי אותו בפעם אחרונה במחנה.

נגבתה ממני עדות מפורטת על מעשיו ונשאלתי אם אהיה מוכן להעיד נגדו במשפט בארה"ב. ודאי שהסכמתי. כעבור כמה ימים נגבתה עדות גם מאבא, גם הוא זיהה אותו כמוני וכן גבו עדות מעוד אסירים לשעבר ממחנה גרליץ.

בהזדמנות זו נודע לי שטננבאום נעשה חרדי ומסתתר עם משפחתו ברובע החסידי בברונקס וחושש לבוא לארץ. במשטרה גילו לי שטננבאום אינו יודע על החקירה המתנהלת נגדו.

העניין דלף לעיתונות של ארה"ב וכתב הושינגטון-פוסט ראיין אותי בעניין זה דרך הטלפון. הכתב סיפר לי שהוא חוקר את מעלליו של טננבאום וכבר ראיין כמה אנשים מאסירי גרליץ לשעבר בארה"ב. מאוחר יותר גם העיתונות הישראלית דווח אודות טננבאום. [בדף המצורף, קטעי עיתונים ישראלים שנכתבו על יענקל טננבאום].

זו הייתה פעם ראשונה בה האשימו יהודי על-פי החוק לעשות דין בנאצים ועוזריהם. יהודי ניו-יורק חששו מהתפרצות אנטישמיות, כאשר יתקיים משפטו בארה"ב והשתדלו למנוע את קיום המשפט. לבסוף נעשתה עסקת טיעון, וטננבאום הסכים להודות: אכן, הייתי לפעמים מחמיר כלפי האסירים. ובגלל מצב בריאותו וגילו המתקדם נדון לשלילת אזרחותו האמריקאית.

גוסטב הטבח הראשי של המחנה

מלבד שמו הפרטי ומוצאו הפולני איני יודע עליו דבר. ג' דיבר אידיש ופולנית ומראהו לא העיד על מוצאו היהודי. בקלסתרו דמה לאדם מונגולי, בעל קרחת מבריקה, מצחו חרוש קמטים. הוא התנהג בוולגריות ובגסות. כל משפט ומשפטיו היה מתובל בקללה עסיסית.

גם שלא עבד במטבח, הסתובב חגור בסינורו הלבן לשם הבלטת מעמדו. בזמן חלוקת האוכל עמד בראש עם תרווד בידו ויצק בצלחות שלנו את הנוזל המעופש, תערובת של עשבים שוטים באבנים וחול שהתקרא מרק. אבוי לזה שהעיז לבקש תוספת, או לא שמר על תורו, מיד הנחית את התרווד על ראשו של האסיר וכינה אותו חייעס [חיות].

לילה אחד לאחר שגמרתי משמרת לילה במטבח של הגרמנים, הצלחתי להבריח חתיכת בשר סוס ורצתי להביא אותה לאבא. בדרך פגשתי את גוסטב הקצב [כך קראנו לו במחנה]. הוא גילה את האוכל שבידי והתחיל להכות בי בלווית קללות גסות. את הבשר החרים כמובן, אך למזלי יצאתי מזה בחסד עליון. בסוף שנות החמישים בא אלי חבר בשם דוד נחשתן שמו הקודם [מגינסקי] שהיה יחד עם אביו במחנה גרליץ וסיפר לי בהתרגשות ששמע שגוסטב חי ברמת-השרון.

לפני שפנינו למשטרה, בקרנו ברמת-השרון, ואכן מצאנו את גוסטב מתפרנס בתור בעל-עגלה. פנינו מיד למשטרת הרצליה והגשנו תלונה נגדו. לצערי השוטר קיבל בשאננות את התלונה, עוד לא הייתה מודעות מספקת בענייני השואה. כעבור שבועיים קבלתי הודעה קצרה ממשטרת הרצליה, שלא יפתח תיק נגד גוסטב, היות ומישהו העיד לטובתו. החלטנו לקחת את העניינים בידיים.

יום אחד חכינו לו בצומת המרכזי של רמת-השרון שהייתה אז כפר קטן. ידענו שאישתו עובדת בצרכנייה ליד הצומת ולפנות ערב נהג לעבור עם הסוס והעגלה לידה.

כשגוסטב הגיע עמדנו שנינו במדי צה"ל, עצרנו את העגלה ועלינו עליה, חסמנו בעגלה את הצומת. כשהתאסף לידינו קהל רב סיפרנו לנוכחים מיהי המפלצת היושבת בעגלה.

תיארנו את מעלליו במחנה המעניין הוא, שגוסטב לא פצה את פיו. אישתו שלא ידעה על עברו, עזבה אותו לאחר מכן. אנחנו אמרנו לו, גוסטב! תתפגר כמו כלב, נרדוף אותך עד הקבר.

מאותו יום הוחרם ע"י תושבי המקום. כעבור כמה חודשים קיבל התקף לב ומת. איש לא ליווה אותו לקבר.

צעדת המות TODESMARSCH

המונח "צעדת המות" השתרש בקרב אסירי המחנות. צעדות המות ידועות בעיקר מתקופת פנוי מחנות הריכוז בשלב הסופי של המלחמה. רבבות הוצעדו שבועות ומטרת הנאצים הייתה לא רק להשמיד את אסירים היהודים אלא גם לענותם.

עבורי הייתה תקופת הצעדה החוויה הקשה ביותר מכל תקופת שהותי במחנות. בעקבות מתקפת הצבא האדום באמצע ינואר 1945 התחיל פינוי מחנות הריכוז בכל הסביבה. ב' 18 בפברואר 1945 כאשר הצבא האדום צר על העיר גרליץ, נתן מפקד האזור מליץ, הוראה

לפנות כפי שכוונה, פנוי מאולץ [ZWANGSEVAKUIERUNG] את מחנה הריכוז של גרליץ באמרו:

"כשהעיר שרויה באימת הכבוש, לא אסבול נוכחותם של יהודים בעיר זו". הפינוי כלל כמה

מחנות, אלינו הגיעו אסירים ממחנה בונצלאו (BUNZELAU), הם נראו יותר טוב מאיתנו. לרוע

מזלם המחנה שלהם נכבש מספר שעות לאחר שעזבו אותו.

השמועה הייתה שהיעד שלנו הוא טירול. דבר דומה סיפרו האסירים שהובאו מבונצלאו. הגרמנים הביאו מהעיר עגלות עליהם העמיסו את מזונם וציודם. לאסירים ניתנה הפקודה להתייצב באפל-פלאץ [מגרש-המסדרים] מצוידים בשמיכה, תרמיל שהיה נראה כשק קטן עם כתפיות, באידיש מכונה, "ברויט טארבעלע" וצלחת מפח.

מפקד המחנה טשך הכריז שמי שאינו מסוגל לצעוד יעמוד בצד. נעמדו 300 איש, טשך שאל אותם:

במידה ואספק לכם נעלי עץ טובים תהיו מוכנים לצעוד? מאה איש נענו, טשך פקד עליהם

להיכנס לבלוק 2 וכשהכול היה מוכן לצעדה נכנס טשך לבלוק החרים מהחולים את הנעלים,

השמיכה והבגד העליון והוציאם החוצה אל הקור של חודש פברואר. הוא רתם אותם לעגלות,

במקום סוסים, כדי שיגררו את המטען עם הצועדים. כל אסירי המחנה גברים ונשים חוץ,

מאתיים החולים חיכו לפקודה לנוע. למחנה נכנסה פלוגת חיילי ס"ס שהובאו כמלווים בניהם גם

אוקראינים שהיו ידועים באכזריותם ושנאתם ליהודים. מספר אסירים [מעריכים כ- 80]

הסתתרו מתחת הבלוקים בתקווה שיצליחו להשתחרר עם כיבוש הרוסים. אנשי הס"ס הלכו

לצוד אותם.

המפגש השלישי עם מלאך המוות

באותו יום עבדתי משך כל הלילה ונרדמתי בבגדים על המיטה. התרדמה הייתה כה עמוקה עד שלא שמעתי דבר מהסובב אותי. פתאום הרגשתי חבטה בראש מקת-רובה ומולי עמדו שלשה חיילי ס"ס בקסדותיהם המפורסמות ורובים מכודנים מכוונים כלפי. שמעתי את צעקתם "הנדה-הוך!" ידיים למעלה. מהחבטה נפצעתי ודם רב קלח לי לאורך הפנים. הוציא אותי כשאני צועד בידיים מורמות ומלווה על-ידי אנשי הס"ס. הפעם הייתי משוכנע שזה הסוף. במיוחד כששמעתי את היריות הרבות סביבי, ממש כמו בשדה קרב. תיארתי לעצמי שמיד יגיע גם תורי. לפתע שמעתי את יענקל טננבאום קורא למסתתרים באידיש שיצאו החוצה. כשיצאו, ירו בהם בדם קר.

בכל צעד שהתקדמתי, מלווה בחבורה הכבודה של חיילי הס"ס, מצאתי את עצמי קרוב יותר לקבר, בהרהור לבי העדפתי לקבל את הכדור מאחור מאשר מלפנים. לא ידעתי מה אומרים במצב כזה. אבא היה בחוץ והצטערתי שאיני יכול להיפרד ממנו. הם העבירו אותי מחוץ למחנה וצרפו אותי לקבוצה הצועדת. כך ניצלתי מהפגישה השלישית עם מלאך-המות. לעולם לא אבין מה הייתה הסיבה בגללה חסו על חיי. ניגשתי לאבא הנדהם, שהיה משוכנע שגם אני הייתי בין שמונים האסירים שנהרגו אז בתוך המחנה והוא אמר: לא יאמן כי יסופר, שוב חזרת מעולם האמת. תחבושות לא היו לנו, אך בעזרת סמרטוטים החברים עצרו את הדימום מראשי.

הצעדה [המארש] החלה, השומרים גילו עצבנות לא רגילה הם חששו לפגוש בדרך את הרוסים ולהיפך בעצמם לאסירים. בין אנשי הס"ס ששמרו עלינו היו כאמור, אוקראינים רבים להם ודאי הייתה סיבה לחשוש. כשאלה נפלו בידי הרוסים, הרגו אותם ללא משפט ואף על פי כן, עלינו הם לא חסו והמשיכו להתעלל ולרצוח.

בתום צעדה של ששה ק"מ, [עבורנו זה היה מרחק עד]. הגענו לחוות איכרים בקונרוויץ (KUNNERWITZ), אכסנו אותנו באורות סוסים. בשטח מצאנו סלק סוכר בתוך אדמה הקפואה. אלתרנו מקלות חפירה ובעזרתם הוצאנו את פקעות הסלק, זה היה המזון היחיד שבא אל פינו לאחר יומיים. הסלק גרם לצרבת בגרון. את הלחם שהביאו מהמחנה, גנבו האחראים על הבלוקים והקפואים למיניהם לעצמם.

הלגר-אלטסטה טשך נזכר שהשאיר במחנה גרליץ כמאתיים חולים. חזר והוציא מאה חולים ובעינינויים הצעיד אותם וצירפם אלינו. בקונרוויץ השארנו מספר רב של מתים, חלקם נהרגו ואחרים מתו ממחלת הדיזנטריה. המשכנו לצעוד דרך הכפר פרידרסדורף (FRIEDERSDORF) ועצרנו בכפר סולנד (SOHLAND). גם כאן שכנו אותנו בחווה בתוך אורווה. המקום הפג מעט את הקור, ממנו סבלנו. שכבנו על קש ובעליה (בבוידעם) שמעלינו שכנו את הנשים. גם כאן ניזונו מסלק סוכר שחפרנו בעזרת שברי זכוכית מהאדמה וממרק שבשלנו מעשבים שוטים. בסולנד מתו עוד מספר אסירים מדיזנטריה. לאחר כמה ימים הודיע הלגר-אלטסטה טשך

שאנחנו ממשיכים בצעדה ליעד ושם נזכה באוכל. כחמישה עשר אסירים נשארו לנקות את החווה ולאחר שעות הצטרפו אלינו.

ערכו לנו מסדר והמפקד שאל: מי אינו מסוגל להמשיך? התייצבו תשעה אסירים. אותם העמיסו על עגלה בה היו גם כמה גוויות מתים. לתוך העגלה נזרקו גם אתים ומכושים. תחילה שמחו תשעת האסירים שמסיעים אותם בעגלה, אולם בדרך הסיתו את העגלה לתוך שדה בשולי היער, פקדו על התשעה לרדת, האוקראינים נתנו בידם את האתים וציווה עליהם לחפור בור באדמה.

האסירים הבינו שזה הסוף שלהם. בניהם היה נער יהודי מהונגריה בן 17 בערך. הוא רץ מאוקראיני לחברו נפל על ברכיו וכרך ידיו סביב רגלו של האוקראיני התחנן על חייו וצעק בבכי: אני יכול ללכת, אעשה הכול שתגידו, תנו לי לחיות, אך לא הספיק לסיים תחנוניו ונורה למוות.

"ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו ולא שמענו" (בראשית, מב, 21)

בהמשך הצעדה היינו כה תשושים שלאורך הדרך נפלו חללים זה אחר זה. צעדו עמנו כמה אחיות, אחת מהן התמוטטה וירו בה. האחרות נפלו על גופתה זו אחר זו וגם אותן הרגו. אינני זוכר כמה אחיות היו שם, אך ההרג הזה נחרט חזק בזיכרוני. אני עוד זוכר שהשרפירר [הסמל] הזקן התקרב לבנות הגוססות וירה בהן כדור חסד. באותו יום אבדו בדרך מאה שבעים קורבנות. פתאום הבחנתי אצל אבא בשאננות מסוימת הוא כמעט נפל, פירושו, מוות. הרמתי אותו בכוח, וצעקתי עליו ואמרתי: עכשיו מתחילים לצעוד את הק"מ הראשון. כנראה זה עזר, הוא המשיך לצעוד. הגענו לכפר רנרסדורף (RENNERSDORF), גם פה הוכנסנו לאורווה בחווה. המקום נראה כעיר רפאים, אגב כל האזור היה ריק מאנשים, כולם ברחו מפחד הרוסים שהיו קרובים מאוד. במקום זה הוצרכו לשהות מעבר לזמן המתוכנן, היות והצבא הגרמני נס על נפשו ועברנו היו הדרכים חסומות. בעלי החווה שברחו כבר קודם, לקחו עימם את הסוסים, את הכבשים השאירו. הגרמנים שחטו לעצמם כבשים ואותנו הזהירו, שמי שינסה, לפגוע בכבשים, דינו מוות. כאן גם חילקו לנו פרוסת לחם. שכל אחד שמר עליה כאוצר בתוך תרמילו והיא נאכלה פירורים - פירורים. בוקר אחד התעוררתי משינתי, אבא ישן לצדי ומצדי השני ישן יהודי אחר. הרגשתי שהאיש אינו זו, הדבר הראשון שעשיתי היה לחפש את הלחם שלו, כשמצאתי שמחתי בזכייה.

באותו בוקר הופיע החייל הזקן שהיה הממונה על המטבח של הגרמנים וקרא לי: "פארצער קום שנעל" [נוד בוא מהר]. הוא ביקש ממני לפשוט את עורם של הכבשים השחוטים. ממנו נודע לי שאת הכבשים החולים יימסרו לבישול עבור האסירים. מצאתי שיטה להחלות את הכבשים. עברתי בדיר ובבעיטה בבטן הכבשה התמוטטה ואני הודעתי: "זו חולה" וכך לאחר זמן רב של רעב בא מזון לפינו. לאחר שהות של שלשה שבועות ברנרסדורף, ב' 23 במארס, ניתנה ההוראה לחזור לגרליץ. הגרמנים הודו שאין שום אפשרות להגיע לטירול. בדיעבד נודע

לי שמפקד האזור של גרליץ מליץ, פקד להחזירנו מיד לגרליץ ולהעסיק אותנו בחפירת תעלות עבור הצבא הגרמני כהגנה על העיר מפני הצבא האדום. לפני היציאה נערך מסדר [אפל] מסדרים אלה היו מעשה יום יומי. הגרמנים רצו לדעת כמה אסירים נותרו. היינו מרוחקים מגרליץ כשלושים ק"מ. שאלו מי אינו מסוגל ללכת? התייצבו כמאה איש אותם העבירו במשאית למחנה גרליץ. כשחזרנו לגרליץ מצאנו אותם חיים במחנה. גם החולים שנשארו במחנה היו בחיים. צעדנו יום שלם עד המחנה. מזג האוויר הנוח, הקל על צעדונו. למזלנו הלאגר-אלטסטה טשך נתפס בגניבה והושעה מתפקידו. במקומו התמנה אדם אנושי יותר. בצעדה זו, אבדנו כ' אלף איש מתוך אלף וחמש מאות.

השחרור

ב' 2 במאי 1945, הבאתי כדרכי, את ארוחת הבוקר על גבי מגש לאוברלויטננט. לפתע הופיע רץ [חייל גרמני] חבוש קסדה והניח על השלחן של האוברלויטננט דף מעיתון בו תמונתו של היטלר במסגרת שחורה, הכותרת הייתה: **(DER FÜHRER IST TOT)** הפירר מת! ומסר גם הנחיה בה נאמר: לשחרר את האסירים.

מתוך התרגשות הפלתי את המגש עם הקפה ורצתי לכוון מחנה הנשים שהכניסה הייתה מול המשרד וכל הדרך צעקתי: אנחנו חופשיים!! הנשים חשבו שיצאתי מדעתי. עברתי למחנה הגברים ורצתי לאבא וכל העת צעקתי אנחנו חופשיים!! גם שם, קיבלו את הבשורה בספק. כעבור שעה הופיע האוברלויטננט במחנה, ניגש לאסירים שפגש בדרכו: "אדוני" [משמע שאנחנו שוב בני-אדם] "אתה יכול להוריד את המספר הנך חופשי". האוברלויטננט הודיע על עריכת מסדר משותף לגברים ונשים בו יודיע רשמית על שחרורנו. במסדר השמיע המפקד: שצוות המחנה מתכוון לעזוב ולהגיע לצד האמריקאי ובקש את האסירים לשעבר להצטרף אליהם. לצערם חוץ מהקאפאים והשטובן-אלטסטה לא הצטרף איש אליהם. רוח השחרור נשבה בין האסירים. אחדים חדרו למגורי הקצינים וסחבו להם את הנעלים. הקצינים רדפו אחריהם בלבוש תחתון והתחננו שיוחזרו נעליהם.

האובר-שרפירר הזקן [הממונה על המטבח של הגרמנים] קרא לי לסייע לו בהעמסת העגלות במצרכים עבור הדרך. קראתי מיד לאבא שהביא עוד אנשים. הזקן עמד במחסן והעביר אלי קרטונים עם כל מיני שמורים על מנת להעמיסם על העגלה. בחוף הסתדרה שורה, ואני העברתי את הקרטונים לאבא והוא המשיך להעביר לחברה. אל העגלה לא הגיע שום דבר. המצרכים נעלמו בין האנשים. הזקן יצא וראה את המצב אך לא אמר דבר.

כל הגרמנים עזבו. נשארנו לבד. לא העזנו לעזוב את המחנה מחשש מפני הקרבות שהתנהלו בתוך העיר. פלאים יענקל טננבאום הצטרף לחוגגים, הוא רקד הורה וסיפר שהיה חניך השומר-הצעיר. אבל מהר מאוד הרים רגלים וברח מפחד נקמה.

היו אלה ימים חמים. הוצאנו את התנורים מהבלוקים ובשלנו עליהם ארוחות מתוך המצרכים שלקחנו מהגרמנים. בעברנו בחוץ, הופיע מטוס רוסי וזרק פצצות עלינו. עמדתי ליד אבא ואמרתי לו בתמימות: [קוק! ס' פאלן פֿישעלעך] ראה נופלים דגים קטנים ואז בא הדף אדיר. התרוממתי באוויר ומצאתי את עצמי במרחק רב מהמקום בו עמדתי, למזלנו נפצעו קלות, שני אנשים בלבד. בדיעבד, נודע לי שהגרמנים שנפלו בידי הרוסים ספרו: שהמחנה שלנו הוא בסיס צבאי חשוב וקוו בזה שבפעולת ההפצה יטושטשו העקבות והעדויות נגדם.

למחרת יצאתי עם אבא מחוץ למחנה. שמענו יריות וחפשנו מקלט. מצאנו עצמנו בין חיילי הצבא הגרמני שהפעילו תותחים. הגרמנים לא התייחסו אלינו ואנחנו התיישבנו בתוך השוחה מאחוריהם והסתכלנו במעשיהם. חזרנו למחנה, ההפגזות נמשכו, חיפשנו מקלט ומצאנו מסתור בבית חרושת ללבנים.

ב' 8 במאי 1945, ישבנו עדיין בתוך המבנה ולא ידענו על המתרחש בחוץ. אחד מאתנו התנדב לטפס בתוך הארובה, כדי לברר מה קורה. האיש שהגיע לקצה הארובה נתן צעקה הרוסים פה! יצאנו החוצה וראינו את החיילים הרוסים חותכים את גדרות התיל. התנפלו עליהם בנשיקות וזו הייתה לי פעם ראשונה מזה זמן שדמעות זלגו מעיני.

הרוסים הציעו לנו לעבור לעיר, לתפוס בתים של גרמנים שברחו מהעיר ולגור בהם, להחליף מיד את הבגדים. את בגדי האסירים שרפו במחנה. לקחנו אתנו את פסיל לאה [בת הרב של ניבאטור] ואת פייגה בת דודתה. הצגנו את עצמנו כמשפחה. פסיל- לאה הייתה אישתו של אבא, ופייגה, אחותי.

הפעם נזהרנו מהחיילים הרוסים, במיוחד כשהיו שכורים. נכנסנו לדירה מפוארת, לרשותנו עמדו כמה קומות, הצטרפו אלינו עוד כמה חברים מהמחנה וחינו כקומונה. אספנו מבתי הגרמנים דברי מזון וסעדנו עם החברים. כאשר לכלכנו קומה אחת היינו עוברים לאחור. יום אחד הופיע גרמני מפוחד שטען שהוא בעל הבית. קיבלנו אותו בשמחה והוא שימש כמשרת שלנו. במרתף הבית מצאנו צנצנות ממולאות קומפוטים וריבות מעשי בית, מסודרות באצטבאות, עליהם רשום המילוי ותאריך ההכנה. עבורנו זה היה אוצר ממש. אך השגחנו מאוד לא להגזים בכמויות האוכל, אלא, לתת לגוף להתרגל למזון לאט-לאט הרוסים לא ידעו לפתוח צנצנות אלה והשתמשו בכוח. יום אחד מצאנו עז במרתף, שחטנו אותה בתוך הדירה על השטיחים היקרים וכשגרמנו את הסעודה בה אירחנו כל אדם מהאסירים לשעבר שמצאנו ברחוב, עברנו לקומה אחרת ואת הניקיון השארנו למשרת.

הרחוב נראה כמו בחג הפורים. האנשים לבשו בגדי שלל שכלל לא התאימו למידותיהם, שכן רוב המשתחררים היו מצומקים בגופם. הם חבשו כובעים משונים והרכיבו משקפי שמש. קשה היה להכיר זה את זה. אני נכנסתי לאולפן צלום ולקחתי שתי מצלמות מקצועיות לא היה לי הכוח לשאת אותן על הכתפיים, גררתי אותן על הכביש, גם לא ידעתי לאיזו מטרה לקחתי אותן? חברים שפגשו בי, הזהירו אותי מלהתהלך עם מצלמה פן יחשבו אותי הרוסים למרגל. השלכתי מיד את המצלמות. היהודי הראשון מאנשי הצבא האדום שהכרתי, שמו היה גרשון לא היה לו מושג ביהדות, אבל הוא דיבר אידיש טובה. הוא שירת בקומנדטורה [המפקדה הראשית], גרשון ביקש ממני לפנות אליו אם תהינה לנו בעיות.

החיילים הרוסים בקרו בביתנו לעתים קרובות. אחד מהם דרש ממני להצטרף אליו לחפש בבתי הגרמנים אוצרות. במיוחד חמד שעונים ותכשיטים. קודם שיצאנו סיכם עמי: שהזהב שלך והשעונים שלי. כשנכנסנו לדירה ראשונה, הוא ראה ידית הדלת מפליז וקראה לעברי: הנה זהב! וחשב שחלקי מומש, למזלי מצא בבית שעונים אחרת איני יודע איך העניין היה נגמר. בתוך חדר האורחים עמד מזנון, עשוי מעץ דובדבן מלא בקריסטלים וכלי פורצלן עדינים. החייל לקח את "האבטומט" [קלצ'ניקוב] וריסס את המזנון לאורכו.

אבא הפך לאדם חומרני, התחיל לאגור חפצי ערך. באחת הדירות מצא במחבוא בתוך הרצפה קופסה מלאה תכשיטים, אותה הביא הביתה. הוא המשיך לחרוש את הבתים וסחב מכלי מיטה ועד אופנים. אני היית אדיש לכל, הוא לא נמנע מלהשתמש אף בכוח כדי להשיג דברים. פעם הבחין באישה הגוררת עגלה קטנה בה העבירה דליי מים שכן בבתים לא היו עדין מים זורמים, אבא ניגש אליה, סילק את הדליים, שפך את המים והחרים את העגלה, ששימשה אותו לנשיאת השלל. על גורל משפחתנו, קבלנו את הידיעה הראשונה, מפי הקצינים היהודים מהצבא האדום. הם סיפרו על המשרפות באושוויץ. לא רציתי להאמין שאמי והילדים הושמדו בצורה כזאת. מרגע שהתבררה האמת, לא רציתי להישאר בגרליץ. רציתי להגיע מהר ככל האפשר הביתה ולהיווכח בעצמי שהמשפחה לא חזרה הביתה. שמחת השחרור הפכה ליגון.

ערב אחד הופיעו בדירתנו כמה חיילים רוסים שיכורים שרצו להתנפל על הבנות. חשתי בסכנה ומיהרתי למפקדה בה שירת ידידי היהודי גרשון, כשספרתי לו על הנעשה, דרך את הנשק ורץ איתו לדירה וצעק על החיילים: הסתלקו או שאני יורה, ברוסית חזר כמה פעמים על הביטוי "אונה מויה ססטר!" ОНІ МОЯ СЕСТРА פירושו הן אחיותיי! החיילים נבהלו והסתלקו.

יום אחד הסתובבתי עם אבא במרכז העיר ועיני צדו לפתע לדמות מוכרת אמרתי לאבא: ראה זה האובר-מייסטר. האיש הוביל זוג אופניים ועל זרועו ענד סרט כחול שעליו מודפס "פולקס-פוליצי" [משמר-אזרחי], ניגשנו אליו, הוא התקשה לזכור אותנו. בקשתי את אבא לשמור עליו ורצתי לחפש חיילים רוסים. מצאתי שלשה חיילים, סיפרתי להם במה מדובר, כשהתקרבו לאובר-מייסטר פנה אליו אחד החיילים בגרמנית: הר! [אדוני] האובר-מייסטר אתה זוכר אותי? התברר שהחייל הוא יהודי שעבד כאסיר במפעלי וומאג אצל האובר-מייסטר שנתיים קודם לפני שהגענו לגרליץ,

הצליח לברוח , הצטרף לפרטיזנים ומאוחר יותר לצבא האדום ליחידה מיוחדת שנצלה את כישוריו כיודע גרמנית ומכיר היטב את האזור. החייל אמר לנו באידיש: דאָס איז מיין סחורה [זו הסחורה שלי] ולקח את הגרמני עמו.

הדרך הביתה

הדרך חזרה הייתה כרוכה בהרפתקאות ובחוויות רבות. לא רצינו לשהות זמן רב בגרליץ, במחשבה, פן נמצא שריד מהמשפחה בבית. לכן החלטנו להגיע כמה שיותר מהר לניבאטור הביתה. קשה היה לאמור "הביתה". המפקדה של הצבא-האדום הוציאה עבורינו תעודות משא קבוצתיות.

אבא ארז את שלשת מטלטליו בכמה מזוודות, חבילות יד ושני זוגות אופניים. את המטען העמסנו על גג הרכבת ויצאנו ארבעתנו: אבא, אני, פסי-לאה ופייגה. הקרונות היו תפוסים ע"י חיילים רוסיים. התמקמנו על גג הרכבת וישבנו עם עוד שרידי המחנה. במהלך הנסיעה הרוסים שדדו את שני זוגות האופניים, אני בכלל לא הצטערתי משום שנותר לי לסחוב פחות מטלטלים.

הגענו בשעות הערב לתחנת-הרכבת של רייכנברג (REICHENBERG) היום ליברץ (LIBEREC) בפי היהודים [ליב-ארץ]. הרכבת שלנו כוונה על מסילה צדדית והיינו אמורים לשהות שם כמה שעות. החיילים הרוסים היו ברובם שיכורים וחששנו שיפגעו בנו. כדי להילחץ מהפחד, החלטתי לרדת מהרכבת ולחפש יהודים בין החיילים. לפתע בתוך חשכת הלילה, נשמעו יריות מתוך היער שממול תחנת הרכבת. חרף השתכרותם של החיילים הרוסים, הצליחו להתארגן במהירות ולהשיב אש תופת למקור הירי. הרוסים הפעילו גם להביוורים ושרפו את שולי היער תוך התקדמות למקום ממנו ירו. התברר שביער הסתתרו כמה חיילים גרמנים, עבורם המלחמה עדיין לא הסתיימה. שמעתי את צעקותיהם של הגרמנים אשר ביקשו להיכנע, אך הרוסים לא חסו עליהם. בגמר הפעולה שבו לשתות

כהרגלם. בעוברינו בשטח גרמניה ראיתי ערים הרוסות, בתים חרבים ואנשים מובסים. ביקשתי בלבי שיעשה צדק והלוואי שכך תישאר גרמניה לעולמי-עולמים. שללתי את זכותם להתקיים בקרב בני אדם.

מרייכנברג הגענו לברטיסלבה (BRATISLAVA) בירת סלובקיה, בתחנת הרכבת הראשית, נאספו רכבות רבות, בניהם: רכבת שהגיעה עם נשים ניצולי מחנות, עדיין לבושות בבגדי אסירים לרגליהן נעלי עץ. הנשים ישבו על פלטפורמות. לפתע, הופיע קצין רוסי בדרגת סגן-אלוף התברר שהיה יהודי. הוא הזדעזע לנוכח מראה רכבת הניצולים. הקצין פקד על חייליו להביא לנו מזון, דיבר איתנו אידיש, כשהבחין ברכבת בה שבויים גרמנים, הורה לחייליו לפתוח את הדלתות ודרש להחליף את הנעליים של הגרמנים בנעלי העץ שנעלו הניצולים. אחד החיילים אמר: שנעל העץ קטנה לרגליו של הגרמני, הוא צעק עליו ואמר: קח פטיש ודפוק את רגלו בתוך הנעל!

מאוחר יותר הגיעה רכבת עם פליטים גרמנים. הקצין נתן הוראה: להוריד את הנוסעים, להפריד בין גברים ונשים ושלח כל קבוצה לכוון אחר. כשנרגע, אמר באידיש: א קליינע נקמה, זאלן זיי שפירן פֿון וואָס ס'איז געשען אין אושוויץ. [נקמה פורתא, שירגישו מעט ממה שהתרחש באושוויץ.

בברטיסלבה הועברנו לידי הארגון של הגיואינט ושיכנו אותנו במלון דוקסה (DOXA HOTEL) להתאוששות. בינתיים נודע לי יותר ויותר פרטים על מחנות ההשמדה והדבר הסעיר את רוחי ולא נתן מנוח. בברטיסלבה עברו ניצולים ממחנות שונים ובפגישות, סיפר כל ניצול את קורותיו. לא הייתי מסוגל לשהות במלון ויצאתי להסתובב ברחוב קיווייתי שאולי, יקרה נס ואפגוש את בני משפחתי. כל דמות שראיתי מרחוק, דמתה מיד בעיני לקרוב זה או אחר. אך, אלו היו רק הזיות, מן השתקפות של פטה-מורגנה.

בעודי מסתובב ברחוב שקוע במחשבות, עבר לידי ליפא טייטלבוים בן הרב של נירבאטור והאח של פסיל-לאה. תחילה לא הכיר אותי, שאלתי אותו באידיש: אתה רוצה לראות את אחותך? הוא ענה באדישות כן. הבאתי אותו למלון לפגוש את אחותו פסיל-לאה והוא הצטרף אלינו. הפגישה אתו, הפיחה בי תקוות חדשות.

ברחוב, פגשתי בקצין יהודי בעל דרגה גבוהה. הוא זיהה מיד שאני שב מהמחנות. ושמח מאוד לדבר איתי באידיש. הוא שלף מכיסו תמונות של משפחתו והראה לי אותן: זו אישתי, זה הבן שלי וכך הציג בגאווה את כולם. הקצין התלווה אלי למלון ולא רצה לעזוב אותנו, עד שנספר לו על המחנות. לאחר שהלך, הופיעה משאית מלאה כל טוב וחייליו פרקו את המזון שנשלח עבורנו. לפני שהמשכנו לכוון הונגריה, ציידו אותנו בתעודות חדשות ששימשו אותנו כדרכונים.

ב' 6 ביוני 1945 הגענו לבודפשט. כווננו אותנו למרכז הקהילה בכיכר בית-לם (BETLEMTÉR) שם התקבלו כל ניצולי המחנות. הנפיקו לנו תעודות וציידו אותנו בכסף ובעזרה ראשונה. לוחות המודעות במרכז היו מלאים בפתקים של חיפוש קרובים. קראתי את המודעות פעם ועוד פעם ולצערי הרב לא מצאתי אף אחד ממשפחתי. בת דודתי לילי מדברצן עברה שם מאוחר יותר ומצאה את הפתק שלי על הקיר וכך נודע שחזרתי. כעבור כמה ימים הגענו לנירבאטור.

חזרה לניבאטור:

חזרתי לעיירה נירבאטור ואני כבר בן שמונה עשר ברגשות מעורבים ובצפייה: אולי? אולי אמצא ניצולים אחדים מבני המשפחה. אולם לצערי, כל האשליות התנפצו. עם שובי לעיירה ממנה גורשתי שנה לפני כן, נתעוררה בלבי חרדה ובדמדומי-המחשבה אמרתי לעצמי: האומנם זו העיירה שהכרתי? בעיצבון התבוננתי בכיכר-השוק, בה התנהלו פעם רוב העסקים; החנויות שהקיפו את הכיכר, כמעט כולן השתייכו פעם ליהודים, הכול נראה לי כשעון שעמד מלכת. הייתה לי תחושה כאילו אני נמצא בעיר רפאים. העפתי את מבטי אל שלטי בתי העסק בהם הופיעו עדיין שמות הבעלים (שאת רובם הכרתי) והיה נדמה לי כאילו, אני מתבונן במצבות בית קברות. מוסדות הקהילה היהודית בהן התנהלו פעם חיים תוססים, נשארו ריקים מאדם, אחדים מהן כגון: תלמוד-התורה והשטיבל, נהרסו ונעלמו בלי להשאיר עקבות. הדמויות מהעבר נראו לי כהזיה. ראיתי את החורבן בהתגלמותו. כשרוחי נרגעה מההלם, יכולתי לאמוד את גודל האסון שפקד אותנו.

”אין בוכים על העבר, אם כן לא אבכה” [עגנון]

לתושבי העיירה הלא היהודים של העיירה, נודע על האסון המחריד מפי החוזרים והם התקשו להאמין למה שקרה. מיד כשחזרנו, ביקרה אצלנו הגברת בראצ'י, (ידידתה הטובה של אימי) והביאה עמה את כלי-המיטה שאמי מסרה לה לפני שגורשנו. לגבי בראצ'י היו ייסורי מצפון על שלא התעקשה במידה מספקת כדי לשכנע את אמי להשאיר את אחותי אצלה.

אחדים מהניצולים חזרו עוד לפני ומדי יום הוסיפו להגיע. היהודים מהכפרים הסמוכים העדיפו להתיישב בנירבאטור, מחשש שהאנטישמים יפגעו בהם. המפגש עם חוזרים ריגש אותי מאוד, מאידך הייתי שרוי בעצב, משום שאיש ממשפחתי לא חזר. לפעמים היו לי הרהורי לב ושאלתי את עצמי: מדוע נשארתי בחיים? האם זה מזל? מקרה? או גורל?

כאשר באנו לבית סבי, מצאנו משפחה צוענית גרה בדירה. הצגנו את עצמנו והודענו להם שהבית שייך לנו, הצוענים התחננו לפנינו שלא נגרש אותם, רחמנו עליהם והסכמנו להשאירם עד שימצאו דירה אחרת. במשך הזמן, התפתחה בנינו ידידות שנמשכה גם לאחר שעזבו את הבית. משפחה הצוענית לקטוש (LAKATOS) הופיעה באירועים שונים בנגם מנגינות צועניות. האב הזקן שהיה חירש באופן מוחלט הצליח למרות זאת להשתלב בתזמורת וניגן בכשרון רב בכלי מכושית (צ'ינבלו) ואילו הבן הבכור, לאקטוש קלמן, (LAKATOS KÁLMÁN) התפרסם מאוחר יותר ככנר בעל שם בהונגריה ומחוצה לה.

בהזדמנות אחד כשהייתי בבודפשט, הלכתי לבית קפה ידוע בלוויית חברים ברגע שנכנסנו, ציפתה לי הפתעה, התזמורת שהייתה ממוקמת על במה, ניגנה את "התקווה". אחר כך התברר לי, שאת ההפתעה הכינה לי משפחת לקטוש כמחווה.

לפני הגירוש, הספקתי להסתיר בעליית הגג (בבוידם) כמה תמונות משפחתיות ובמרתף טמנתי טבעת יהלום של אמי. כשחזרתי, חיפשתי את החפצים הללו אבל לחינם, לצערי לא מצאתי מאומה, בדיעבד נודע לי שביום עזיבתנו את העיירה, בזזו ושדדו האנטישמים כל רכוש יהודי.

החוזרים מהמחנות, התחילו אט-אט להשתקם וניסו לקיים חיים נורמלים. ר' ליפא בנו של המנוח הרב אהרון טייטלבוים רבה של הקהילה האורתודוקסית של נירבאטור, שנספה בשואה, ארגן את הקהילה מחדש. הואיל ואולם-התפילה של בית-הכנסת עדיין היה חסום בגרוטאות וברהיטים שבורים של היהודים המגורשים, התנהלו התפילות בפאליש (פרוזדור בבית הכנסת) ובאותו מקום התקיימו גם לימודי הקודש. אבא הצטרף לחוג הלימודים ומצא ניחומים בהשתלבות בין חברי הקהילה המחודשת.

אבא עדיין סבל מזלעפות הרעב ומדי ערב לפני שעלה על משכבו, הכין לעצמו ארוחה על מגש שהניח על שרפרף ליד מיטתו, באמצע הלילה היה מתעורר וסועד את ליבו.

במשך הזמן התגלו חילוקי דעות בינינו, אני דבקתי בציונות ואילו אבא, שב לחרדיות. כדי להימנע מוויכוחים מיותרים, עזבתי את בית אבא ועברתי לגור עם חבר בשם באגי סרולוביץ' במקום אחר

בנירבאטור. בגי' היה זגג במקצועו כמוני, גם הוא עבד אצל דוד אסטרייכר לפני השואה. החלטנו אפוא לפתוח את החנות של אסטרייכר, אשר כל משפחתו אסטרייכר נספתה לצערי באושוויץ. כך עבדנו בזגגות ובמסגור תמונות. באותם ימים, העפילה האינפלציה לשחקים ומדי שעה איבד הכסף את ערכו לכן לא היה כל טעם לקבל מזומנים, העדפנו לכן לקבל תמורת העבודה, ביצים או מוצרים חקלאיים אחרים והאצטבאות בחנות התמלאו בביצים וירקות. יום-יום טיגנו חביתות בחנות (באותם הימים היינו מסוגלים לחסל כעשרים ביצים ביום). באגי' התנדב לבולשת והשתתף בחיפושים ובתפיסתם של הפושעים הנאצים ההונגריים (אנשי צלב החץ) שנטלו חלק בגרוש היהודים. הטרחה לא הייתה לבטלה, ובגי' הצליח ללכוד אחדים מהם. כשהחלטתי לעזוב את העיירה, התפצלו דרכינו, באגי' היגר לארה"ב ואני לישראל ומאז לא נפגשנו.

אבי פתח חנות לצורפות ולתיקוני שעונים, בשביל להפעיל את העסק, היה זקוק לכלי עבודה ולחלקי שעונים, הוא סיפר לי: שנודע לו ששתי הכלות של דודי אלטר זילבר {אח אימי}, מגדה וארנקה חזרו מהמחנות וגרות בבית החותן בעיר אויהל (SÁTORALJAUJHE). LY ארנקה הצליחה להציל את תינוקה מוטי וחזרו יחד. חוץ משתי הכלות והנכד, לא שב אף אחד מבני המשפחה. לפני השואה, היה אלטר זילבר בעל חברה בשם: SILBER A JÓZSEF בעיר אויהל שבהונגריה. תחילה בשותפות עם אחיו שלמה, אולם השותפות לא האריכה זמן רב ושלמה פתח עסק פרטי דומה בעיר דברצן שבהונגריה. החברה של אלטר עסקה בין היתר: ביבוא ובהפצת שעונים, חלקי-חילוף וכלי-עבודה לשענות, בכל רחבי הונגריה, שיובאו מחברות שווייציות בעלות מוניטין. חברה אחת סיפקה שעוני כיס, כשעל לוח

השעון הופיע מותג בשם "רבליס" (REBLIS) שהוא היפוכו של השם זילבר. (SILBER)

בתקופת מלחמת עולם השניה הנאצים הגרמנים וגרורותיהם ההונגרים, בזזו ושדדו את רכושם של היהודים המגורשים {בתיים ובתי-עסק} ובתום המלחמה, עשו החיילים הרוסים אותו הדבר אך, הם לא פסחו, גם על רכושם של הגויים. מסיבה לא מובנת, בבית-העסק של אלטר זילבר לא נגעו, לא הנאצים ולא הרוסים ודלתות העסק נשארו נעולות. אבא בקש ממני לנסוע לאויהל ולהביא לו שעונים וכמה כלי-עבודה וחלקי חילוף, הוא סבר שעקב הקרבה המשפחתית שלי, אני זכאי לקחת כמה דברים. עניין זה לא היה לרוחי, כי באותם ימים הייתי אדיש לחומרנות. היות ולא רציתי לסרב לאבא, לכן נסעתי בעל כורחי לעיר אויהל.

העיר אויהל (SÁTORALJAUJHE). LY נמצאת בצפון הונגריה וגובלת עם סלובקיה. היו לי סנטימנטים מיוחדים לעיר זו, בה התחתנו הוריי בשנת 1925, ואימי ז"ל ביקרה את משפחתה לעתים קרובות. מאחר וטרם ביקרתי בעיר אויהל, היו לי בעיות התמצאות, אך, איך שהוא הגעתי לבית דודי. הנשים קיבלו אותי בחמימות רבה, שמחו מאוד לפגוש שריד נוסף מבני המשפחה. הן אירחו אותי יפה

ולאחר ארוחת הערב, סיפרנו זה לזה את חוויותינו המשותפות ועל האירועים במחנות הריכוז. סיפורי העלילות התארכו עד השעות הקטנות של הלילה. באי נוחות הודעתי להן על מטרת בואי. הן אמרו לי: שום בעיה, מחר בבוקר ניגש למחסן ואתה חופשי לקחת כחפץ-לבך.

למחרת כשנכנסתי למחסן חשכו עיניי מכל מה שראיתי: ארגזים רבים היו מונחים באי סדר ובתוכם נמצאו שעונים למכביר ביניהם גם שעוני זהב. בארגזים אחרים מצאתי אבני רובין (אודם), חלקי שעונים וכלי עבודה בכמויות בלתי משוערת. אספתי כמה כלים כגון: מברשות, צבתות, פטישים וכלים אחרים המשמשים לתקון שעונים. שמתיה הכל בתיק שהבאתי עמי. כשעמדתי ללכת, הנשים בקשו ממני לקחת עוד כמה דברים, אמרתי להן: מבחינה מוסרית אין לי זכות לקחת דבר. הן רצו להעניק לי שעון יד, (נעדיין לא היה לי שעון) אך לא הסכמתי לקבלו. לאחר שמגדה וארנקה מסרו לי את כתובתו של דודי צבי מתל-אביב ובישרו לי שבני הדודים יושקה ולילי חזרו וגרים בבית הוריהם בדברצן שבהונגריה נפרדתי מהן בחמימות. לימים פגשתי אותן שוב בארץ והיינו בקשר תקופה ארוכה. כשחזרתי לניבאטור, מסרתי לאבא את התיק עם הכלים והוא שאל אותי: זה הכל? ענית כן! ספרתי לו את אשר ראיתי, אבא כעס כמובן אך אני לא הגבתי.

המפנה בחיי לאחר השואה:

באחד הימים הופיע בנירבאטור שליח מהארץ מטעם תנועת בני עקיבא בשם אפרים גוטליב. הוא היה הצבר הראשון שפגשתי בימי חיי. לקראת ערב, התכנסו אנשי הקהילה בבית-הכנסת הארעי ואפרים נשא נאום נלהב בשפת האידיש, דיבר על ליבם של האנשים שזה עתה חזרו מהמחנות ועשה כל מאמץ לשכנע אותם לעלות לארץ ישראל. אותי הוא לא היה צריך לשדל כי ממילא החלטתי כבר לעלות ארצה. עם שובי לנירבאטור, היה לי ברור שלא אשאר בה זמן רב, שמתיה לי למטרה להגשים חלום

נושן לעלות לארץ ישראל ולא שכחתי את דבריו של הרב ד"ר למברגר כשאמר לי שמונה שנים לפני כן: תהיה מדינה יהודית, חיילים יהודים... (הסיפור אודות ד"ר למברגר מוזכר בפרק הקודם). גם לא שכחתי את אמי ז"ל שחלמה כל השנים להגיע אי פעם לארץ ישראל ולצערי הרב חלומה לא התגשם. ביקשתי מאפרים לסייע לי בסידור העלייה והוא הבטיח לפעול למעני אצל הנהגת התנועה בבודפשט. אפרים נתן לי במתנה ספר ללימוד עברית. את אפרים פגשתי שוב בביקורי בבודפשט.

מאוחר יותר באחת החופשות שלי מצה"ל, ערכתי ביקור אצל משפחת אפרים גוטליב בבית הספר החקלאי במקווה-ישראל בו שימש כמורה. לצערי נפטר אפרים ממחלה קשה בעודו עול ימים. טרם נסיעתי לבודפשט, נפרדתי מכל מכריי ואיחלתי לכולם: להתראות בארץ ישראל. תחילה נסעתי לעיר דברצן לפגוש את בני הדודים שלי, יושקה ולילי. מצד אחד הייתה הפגישה משמחת ומאידיך עצובה, משום שיתר בני המשפחה לא שבו. לפני השואה היה לנו קשר מיוחד, לעתים בליתי את חופשת הקיץ אצלם ולילי הייתה מבקרת גם אצלנו לעתים קרובות.

הנסיעה ברכבות באותם הימים לא הייתה תענוג, אם לא מצאת מקום ישיבה נאלצת לנסוע שעות רבות בעמידה. אולם, כשנסעתי מדברצן לבודפשט (בערך 250 ק"מ) הצלחתי למזלי למצוא מקום ישיבה.

ההכרות שלי עם בודפשט מקודם, הייתה קצרה מאוד, ביקרתי בה כאשר חזרתי מהמחנות ביוני 1945, תחנת הרכבת המערבית "NYUGATIPÁJAUDVAR" של בודפשט מצויה, בטבורה של העיר וכאשר יצאתי את התחנה, נבהלתי מהכרך הגדול והסואן. עמדתי ברחוב בחוסר-אונים ולא ידעתי לאיזה כוון עלי להמשיך. שאלתי אנשים ברחוב איך מגיעים לרחוב אווה 10? יעצו לי לעלות על חשמלית מספר... ובמקום מסוים להחליפה בחשמלית אחרת, זה היה עבורי מסובך מידי, האמת היא, שפחדתי לעלות על החשמלית והעדפתי ללכת ברגל. מדי פעם פניתי שוב אל עוברים ושבים וחזרתי על השאלה: איך מגיעים?

לאחר כל ההסברים הייתי סמוך ובטוח שעכשיו כבר הכל ברור לי. אבל איפה? הסתובבתי הלך ושוב שעות והתברר לי בדיעבד שרוב הזמן הסתובבתי ליד הבניין שחיפשתי. תוך כדי שוטטות בעיר, יכולתי לראות את עקבות ההרס של המלחמה, את הבתים ההרוסים כתוצאה מיריות ומהפצצות. הפסלים היפים שפארו פעם את חזיתות הבתים ברחובותיה הראשיים של בודפשט, נראו כיצירות מופשטות. ובכן הגעתי לכתובת המיוחלת. המשרד אליו אמור הייתי להגיע, שכן באחת הקומות העליונות ונאלצתי להשתמש במעלית. מודה ומתודה שלפני כן לא נסעתי במעלית מעולם וכאשר ראיתי את כלי התחבורה המוזר, הייתי במבוכה. סרקתי את לוח הכפתורים ובאקראי לחצתי על הכפתור הנכון ופתאום נסגרה עלי הדלת והמעלית רטטה וחששתי פן אכלא בתוכה. חוויה דומה עברתי גם, בהכרות

שלי עם החשמלית, לא היה לי מושג איך קונים כרטיס, על איזה מספר החשמלית עלי לעלות והיכן מחליפים בחשמלית ברעותה וכיצד לקפוץ ולעלות לחשמלית תוך כדי נסיעה היה עבורי מעשה אקרוסטי מדי. חברים הסבירו לי מאוחר יותר "כל עוד לא תקפוץ ותרד מחשמלית נוסעת, אינך עירוני". הזמן עשה את שלו ולמדתי להתנהג כעירוני.

בהיכנסי למשרד, הבחינו בי החברים מיד שאני איש כפרי. התקבלתי ע"י ראשי התנועה: אוסי, שרגא ועוזי, בפעם הראשונה ניהלתי שיחה בעברית (קצת עילגת), אבל אני חייב לציין, שהייתי מאוד גאה.

הם הציעו לי להצטרף להכשרה ברחוב באיזי-ז'ילינזקי BAJCSI ZSILINSZKY מספר 46 במרכז העיר בודפשט. דירת ההכשרה השתרעה על גבי קומה שלמה. לעתים כשרקדנו הורה היו השכנים מתחתינו אומללים מהרעש שגרמנו להם. קיימנו אורח חיים דומה לקיבוץ בארץ, משום שהמטרה הייתה ליצור גרעין מגובש לקראת התנחלות או, לקראת הצטרפות לאחד הקיבוצים הקיימים בארץ. רוב החברים עבדו בעבודת-חוץ והבנות בעזרת כמה בחורים עסקו במשק בית, כאשר ההכנסות מהעבודות נמסרו לקופה משותפת. בתחילה לא הייתי שלם מאורח החיים הקולקטיבי ולקח לי זמן להתרגל לצורת חיים זו. בהנהגה דאגו למצוא לנו מקום עבודה. התקבלתי לעבודה אצל יצרן ממתקים בשם "שטולוורק" (STOLLVERK) בבעלות יהודית, מחסן המפעל שכן ליד שפת נהר הדנובה. שם הכינו את המשלוחים ללקוחות. עבדתי יחד עם יהודי מקומי והוא לימד אותי איך להכין משלוחים, לארוז את החבילות ולקשור אותן. תחילה חשבתי שזו עבודה פשוטה וכל אחד יכול לעשותה בקלות. אולם, התברר לי שאין זה פשוט כל כך. באותם הימים, זללתי הרבה שוקולד, עד לאובדן החשק לממתקים בכלל. התרגלתי לחיי העיר, על פי רוב יצאתי לבלויים בצוותא, גם מעשי קונדסות לא היו חסרים, כמו למשל: נסענו בחשמלית ולא מצאנו מקום ישיבה, מה עושים? אחד מהחברים התחיל להתגרד וחברו שאל אותו בקול רם: תגיד המשחה שהרופא רשם לך כנראה לא הועילה? יושבי הספסל קמו בבחלה והתרחקו מאתנו. בתקופת הרדיפות גייסו את אבא למחנה העבודה ועול הפרנסה נפל על כתפיה של אימא. באין ברירה בגיל שתים עשרה נאלצתי להפסיק את לימודי בבית הספר על מנת לסייע בפרנסת המשפחה. לכן כשחזרתי מהמחנות, הגעתי למסקנה שעלי להשלים את לימודי. לצורך זה, נרשמתי לספריה והתחלתי לקרוא בצורה נמרצת, קראתי מספריהם של סופרים שהיו פופולריים באותם הימים כמו: צווייג, סינקלר, ויקטור הוגו, טולסטוי ואחרים. תחילה קראתי בשפה ההונגרית ובהדרגה עברתי לקרוא בעברית, גם את שפת האידיש לא הזנחתי. למזלי לימדה אותי אימי בילדותי לקרוא ולכתוב אידיש. בזמנו השיגה לי אימי "ספרי מעשיות" (מייסע ביכעלעך) באידיש שהיו פופולריים אצל החוגים החרדים שתוכנם היו סיפורים על רבנים וצדיקים שעשו נסים ונפלאות. עדיין אני זוכר את סיפור תולדות חייו של רבי גרשום מאור הגולה, ששמו קשור בתקנה "חרם דרבנו גרשם", סיפור זה הרשים אותי בשעתו במיוחד אולם, הפעם קראתי ספרים יותר רציניים של סופרי האידיש כגון: שלום-עליכם, מנדלי מוכר-ספרים ופרץ. שאפתי לכבוש את עולם התרבות בבת אחת, פקדתי את מרכזי התרבות והאומנות של בודפשט. האומנות והמוזיקה הו עבורי גלוי של עולם חדש, מדי פעם ביקרתי בבית האקדמיה-למוזיקה, בו נוגנו יצירות קלאסיות ע"י התזמורת הפילהרמונית המקומית. שמחתי במיוחד לבקר בבית-האופרטה, בו הוצגו: אופרטות ידועות של מלחינים הונגריים מפורסמים ועוד כגון: קלמן, קודאי, להאר, יוהן שטראוס ואחרים. ולעתים הלכתי גם לבית האופרה, אם כי

יצירות אופראיות לא הרשימו אותי בתחילה. התעמקתי בלימוד השפה העברית ובתולדות הציונות, נרשמתי כחבר במועדון עברי בו התקיימו הרצאות על טוהרת השפה העברית (בדרך כלל בשבתות). המרצים, ברובם היו שליחים מהארץ וגם אינטלקטואלים מקומיים, מהסמינר הרבני הידוע, בניהם: ד"ר שייבר, ד"ר ספשי ואליעזר גרוס. בפעם ראשונה נוכחתי בויוכוח סוער, בין בעלי דעות פוליטיות קוטביות; קומוניסט מהארץ ומולו חבר מתנועת ביתר. בתקופה זו גם לא היו חיכוכים מהותיים בין דתיים לבין חילונים, הדתיים היו אז יותר מתונים למרות שהחרדים שהמשיכו עדיין בהתנגדותם לציונות והחילונים השתדלו לא להכעיס אותם.

ב- 1946 התקיימו בחירות בקהילה היהודית בבודפשט (הבחירות הראשונות לאחר המלחמה). מלחמת הבחירות התנהלו למעשה, בין שתי מחנות; הציונים, והאנטי ציונים (שרובם היו מתבוללים וקומוניסטים). ההנהגה הציונית בבודפשט, גייסה את החברים מההכשרות כדי להפגין נוכחות באולמי אסיפות של האנטי ציונים ולעשות שם מהומות ולהפריע ככל האפשר. בראש הארגון, עמד, בן עירי, יוסף גולן (פטמן). המצב הגיע לפעמים עד לתגרות ידיים.

המשפט:

חברים סיפרו לי: שמדי שבת מובאים הפושעים הנאצים ההונגרים למשפט, הם הזמינו אותי להצטרף אליהם לבוא לסקירת המשפט, כדי לתפוס מקום באולם בית-המשפט, היינו צריכים להגיע מוקדם ככל האפשר. המשפטים התנהלו בבית המשפט ברחוב "מרקו" (MARKO) ובאותו בנין נמצא גם בית-הסוהר המפורסם. בפברואר ובמרץ 1946, הועמדו לדין בפני בית-משפט עממי פושעים נאצים הונגרים

(אנשי צלב-החץ). באולם נוכחו יהודים רבים משרידי השואה, כן נוכחו באולם קרובי המשפחה של הנאשמים שהעדיפו להתקבץ בספסל אחורי ולשמור מרחק מאתנו. התחושה בראיית הפושעים הנאצים מובאים לעמוד התליה, הייתה עבורי נחמה פורתא. באותה תקופה חייתי באווירת נקמה ולא הפריע לי כלל לצפות בהוצאות הפושעים להורג. חשבתי בלבי באותם השבתות שאמירת מזמור שיר, המזמור שאומרים בימי רביעי, התאימה למציאות, וכך אומרים "אל נקמות ד' אל נקמות הופיע: הנשא שופט הארץ השב גמול על גאים". הדיונים במשפט התנהלו יחסית במהירות, שפטו פושעים יחידים ולחלופין גם קבוצות. השופטים הסתמכו על פי רב על דוחות החוקרים. כמעט רב הפסיקות היו דין מוות. לאחר הקראת פסק הדין, הובאו הנאשמים לחצר בית הסוהר לבצוע גזר הדין. בתום חריצת הדין, רצנו למטה לחצר, כדי לתפוס מקום קרוב ליד עמודי התליה.

כיכר חצר בית-הסוהר הייתה מרוצפת בחלוקי-אבנים שהיו משופשפות מעקבות השנים וקשה היה להתהלך עליהן. הקירות סביב החצר היו בנויים מלבנים אדומות שהשחירו עם הזמן. מתוך הקירות בלטו החלונות המסורגים של בית-הסוהר, דרכם יכלו האסירים לצפות במרכז החצר. באמצע החצר ניצבו ארבעה עמודי תליה. הנידונים הורדו דרך חדר מדרגות מלוויים בכיתת חיילים שבראשה צעד קצין. פעם, הופתעתי לגלות שהקצין המוביל היה יהודי מהעיירה שלי, צעקתי לעברו וייברגר! הוא הכיר אותי מיד וברכנו זה את זה בתנועת ידיים. הקצין הוביל את הנידון בפני שופט שישב בחצר ליד שולחן, זה הקריא את פסק הדין מחדש והורה לבצע את גזר הדין. הנידון הועבר לידי התליין בוגר (.

BOGÁR) בוגר היה תלין בן תלין שגם אביו היה תלין ידוע, הוא היה איש גבה קומה. באחד המקרים ניסה אחד הנידונים לתקוף את בוגר לפני שהובילוהו לתליה, בוגר הרים את כף ידו הענקית והנחית מכה אחת על ראשו של התוקף שהתמוטט, אז הרימו בשערות ראשו והבטיח לקהל שאותו הוא יתלה לאט. שיטת התליה הייתה: התליין קשר את ידי הנידון מלפנים ולפני ששם שק שחור על ראשו, (ברב המקרים לא השתמש בכלל בשק) שאל את הפושע אם הוא רוצה להגיד משהו? פעמים רבות הם גידפו את היהודים, לאחר מכן כרך עניבת חבל על צווארו וכן קשר חבל סביב רגליו, משך בשני החבלים דרך הו שבעמוד התליה, עד שהמפרקת נשברה. לאחר שהרופא קבע את מותו של הנידון, הורידו את הגופה.

במהלך משפט של חמשה רוצחים שכוננו: רוצחי אזור סנט-אישטוון, פושעים אלו שהואשמו בהרג יהודים בדם קר והשלכת גופותיהם לתוך נהר הדנובה, התלהטו הרוחות והקהל רצה לעשות בהם שפטים. כשהובאו חמשת הפושעים לעמוד התליה, תהיתי איך יתלו החמישה, כאשר ניצבים, רק ארבעה עמודי תליה ובכן, בוגר תלה תחילה ארבעה, במהלך משפטם הזיז את גופתו של הראשון ותלה לידו את החמישי. בעת התליה, צעק הקהל ושר במקהלה: בוגר! לאט! (**LASSAN BOGÁR**) וזורקים אליו מטבעות וסיגריות.

הבריחה:

כשהצטרפתי לבריחה, הוטל עלי לפעול במעבר הגבול בין רומניה להונגריה, העיר דברצן שבהונגריה הייתה קרובה לגבול הרומני, לכן צורפתי להכשרה בבדברצן. בתקופה זו עברתי חוויות רבות ומעניינות.

את ההנחיות ואת המזומנים שנדרשו לפעילות שלנו, קיבלנו דרך תא-דואר תמים שנמצא בכניסת-בית ברחוב הבנקים בבודפשט. מדי שבוע הצלחנו להבריח דרך הגבול עשרות משפחות עולים מרומניה. כשהגיעו העולים לשטח הונגריה, העלינו אותם על משאיות ונסענו עמם עד לתחנת הרכבת הקרובה לכוון דברצן ומשם לבודפשט ומכאן המשיכו לאוסטריה לבית רוטשילד. בבית רוטשילד טופלו על ידי קבוצת בריחה אחרת שתפקידם היה להביאם ארצה. מסלול הבריחה היה משומן היטב, נקבעו סימנים מוסכמים: בפני השומרים הרומנים הזדהינו בצלצול מטבעות בכיס והשארית בקבוקי משקה פתוח כשריחו חדר עד נחירי אפו, ההונגרים העדיפו גרבי ניילון וסיגריות, אך לא דחו גם משקאות. אף-על-פי-כן, היו מקרים ששוטרי-הגבול הרומנים לעתים הפעילו נשק חם כנגד העולים שהתגלו ביערות שבקרבת הגבול, לפעמים עם נפגעים. כשההונגרים החמירו לפעמים את הפיקוח במעבר הגבול, נאלצנו להבריח את עולים לנירבאטור (עיירת המגורים שלי) שם הסתרנו אותם במקווה של הקהילה לכמה ימים, כשהמצב התבהר, המשכנו עימם לתחנת הרכבת משם הוסעו לדברצן בדרכם לבודפשט.

באחת הפעמים כשהגעתי למעבר הגבול הרומני, ציפתה לי הפתעה, כשגליתי לפתע את דודי עזרא (אחיה של אמיל) עם אישתו ושלושת ילדיהם הקטנים. את עזרא הכרתי, רק לפי תמונות שהיו בביתנו לפני השואה. הוא ישב בצריפון של משמר הגבול ותיקן את שעוניהם של החיילים הרומנים. יום קודם לכן, נתפסו וכמעט הוחזרו, אך כאשר סיפר להם דודי עזרא: שהוא שכן ומוכן לתקן ולשפץ את שעוניהם קפצו על ההזדמנות ומסרו לו כמה שעונים לתיקון, וכך הצליחו להישאר שם עד הפגישה המקרית שלנו. נסעתי אתם לדברצן ישר אל בני הדודים שלנו ונשארו אצלם כמה ימים משם המשיכו דרך בודפשט לאוסטריה. בארץ פגשתי אותם שוב בבית עולים בפרדס חנה.

מדי פעם עשו לנו שוטרי הגבול ההונגרים צרות, מסיבה זו הצטרכנו לאלתר ולהמציא תחבולות מגוונות. במקרה אחד כשחששנו שההונגרים יקפידו במעבר הגבול, העלינו את העולים על משאית, לקחנו מהם את תעודותיהם והקפדנו שלא להשאיר שום עקבות היכולים להעיד על מוצאם, בקשנו מהם לדבר אך ורק אידיש וחס וחלילה לא לפלוט אפילו בטעות מילה ברומנית. כפי שצפינו, עצרו השוטרים ההונגרים את הרכב וכמובן לא יכלו לדבר אתם. אנחנו עברנו (כביכול) באקראי רכובים על אופניים ושאלנו את ההונגרים אם אנחנו יכולים לעזור להם. הם שמחו לרוחב ליבנו, ותרגמנו להם: שהפליטים הגיעו מאוסטריה ורוצים לעבור לרומניה לעיר הנמל קונסטנצה כדי להמשיך לפלסטינה. ההונגרים החליטו חד משמעית! שלא ירשו להם לעבור לרומניה! ויחזירו אותם לאוסטריה. הם ליוו את הרכב עד הגבול האוסטרי. בלבנו הודינו להונגרים על השרות הטוב שעשו לנו.

באחד הימים התקשר אלי פינחס רוזנבאום (שהיה האחראי על פעולות בבריחה באזור שלנו) וביקש ממני לעזור לו בהעברת קבוצת ילדים מדברצן לבודפשט. ילדים אלה הוצאו על ידי פינחס מהמנזרים בהם היו מוסתרים בתקופת הנאצים. בזמנו היו הרכבות תמיד מלאות ואי אפשר היה למצוא מקום פנוי בקרונות, וודאי לא עבור קבוצת ילדים.

ניגשתי למנהל תחנת הרכבת של דברצן, לאחר שקיבל שלמונים, סידר עבורנו קרון פנוי להסעת הילדים, השוחד עשה את שלו והמנהל הורה להדביק על חזית הקרון כרזות אזהרה בצבע אדום מטעם משרד הבריאות האומר: "זהירות!! מחלה מדבקת אין להתקרב לפתח הקרון". רק הספקנו להתמקם בתוך קרון, כשהופיעו לפתע חיילים רוסיים ודרשו בתוקף לפנות את המקום. ידעתי שאין מתווכחים עם הרוסים ובאין ברירה ירדנו.

שמתי לב שהקרון נתפס למעשה עבור שבעה קצינים רוסיים בכירים, כשהקצינים עמדו לעלות על הרכבת, הסגירו פניו של אחד הקצינים את מוצאו היהודי, למזלי הועילה השפה הרוסית. (בה שלטתי פחות או יותר) ניגשתי אל הקצין ושאלתי אותו: אדוני הקצין! אמת שאתה יהודי? הוא השיב ללא היסוס, ודאי! המשכתי לשאול: אם שמע על מחנה ההשמדה אושוויץ? והוא ענה באידיש שאכן שמע. אמרתי לו: שילדים אלה ואנוכי עברנו את השואה והנה גרשו אותנו החיילים שלך מהרכבת. מיד הורה לחייליו להחזיר אותנו לקרון, התברר שמרבית הקצינים היו יהודים, בניהם היה רופא נוצרי שסיפר לי שחברתו במוסקבה, היא רופאה יהודיה וביקש ממני לנסח עבורה מכתב באידיש. בדרך סיפרתי להם על חוויותיי במחנות והם התרגשו מאוד.

באחד הימים, נותק הקשר עם אחת החברות שפעלה אתנו בבריחה ומתוך דאגה לשלומה, נשלחתי לכתובת מסוימת בבודפשט לחפשה. כשצלצלתי בפעמון, נפתחה הדלת ויד מושטת משכה אותי פנימה. בתוך הדירה היו שני אנשי הבולשת ההונגרית שמיד הנחיתו עלי מכות וחקרו אותי אודות הבחורה. הם העבירו אותי למרכז הבולשת והוכנסתי לקצין חוקר. ללא קושי זיהיתי את מוצאו היהודי. הוא השתייך למפלגה הקומוניסטית שלא סימפתה במיוחד את התנועה הציונית. השאלה הראשונה שלו הייתה: לאיזה מפלגה ציונית אתה שייך? עניתי לו, שאני שייך לאותה מפלגה שגם הוא שייך אליה. לאחר וכוח ארוך שכמעט הסתיים בהתגוששות פיזית בינינו, צלצל הטלפון, והציל את המצב. משיחה זו הבנתי, שהשיחה הייתה קשורה אלי. בתום השיחה, החזיר לי הקצין את תעודותיי שהיו בחלקן מזויפות, והורה לי להסתלק

פנחס (טיבור) רוזנבאום : TIBOR ROSENBAUM

גדל בעיירה קליינוורדן (KISVÁRDA) שבהונגריה, נצר למשפחת רבנים. היה מרצה מוכשר דיבר בשפה מליצית, בקי "באותיות הקטנות" ותלמיד-חכם, שלט בשפות רבות על בורין: עברית, אנגלית, אידיש והונגרית מאוחר יותר גם בצרפתית. בעת שפעלנו יחד בבריחה, גרנו בחדר משותף ויכולתי להכירו מקרוב. במידה רבה נהייתי מהסיפורי ועל פועלו בארגון ההצלה במלחמת העולם השנייה.

בין היתר סיפר לי: שבתום המלחמה הופיע במדי קצין אונר"א והצליח לחדור למנזרים כדי למצוא ולהציל ילדים יהודים שהיו מוסתרים שם בתקופת המלחמה. יום אחד פנחס נעלם לי מנגד עיניי מבלי להודיע על כך. כעבור שבועיים הופיע פנחס וסיפר לי: הייתי בלונדון והתארסתי עם בת משפחה שטרן אמידה מיוצא הונגריה. בחיוך האופייני שלו, שלף מכיסו עט נובע פרקר עם ציפורן זהב ואמר לי באידיש: "דאָס האָב איך בעקומן אַלס דרושה-געשענק" (זה קיבלתי כמתנת אירוסין). אחר כך התפצלו דרכינו ותקופה ארוכה ולא שמעתי ממנו. ידוע לי עוד שפינחס סיים את לימודי הכלכלה בווינה שבאוסטריה, אם אינני טועה קיבל שם תואר ד"ר.

בדיעבד נודע לי, שלאחר חתונתו עבר לגור בז'נווה שבשוויץ. מפרסום באחד העיתונים קראתי שטיבור (פנחס) רוזנבאום טס יום אחד במטוס יחד עם נשיא ליבריה טאבמן. כשהנשיא הבחין שפנחס מניח תפילין התעניין על משמעותו של מנהג זה. השיחה בין הנשיא לבין פנחס גלשה גם לענייני כלכלה, והנשיא התרשם ממנו ביותר, ומינה אותו ליועץ הכלכלי של ארצו.

מכאן ואילך קיבל פנחס פרסום בינלאומי, עשה הון ויסד בנק משלו בז'נווה. הוא היה מעורה בכלכלה ובהשקעות בארץ, והיה מושקע בין היתר גם בבית חרושת "אתא". היה מיווד עם פינחס ספיר (שר האוצר דאז). לפעמים היינו נפגשים באקראי בארץ והיה מתייעץ עימי למי הוא יכול לסייע במשהו. יום אחד פנה אלי תושב רמת גן בשם שבוק (SEBÖK) אותו הכרתי מהחוג ההונגרים וביקש ממני, שאפעל אצל פנחס רוזנבאום, כדי לעזור לבנו החולה שהיה אז בן שנים עשרה וסבל מסרטן בצוואר. רופא המליץ לשלוח את הנער לזינבה לשם קבלת הקרנות נגד הסרטן. מסרתי מכתב שיועד לפנחס לידי אמו של הנער, שליוותה אותו לז'נווה. כשהאם והנער חזרו לארץ, סיפרה לי האם: שפנחס דאג להם בכל, כיסה את כל הוצאות הטיפול בבית-החולים ואת הוצאות המלון. פעם בהיותי בשוויץ ניצלתי את ההזדמנות וערכתי ביקור אצל פינחס בז'נווה, הוא שמח להראות לי את בית התפילה שהקים לפי העתק מדויק של בית התפילה של אביו בהונגריה. לצערי ניפטר פינחס בטרם עתו.

ביקוריו של אבא:

העיירה נירבאטור הייתה קרובה לדברצן (כ-50 ק"מ) זה אפשר לאבי לבקר אותי לעתים קרובות. נוכחתי לדעת שאבא מבקר אצלי בתדירות יתר התברר שהסיבה הייתה, שאבא הכיר באמצעות שדכן אישה בשם בשקה (רחל) הורוביץ מדברצן, משהייתה בעלת מתפרה לאפנת נשים. רחל התאלמנה מבעלה שנספה בשואה. כעבור זמן קצר הכיר לי אבי את רחל והופתעתי לפגוש אישה נאה רזה ומשכילה. אביה של רחל צבי הורוביץ (הרמן בציי) עלה ארצה בשנות החמישים. אחיה גבריאל (גבי) ואישתו יהודית היו פעילים בהכשרה של תנועת הנוער-הציוני בדברצן. גבי אחיה, היה שנים רבות מורה ומרכז התרבות של הפנימייה במקווה-ישראל. האח השני, חיים הורוביץ שעלה לארץ בשנות השלושים, היה חבר קיבוץ כפר-סולד, שעבר אחר כך לקיבוץ גבעת חיים איחוד. תוך זמן קצר נשא אבא את רחל ונולדו להם ארבעה ילדים. בשנה הראשונה לנישואיהם, חגגתי שוב את ליל הסדר ליד שולחנו של אבא יחד עם אישתו, יהודית וגבי ושרנו שירים עבריים הפעם ללא חשש.

באותה עת הגיעה בחורה חדשה להכשרה לדברצן קראו לה "צוּזו", היה לה יופי מיוחד זמרת מחוננת בעלת קול ערב. התאהבתי בה ממבט ראשון. איני מסוגל להסביר לעצמי, מדוע חששתי בזמנו לגלות את רגשותיי כלפיה, יש להניח שסבלתי מרגשי נחיתות. קרוב לבואה הייתי עסוק בארגון מסיבת חנוכה וביקשתי מצוּזו להופיע עם שירי חנוכה, היא הסכימה מאחר והייתה זקוקה ללווי פסנתר, לקחתי אותה העירה להתאמן אצל פסנתרן.

בדרך נרתעתי מללכת סמוך לידה וכל העת שמרתי מרחק כאילו לא היינו שייכים זה לזו. באחד הביקורים של אבא, הוא ראה את צוּזו ואמר: אתה יודע? בחורה זו יפה מאוד, מדוע אינך יוצא אתה? ענית לי, שלא יוסיף שמן למדורה. יום אחד הופיע אצלנו בחור חדש בשם גרשון (גצו) בחור נמוך קומה עם משקפיים עקומות על קצה אפו ומיד חיזר אחר צוּזו ותוך זמן קצר הודיע ברבים שהם מתחתנים. בתום החופה ניגשתי לצוּזו לאחל לה מזל-טוב והיא משכה אותי הצידה ואמרה לי משפט אחד "אתה חתיכת מוג לב". התברר לי שגם לה היו רגשות עמוקים כלפי. צוּזו עלתה ארצה וגרה בצפת.

בביקורי בצפת באוקטובר 1998, פגשתי חבר בשם שלמה האופט עמו הייתי בהכשרה בדברצן שאלתי את שלמה: אם ידוע לו היכן צוּזו נמצאת, שכן ידעתי שהיא גרה כל השנים בצפת, שלמה סיפר לי שלפני כמה שנים עברה לגור ברחובות. בחיפוש קצר השגתי את מספר הטלפון שלה והתקשרתי אליה זו הייתה שיחה לאחר חמישים ואחד שנה. כשאמרתי לה מי מדבר, התרגשה מאוד ואמרה לי: אתה יודע היום יום ההולדת שלי וזו המתנה היפה ביותר שיכולתי לקבל.

מקו: (MAKO)

באביב 1947, מדברצן נשלחתי לעיר מקו שבדרום הונגריה, (קרוב לגבול רומניה יוגוסלביה). למקו מוניטין על גידול הבצלים המיוחדים שלה. בתום המלחמה, קמה ההכשרה שלנו בבניין ששימש לפני "תלמוד-התורה". ולכשהחברים מההכשרה עלו ארצה, נשאר המקום ריק מאדם, מחשש לאבד את ההקצבה, החליטה הנהלת התנועה להמשיך להחזיק במקום, לפיכך נתבקשתי לבוא לשם ולאייש את המקום שיראה כאילו קיימת פעילות אינטנסיבית במקום. כשנציגי מרכז הציוני ערכו ביקורת במקום והתענינו היכן נמצאים החברים, סיפרתי להם : שהחברים נמצאים כעת בעבודה.

בשנת 1944 רוכזו בגטו סגד ((SZEGED 21.000 יהודים רובם מדרום הונגריה, ביניהם גם יהודי מקו. מסגד נשלחו למחנה הריכוז שטרסהוף (STRASSHOF)) (ליד ווינה שבאוסטריה). הודות לפעילותה של "הועדה להצלה" בראשות קסטנר, ניצלו חלקם מגירוש לאושוויץ. רובם של יהודי מקו חזרו לעיר עם משפחותיהם. במקו הכרתי טכנאי רדיו שבית המלאכה שלו נמצא מול מגורי. ניגשתי אליו וביקשתי ממנו לאפשר לי ללמוד אצלו חשמלאות ואלקטרוניקה, הוא הסכים מיד. עבדתי אצלו בהתלהבות מבוקר עד ערב. בתחילה תרגלתי הלחמות בבדיל ועשיתי הכרה עם החלקים האלקטרוניים, למדתי לזהות נגדים וקבלים לפי קוד הצבעים וגם את שפופרות הרדיו למניהם. הייתי מאושר במיוחד, כאשר הצלחתי להרכיב את מקלט הרדיו הראשון על בסיס דדקטור (גביש) וניתן היה לקלוט בו תחנה אחת. כשהידע המקצוע שלי השתפר, הייתי מסוגל להרכיב (בעזרת ידידי) מקלט רדיו עם שפופרות בעל קליטה טובה, הנחתי את המקלט (ללא ארגז), על שידה ליד המיטה שלי ואת הרמקול תליתי על הקיר.

בינתיים הגיעו להכשרה חברים חדשים, ביניהם גם בנות. הבנות ביקשו ממני לחבר שלוחה של רמקול לחדר שלהן כי, גם הן רוצות להאזין למוזיקה. אלתרתי שהרמקול יוכל לשמש גם כמיקרופון וכך התאפשר לי ולחברים להאזין לשיחות האינטימיות של הבנות. ממעשה זה צץ לי רעיון, לחבר את המיקרופון למקלט ולהסתיר אותו בחדר הסמוך.

השידור:

שאל פרידלנדר (הגיס של צוזו), שהדריך את הנוער היהודי המקומי דיבר עברית שוטפת עוד מעיר מוצאו צ'רנוביץ, הוא הסכים לשמש קריין לתחנת רדיו מדומה. התיישב בחדר בו התקנתי מיקרופון והקריא קטעים מעיתון עברי. התקבל הרושם אצל אלה שהאזינו כאילו שומעים את קול ישראל. לשידור הוספנו גם שידור באידיש ובשעות קבועות (בערבים) הועברו פריסות שלום מועברות מהארץ לגולה. מדי יום התמלא החדר שלנו ביהודי המקום, כדי להאזין "לשידורי הרדיו" מארץ ישראל וזאת למרות שאחדים כלל לא הבינו את השפה. הרכבנו רשימה של אנשי מקו שעלו ארצה כדי לשדר בשם ד"ש למשפחותיהם. יום אחד הזכרנו את השם טיבי יעקובוביץ, אחיו ינצי שהיה נוכח ושמע את ההודעה, קפץ מהתרגשות מהחלון (כחצי קומה) ורץ הביתה לבשר את הבשורה.

הידיעה על השידורים עשתה כנפיים והתפרסמה בביטאון השבועי של הקהילה שיצא מדי יום שישי. כמה מהם הביאו את מקלט הרדיו שלהם ובקשו ממני לעשות גם בו שניים כדי יוכלו גם הם לקלוט את קול ישראל. בקושי הצלחתי לדחות אותם עם כל מני תירוצים, שהדבר כרוך בטכניקה מיוחדת ולא בכל מקלט ניתן לעשותו. לקראת פורים החליט שאול לגלות את האמת, הוא פנה אליהם ואמר: טיפשים, זה לא שידור מהארץ וכולי. הנוכחים לא רצו להאמין להודעתו של שאול והגיבו: איך מתבדחים בארץ בפורים!

באופן מפתיע הופיע אצלי פקיד מעיריית מקו ובקש ממני לסייע לו לשמש מתרגם בינו לבין קצין רוסי שהייתה לו משאלה לפגוש את שחקן השח הטוב ביותר בעיר. נערכה פגישה באחד המועדונים, ואני תרגמתי, אך לא הצטרכתי להתאמץ בתרגום הרוסית, משום שהקצין בעצמו העדיף לדבר אתי באידיש, לאחר כמה מהלכים מועטים ניצח הקצין את המשחק, אחר כך שאל אותי הקצין: אין כאן מוח יהודי לשחק עמו? אחר כך ארחנו את הקצין אצלנו בהכשרה והתעניין על צורת החיים שלנו ומתי אנחנו מתכווננים לעלות ארצה.

ממקו שבתי לבודפשט הפעם בלי בעיות התמצאות. הצטרפתי להכשרה שברחוב קינזי (Kinizsy) שבמרכז העיר. ההכשרה נמצאה באחת הדירות בתוך החצר. בדרך כלל הקיפו הדירות ברוב הבתים בבודפשט את החצר הפנימית, והכניסה הייתה דרך שער רחב, שנפתח בשתי כנפיים לאפשר כניסת מכוניות, בעשור הקודם עברו בו העגלות. בתוך השער הייתה דלת כניסה לחצר בסמוך לכניסת הבית, גר השוער שהיה אחראי על הניקיון, רישום התושבים לפי תקנון משרד הפנים. בבית בו גרנו הייתה שוערת, שהייתה יפה במיוחד, גם בתה בת ה-16 לא נפלה ממנה ביופייה. מדי ערב כשחזרנו הביתה לאחר השעה עשר בלילה, נאלצנו לצלצל בפעמון והשוערת פתחה את שער הכניסה עבור הטרחה קיבלה תשר (טיפ). ואנו היינו חוזרים בכוונה תחילה מאוחר בלילה כדי להתרשם מהשוערת שהופיעה בכתונת הלילה השקופה לפתוח לנו את השער.

חגיגת ה-29 בנובמבר ב-1947

את תאריך ה-29 בנובמבר 1947, ודאי לא אשכח לעולם. מדי שעה בשעה גבר המתח בציפייה לתוצאות ההצבעה באו"ם. התכנסנו כמעט כל חברי התנועות הציוניות, והאזנו לשידור הרדיו. בהיוודע תוצאת ההצבעה, (באחת בלילה) קמנו ושרנו את התקווה. אחר כך יצאנו עם דגלים אל

מרכז העיר וכל החבורה יצאה בריקודי הורה. כשצעדנו ברחובותיה הראשיים של בודפשט, המשטרה פינתה לנו את הדרך.

אנשי הקהילה של בודפשט הצטרפו להפגנת השמחה, לא הייה תקדים לגאוות היהודים באותו לילה. במבט אחר, רק שלוש שנים לפני כן, באותם הרחובות נרדפו ונרצחו יהודים רבים ומי היה מאמין ליום כזה? היהודים דמיינו יום זה כחזון בואת המשיח. בראש שורת המפגינים, צעדו דגלנים עם דגלי ישראל (גם אנוכי בניהם) וצעדו עד לבנין האקדמיה למוזיקה, בתוך האולם אורגנה הופעה מיוחדת בהשתתפות הקהילה היהודית. ונשאו דברים: אישים חשובים מהפוליטיקה והאקדמיה, בשפות הונגרית ועברית.

חיים גורי ג'ורי:

ביערות צ'ילברץ (CSILEBÉRC) שבהרי בודה, (בבודפשט) התקיימו אימוני ההגנה בהדרכת שליח מהארץ חיים גורי (ג'ורי). באמונים השתתפו חברים מכל זרמי התנועה הציונית. עוזרו של ג'ורי היה ציגאני אייזנברג. ג'ורי התחיל לאמן אותנו בקפ"פ. (קרוב פנים אל פנים).

הוא חילק לנו מקלות, סידר אותנו במעגל וניצב במרכז המעגל, כשנתן את הפקודה "במעגל רוץ!" רצנו ותוך כדי ריצה סובב ג'ורי את מקלו במהירות הבזק ותקף את הראשון שנקרה בדרכו, אווי למי שלא התגונן, אני חששתי כל הזמן מהמכה הבלתי צפויה שעלולה הייתה לרסק את אצבעותיי.

תרגול הקפ"פ התנהל: הך-ראש, הך-סנטר, הך-ימין, הך-שמאל והך-רגל. (יתכן שסדר הפקודות לא מדויק, כבר חלפו חמישים שנה ויותר). עדיין לא התאוששתי מהתלאות במחנות ולא היה לי כוח להשתתף בכל שלבי האימונים, כגון: גלגול מעל שורת חביות ובכך התקשיתי לעלות על קורת עץ גבוהה, לשאת שק כבד על הגב, לתפוס כדור מדיציני שמשקלו היה כחמישה ק"ג שנזרק מלמטה, פעם מצד ימין ופעם מצד שמאל ותוך כדי שמירה על שווי המשקל.

באתר האימונים דיברו מרבית החברים רק הונגרית ועל פי רב שימשתי מתורגמן לג'ורי. ג'ורי נהג להכין לעצמו סלט ירקות לארוחה, את הירקות חתך לחתיכות קטנות, תיבל אותם והוסיף עליהם שמן זית, וערבב אותם בעשר אצבעותיו, כשטעמתי מהמוגמר, התמוגגתי. בתום סידרת האימונים הוזמנתי לשיחה בהנהלת התנועה ונשאלתי אם אני מבין צ'כית ואם אני מוכן להתנדב כדי לעבור אימוני צבאיים בצ'כיה, השבתי בחיוב. הובטח לי כי בתום האימונים אעלה ארצה.

לשם הוצאת דרכון, נסעתי לנירבאטור כדי להשיג את המסמכים הנלווים לכך וממילא רציתי גם להיפרד מאבי.

בהגיעי לנירבאטור הייתה שם תכונה רבה לקראת הבחירות לפרלמנט. בכיכר המרכזית של העיירה, הוקמה במה גדולה עליה הופיעו נציגי המפלגות. (היו אלו הבחירות האחרונות, לפני השתלטות הקומוניסטים.) התקרבותי לבמה בעת הקמתה והבחנתי בדמות מוכרת שסקרה את הבמה עליה אמור היה לשאת את הנאום המרכזי באותו יום. הראש הקרח והמבריק זיהיתי מיד את דמותו של מטייאש ראקושי RÁKOSI MÁTYÁS הידוע לשמצה. ניגשתי אליו ושאלתי אותו: מה דעתך על התנועה הציונית? הוא האידיים וענה בכעס: הציונים הם פשיסטים! הערתי לו הרי אתה יהודי לא כן? כמדומני ששמך הקודם היה רוט, האין זה נכון? הוא סירב להשיב והתעלם ממני. מי יודע מה היה קורה לי, לו הייתי נפגש עמו חודשים אחדים אחר כך.

השרות בצבא הצ'כי

בתקופת הקמת המדינה, צ'כוסלובקיה גילתה ידידות כלפי מדינת ישראל הצעירה, היא סיפקה נשק לישראל והעמידה מספר מחנות אמונים לרשות צה"ל, בהם אומנו : טייסים, צנחנים ואנשי קשר, בין המתנדבים נמנית גם אנוכי. ביולי 1948 הגעתי מבודפשט לפראג. שגריר ישראל מר אהוד איברל (מאוחר יותר אבריאל) קיבל את המתנדבים בבית השגרירות, אישתו חנה (גם היא שירתה בשגרירות) דאגה לצרכים שלנו. המתאם עם הצבא הצ'כי, היה מיכאל שם משפחתו אינו זכור לי. הוצבתי למחנה

בעיר כרודיים (CHRUDIM). במחנה זה כתב הסופר ירוסלב האשק את סיפרו "החייל האמין שוייק" במחנה כרוגיים קלטו אותנו כטירונים לכל דבר. ניפקו לנו : מדים, כלי אוכל, שמיכות ורובה אישי עם כידון. בתום ההצטיידות, התייצבנו במדים (של הצבא הצ'כי) במגרש המסדרים, המפקד הישיר שלנו לא איבד זמן והתחיל מיד בתדרוך תרגילי-סדר ותרגילי הצדעה עם הרובים כמקובל בצבא הצ'כי. בתום התרגילים, התייצבנו בחדרנו והמפקד הדגים לנו כיצד יש לסדר את המיטה שלא הייה כה פשוט. לעצב את ממזרן הקש דומה לארגז ממש עבודת אומנות. המזרן כוסה בסדין עליו מונח סדין נוסף ומעליו נפרשה השמיכה כאשר שולי הסדין העליון קופל סביב השמיכה ונוצרה מסגרת לבנה מעליה. ליד המיטה ניצב ארון שניראה כמו ארגז דו קומתי בלי דלתות. בתוכו סידרנו את הבגדים, כלי אוכל והנעליים, הכול לפי פק"ל. סוליות הנעליים סומרו במסמרים עם ראשי כתר בשורות ונדרשנו לצחצח אותם מדי ערב ולהניחם בארון כאשר המסמרים מופנים לפנים, כך שהמפקד יכול היה לבחון ממרחק את המסמרים הזוהרים. לעתים קרובות ערך הקצין התורן ביקור פתע ובדק אם המיטה והארון מסודרים בהתאם להנחיות. הקצין החליק את ידו, שהייתה נתונה בכפפה לבנה, על הרצפה, והיה והכפפה התלכלכה, הקים אותנו ממיטותינו ודרש לשפשף את הרצפה במברשת קשה.

במחנה עברנו טרטורים רבים, הגרוע מכולם היה, כשהופעלו צופרי האזעקה באמצע הלילה והודיעו לנו : שפרצה שריפה במחנה. מיד הוכרז מצב חירום השלכנו ואת כל החפצים, מיטות וארונות מבעד לחלון החוצה. קשרנו כמה סדינים לאדן החלון ודרכם החלקנו מהקומה השלישית מטה. העמסנו מיטה על מיטה בזוגות שעליהן הונחו החפצים שלנו ויחד עם החייל השכן, צעדנו עם המיטות כמה ק"מ. בדרך, חצינו נחל שמימיו הגיעו עד החזה וכשיצאנו מהנחל, החלפנו את הבגדים הרטובים לאחר זמן קצר, הודיעו לנו שהאש במחנה כובתה נתנה פקודה לשוב. שוב חצינו את הנחל ושוב נאלצנו להחליף את הבגדים. בשובנו למחנה תלינו את הבגדים הרטובים לייבוש. אולם תלאות הלילה לא שינו את סדר היום ונאלצנו לקום מוקדם כרגיל. מדי בוקר בתום ארוחת-הבוקר, התרוקן הקסרקטין עד לחייל האחרון כשיצאנו בצעדה ובשירה לאתר האימונים (יחד עם החיילים הצ'כים). את שער הברזל הכבד של המחנה נעלו ותלו עליו שלט גדול בו נכתב : "הברדק (בית-בושת) סגור". האימונים נמשכו בדרך כלל עד הערב והמטבח הנייד שהוקם בשטח, סיפק לנו ארוחות חמות.

מפקד הכיתה מסר לי מקלע מדגם "ברן" במקום רובה (בגלל הכתפיים הרחבות). ה- "מספר שתיים" שלי הטען, צעד צמוד לידי וסחב שרשראות כדורים בתוך ארגז פח. כשנתנה הפקודה אש! נשכבתי על הבטן, פתחתי את הכן המשולש של המקלע והטען. הטעין את שרשרת הכדורים. יריתי צרורות עד קבלת הפקודה, חדל! מאחר ועדיין לא היה לי ניסיון רב בהפעלת נשק, קרה שבהפסקת הירי תפסתי בחופזה בצינור הקירור הלוהט של המקלע במקום ברצועה המיועדת לכך, ונכוויתי בכף ידי. במקרה אחד ששכבתי על הבטן, כשהעקבים כלפי מעלה, הרגשתי דריכה על העקב והמדריך העיר: אם כך תשכב בחזית בפלסטינה, יבוא עבדללה ויפגע ברגלך. (הערות דומות שמענו מדי פעם)

בתום האימונים צעדנו חזרה בשירה למחנה, כשקרבתנו לשער הכניסה, כבר המתנו הבנות לחבריהן. אותנו המתנדבים לא הורשו לצאת העירה במדים, משום שהצ'כים ביקשו להצניע את נוכחותנו. פעם

בחופשת סוף שבוע נסענו כמה חברים לבלות בעיר פרדוביצה (PARDUBICE) וביקרנו במועדון ריקודים, בו התזמורת הייתה מורכבת על טוהרת המין הנשי. על כל שולחן נמצאה רשימה של השירים מתוך הלהיטים של אותם ימים, האורחים סימנו את השיר המבוקש והמלצר העביר לידי התזמורת את הבקשה בצורף כמה קרונות (מטבע צ'כי). בלא קונדסיות אין בלוי, לכן כתבנו בעשר שפות בערך

"אני אוהב אותך" כשהפתק הגיע לידי התזמורת, הוא הועבר מיד ליד תוך כדי הנגינה בניסיון לפענחו. באותו ערב יצאנו עם בנות התזמורת לבילוי כשתוצאה ממנו נדבקתי בזיבה. כשהבחנתי מה עולל לי הבילוי, התייצבתי למסדר חולים והרופא שלח אותי לבית חולים צבאי מיוחד למחלות מין ביוספובה 1 (JOSEFOVA) אך, למזלי התקבלה תרופת הפניצילין ימים אחדים לפני שהייתי אמור לעזוב את בית החולים שעזרה לי בריפוי. בשהותי בבית החולים כתבתי לידידתי אסתר קרמר לברטיסלווה, כשגילתה שהמכתב הגיע אליה מבית-החולים, היא החליטה לבקר אותי. אח בית החולים ניגש אלי והודיע שבחורה באה לביקור, לא ידעתי מה אספר לה על מחלתי. שאלתי את האח והוא הרגיע אותי ואמר שאין זה המקרה הראשון, הם מצוידים באמצעי תחבולה. הוא הביא שרוול גבס וקביים, עטף את רגלי בגבס כאילו שברתי רגל. כשהתעניינה אסתר איך שברתי את רגלי, הצלחתי להמציא "סיפור מההפטרה" היא חתמה את שמה על הגבס. כשחזרתי למחנה, ציפתה לי הפתעה, חיילי היחידה ערכו לי קבלת פנים מלווה בטבילה במים וכך צורפתי "למועדון הגבר", הסתבר שלא הייתי היחיד.

יום אחד הודיעו לנו גנרל ישראלי יבקרנו בקרוב. התרגשתי מאוד והייתי סקרן לראות בפעם הראשונה גנרל ישראלי במדי הצבא הישראלי. נערכנו לקבלת הפנים במגרש המסדרים כדי לקבלו בטקס צבאי כמקובל כולל הצדעה עם נשק. כשהאורח הופיע בחולצה לבנה עם שרוולים קצרים (ללא מדים) התאכזבתי קצת, בתחילה חשבתי שזה בן-גוריון כי, שער ראשו היה דומה אך, התברר שהאישיות היא ישראל גלילי. הוא סקר את המסדר ושאל מי מכם מדבר עברית, חוץ השליחים הישראליים הייתי היחיד שדיבר עברית. גלילי שאל אותנו אם יש לנו תלונות, ענינו במקלה: "מטרטורים אותנו מבוקר עד ערב ולפעמים גם בלילות". תגובתו הייתה, אין זה נורא כי למדינת ישראל דרושים חיילים ממושמעים. בתום ביקורו חילק לנו סמלי פלמ"ח.

ברטיסלבה: BRATISLAVA

ביוני 1948 בתום השרות בצבא הצ'כי, נסעתי לעיר ברטיסלבה שבסלובקיה שם התאכסנתי בהכשרה של בני עקיבא ברחוב זוכובה 3. **ZOCHOVA ULICA** החברים ברובם היו יצואי צ'כיה והמתינו כמוני לעליה, פגשתי שוב את ידידתי אסתר קרמר מעיר פקש **AKSP** בהונגריה, זו שביקרה אותי בבית החולים הצבאי, שמחנו על הפגישה, אני מודה ומתוודה שהיא מאוד מצאה חן בעיני, בגלל יופייה עם עיניים הכחולות ושערותיה הבלונדיניות. מצאתי שם חברים חדשים האחד בשם שולי הקטן והשני שולי הגדול וידידותנו התמשכה, גם בארץ תקופה ארוכה.

טיילתי בעיר לאורך החוף הדנובה ונכנסתי לכל-בו "מאנדלה" הגדול ביותר בסלובקיה היה זה הבניין הגבוה ביותר בברטיסלבה בראש הבניין התנוסס שם של בעל הכל-בו יהודי בשם מאנדלה **MANDELA** באותיות ענקיות. סופר לי: שכשהנאצים רצו לעצור את מאנדלה, הוא עלה על הבניין והתאבד בקפיצה מבעד האותיות של שמו.

סמוך לרחוב זוכובה נמצא רחוב ז'ידובסקי אוליצה (רחוב היהודים) **ULICA IDOVSKAŽ** ברחוב זה תקפו יום אחד אישה יהודיה זקנה, הסלובקים האנטישמים שוב הרימו ראש. צעירים מתנועות ציוניות לא ישבו בחיבוק ידיים והשיבו מלחמה, עד שהופיעה המשטרה והפסיק את המהומות. את ההתרחשות ראיתי מבעד לחלון מבניין ההכשרה, לידי ישב עיתונאי ישראלי ומכונת כתיבה בידו כשהוא סוקר את האירוע עבור אחד העיתונים בארץ.

מברטיסלווה חזרתי שוב לפראג, שם נודע לי שאחד מבני-דודי בשם יוסף חזר מהמחנות וחי בליברץ (**IBEREC L**) שבחבל הסודטים, (חבל זה נלקח חזרה מגרמניה בתום מלחמת העולם השנייה, וסופח שוב לצ'כיה.) היהודים כינו את המקום "ליב-ארץ". נסעתי לליברץ לפגוש את יוסף, התברר שגם הוא שמע אודותיי. יוסף היה בן אח אימי ז"ל הוא ואחיו שלמה חזרו מהמחנות, כשיתר בני המשפחה ארבע נפשות נספו בשואה.

יוסף איבד את זרוע יד ימינו במפעל בו עבד בעבודת כפיה. אישתו שושנה הייתה אז בחודש התשיעי להריונה. משפחתה של שושנה, האחים וההורים, הצליחו להינצל מהנאצים וגרו בשכנות. כעבור חודשים מספר עלו כולם ארצה. בארץ הוכר יוסף כנכה והמוסדות סייעו לו לפתיחת חנות מכולת ברמת-גן.

פראג: Prag

מליברץ חזרתי שוב לפראג, כדי להמתין למועד העלייה, עד אז סודר לי מקום במלון רגינה. קרוב לשובי לפראג, הוזמנתי על ידי ידידים לבוא לתפילת ליל שבת בבית הכנסת העתיק, "על-תנאי" (אלטנוי שול). הביקור בבית הכנסת הווה עבורי חוויה מיוחדת במינה, ולא רק לי, גם להרבה יהודים שבאו מקומות שונים, דתיים וחילוניים כאחד. לגבי השם של בית הכנסת, קיימות גרסאות שונות: גרסה אחת אומרת: שהשם "אלטנוי" פירושו ישן חדש כאשר שלב אחד נבנה במאה הי"ג שלב השני במאה הי"ד. הגרסה השניה "על תנאי" עד באת המשיח. על המגדל של בית הכנסת קבוע שעון, כאשר לוח השעות באותיות עבריות, במקום ספרות כמקובל והשעון נע מימין לשמאל, כנגד כוון שעון רגיל.

בתקופה הקצרה שלי בפראג עברתי חוויות רבות. נודע לי שגולדה מאיר אז מאירסון תבקר בפראג בדרכה למוסקבה, להיות שגרירה הראשונה של מדינת ישראל ברוסיה הסובייטית. מיהרתי להגיע לכיכר וולצלב שבמרכז פראג, וראיתי כשגולדה מאיר הגיעה לכיכר במכונית שרד עליה התנוסס דגל מדינת ישראל. מזכיר המפלגה הקומוניסטית של צ'כוסלובקיה גוטוולד, ערך לה קבלת פנים, אין מה להגיד, היה זה מאוד מרגש.

בערך באותו זמן, שב הביתה רץ המרתון האגדתי אמיל זטופק שכונה "הקטר" עם מדלית זהב מהאולימפיאדה של לונדון. בתחנת הרכבת ווילזאנובה המתינו לו מעריצים רבים. קטר הרכבת קושט בדגלים ובפרחים וזטופק ירד מהרכבת בבגדי ספורט ורץ ריצת ראווה עד כיכר וולצלב, שם ערכו לו קבלת פנים חגיגית.

פראג ניתן היה למצוא מועדוני לילה סולידיים יוצא דופן. אחד בשם "פטי פה" והשני "לוצרנה" בשני המועדונים היו טלפונים מותקנים על כל שולחן, כשלידו מנורת שולחן ומספר הטלפון הופיע על אהיל המנורה. כשהשתוקקת להזמין בת זוג לריקודים, חייגת למספר הטלפון שלה, אם המטלפן מצא חן בעיניה, נתנה את הסכמתה להתלוות לריקודים ואם לא, חיפשת את מזלך אצל אחרת... כמה ימים מאוחר יותר, בישרה תחנת השידור של צ'כוסלובקיה: בהודעה דרמטית שנשיא צ'כוסלובקיה ד"ר אדוארד בנש ניפטר. תושבי פראג התארגנו תוך זמן קצר באופן ספונטני תמונותיו של בנש קושטו בפרחים ונרות דלקו בחלונות הראווה בכל רחבי פראג. עניין זה לא מצא חן בעיני המנהיגים הקומוניסטים, ומיד נקטו באמצעים, אנשי הביטחון תפסו עמדות ברחובותיה של העיר כשהנשק שנשאו הוסתר מתחת המעיל, הרדיו שידר מדי חמש דקות הודעת אזהרה בנוסח: הנשיא אדוארד בנש נפטר הזהרו! הזהרו! אנא, הישארו בשקט!

הקומוניסטים בצ'כוסלובקיה התחילו בחיסולם של מתנגדי המשטר והקורבן הבא היה שר החוץ דאז מסריק, אותו השליכו מאחת הקומות העליונות, ההודעה הרשמית הייתה ששר החוץ התאבד. לאור כל מה שהתרחש, שמחתי להסתלק מציכיה.

עוד בטרם עזבתי את פראג, קניתי בשוק הפשפשים גראמפון מפורק וכלי עבודה. הייתי מודע שכשאגיע ארצה אצטרך לדאוג לעצמי, והכלים עשויים להועיל לי לפרנס את עצמי. בהזדמנות

הראשונה שבקרתי בתל-אביב, הרכבתי את הגרמפון על גבי לוח עץ בנגריה שבמרכז וולובלסקי אצל בני משפחתי בשם פריזנט והצלחתי למכור אותו בשתי לירות (סכום נכבד באותה עת).

העלייה:

ב – 15 בספטמבר 1948 חנכתי את טיסת הבכורה שלי כשטסתי מפראג לוונציה שבאיטליה. בשעת ההמראה פחדתי להסתכל החוצה, רק כשהמטוס התייצב בגובה המתאים, העזתי להביט מבעד החלון ואז התגלה לפני נוף מרשים. היה יום קיץ בהיר והראייה הייתה טובה במיוחד ונהניתי מנוף מרהיב ממעוף הציפור. הטיסה מעל הים הדהימה אותי, בפעם הראשונה בחיי ראיתי את הים, המושג "ים" שהכרתי מלימודי בחדר בהתייחסות לבריאת העולם וחציית ים-סוף. את האלפים המושלגים דמיינתי לעצמי כעננים התלויים בחלל. כשטסנו מעל העיר וונציה, היא נראתה כאי קטן בתוך הים האדיר. תהיתי אם ימצא הטייס את מקום הנחיתה בתוך הנקודה הקטנה הזו. כאשר נחת המטוס, הרגשתי חבטה חזקה ולמרבת הפלא שלי יצאתי בשלום מטיסתי הראשונה.

מנמל-התעופה של וונציה נסעתי דרך העיר לכוון הנמל, בדרך התבוננתי בבניינים ובכנסיות הצווריים היפים שהיו ממש מדהימים. לפני כן חשבתי שהעיר פראג היא היפה עלי אדמות, אולם כשראיתי את וונציה, התברר לי שיש עוד ערים, היפות לא פחות מפראג או בודפשט, במיוחד הרשימו אותי הבתים שצמחו כאילו מתוך הים.

כשהגעתי לנמל, עגנה שם האונייה האיטלקית בשם "קמפידוליה", **Campidolia** עמה הייתי אמור להפליג ארצה. במקום התקבצו עולים שגם הם המתינו להפלגה באונייה זו, העולים דיברו רובם אידיש דבר שהקל עלי ליצור קשר עמם. לאחר המתנה ארוכה הופיע נציג האונייה והודיע: שהאונייה תפליג רק בעוד יומיים ועד אז לא יורשה איש לעלות עליה. הרגשתי כמו אדם שנעזב באמצע המדבר, לא הכרתי את העיר גם לא הבנתי איטלקית וגם לא היה לי מושג היכן להניח את ראשי. העזרה בא לי ממקום בלתי צפוי, בין העולים גליתי בחורה יפיפייה יהודייה יוצאת איטליה, ששמה מרים. מרים החליטה לעלות ארצה כדי לתרום את חלקה לתועלתה המדינה הצעירה ולשרת כאחות מוסמכת בצה"ל. היא דיברה גרמנית ואני אידיש וכך נוצרה הבנה בנינו. כאשר שמעה שאין לי מקום לינה, לקחה אותי העירה למשרד הגיוינט והם שיכנו אותנו עד להפלגה.

באונייה לא היה רגע משעמם, כמעט מדי יום התרחש משהו, הואיל ומרים דיברה איטלקית, ביקש ממנה הקפטן לשמש כמתאמת בינו ולבין המפליגים, כך התאפשר לה לעדכן אותי בכל האירועים. העולים היו ברובם ניצולי השואה והגיעו לאונייה ישירות

ממחנות. בין הנוסעים היו גם כמה שליחים ישראלים וגם כמה מיוחסים (כך הם הציגו את עצמם).

יום אחד ספרה לי מרים סוד שאנשי הביטחון גילו מרגל ערבי שהצליח להסתנן לאוניה ובהוראת הקפטן הוא ננעל בתא מבודד, (העניין לא פורסם וכאשר הגענו לתל-אביב, לקחו אותו אנשי הביטחון).

כמו-כן הגיעה הידיעה שהרוחן פולקה ברנאדוט, המתווך מטעם האו"ם נרצח ע"י אנשי לח"י בירושלים. המטבח האיטלקי היה זר לי, ובהיותי רגיל למטבח היהודי מזרח אירופאי. כשהמלצר האיטלקי הגיש לנו מחית תפוח אדמה עם זיתים שחורים לארוחת הצהרים, חשבתי לתומי שהזיתים הם שזיפים מיובשים, עד אז לא ראיתי זיתים, (המושג זית אותו הכרתי מלימודי ההלכה "כזית" כגודל זית הוא השיעור הקטן שיש לברך עליו). המלצר הגיש במצקת את הזיתים ובקשתי ממנו תוספת, כאשר טעמתי את הזית הראשון חשתי טעם מר, מתוך ציפייה לטעם מתוק, בסתר קברתי את הזיתים בתוך המחית ונטשתי את האוכל. אחרי כמה ימים סבלתי ממחלת ים ומבחילות, למזלי עברתי הכל בשלום.

האונייה עגנה בנמל פמגוסטה שבקפריסין, כדי להטעין עליה פרות וירקות, משום שבאותם ימים היה היבול החקלאי בארץ דל ביותר, נוסף לכך זרמו מדי יום עולים רבים ארצה והמדינה נזקקה לייבוא פרות וירקות מה עוד החגים (הימים הנוראים) עמדו בפתח והיו צריכים לדאוג לאספקת מזון מוגברת. החיילים הבריטים שחנו בקפריסין, התקרבו בסירה לאוניה שלנו ותפסו עמדה על מדרגות האונייה על מנת להבטיח שעולים שעדיין שהו במחנות המעצר בקפריסין לא יסתננו לתוך האונייה. נוכחותם של החיילים הבריטים לא עברה בשקט, נוסעי האונייה התחככו עם החיילים וכמעט והגיעה לאלימות.

ב-23 בספטמבר 1948 ואני כבר בן עשרים ושניים הגיעה האונייה לקרבת נמל תל-אביב, האנייה עגנה במרחק מה מהחוף, בהיות המים רדודות לעגינת אוניות. לחוף הגענו בסירות והתקבלנו במיבנה גדול ממדים בו נוהלה הביורוקרטיה. במקום אולתרה לשכת גיוס ע"י נציגי הצבא. בשטח הסתובבו עסקנים שונים וביניהם קיבוצניקים שמגמתם הייתה לשכנע את העולים להצטרף לאחד הקיבוצים. כאשר התקרבותי

לשלחן הרישום, בקשו ממני להמתין בצד ושלחו אותי הלוך ושוב בטענה שלעולים החדשים עדיפות בטיפול. שבגלל שליטתי בעברית, הניחו שאני שליח חוזר. בגמר הרישום נסענו באוטובוס לאורך רחוב בן-יהודה, קשה לי לתאר את ההתרגשות כשעברתי ברחובותיה של תל-אביב לראות את השלטים כתובים בעברית, הייתה זו התגשמות חלומותיי. מתל אביב המשכנו לחדרה שם שיכנו אותנו במחנה בריטי נטוש סמוך לכניסת העיר. את העולים בעלי המשפחות, הסיעו לבית עולים ברעננה. ידידתי מרים נשארה בצריף והבטיחה להמתין לי כשאחזור מתל אביב, אולם הגורל שינה את הכל.

למחרת נסעתי לבקר את דודי צבי, (אחי אימי) בתל-אביב, עמו ניהלנו בעבר החלפת מכתבים עוד מהבית אני זוכר עדיין את אימי ז"ל כשהייתה כותבת על המעטפה את כתובתו של צבי בעברית ורק את המילה פלסטינה כתבה באותיות לטיניות. בדרכי לתל-אביב הייתי שרוי במתח לפגוש בפעם הראשונה את צבי ומשפחתו. מהתחנה המרכזית הלכתי ברגל דרך כיכר המושבות לכוון רחוב העלייה עד לרחוב עמק-זרעאל, שם נמצאה המסעדה של צבי. הפגישה עם צבי ואשתו חנה הייתה מרגשת

עד דמעות. חנה הכינה לי אוכל ביתי, טעמו של האוכל היה כאילו יצא ממטבח של אמי ז"ל. דיברנו על האסון שפקד את המשפחה וחנה סיפרה לי רבות אודות אימי ז"ל, אותה אהבה אהבת-נפש. הם התעניינו איך עברתי את תלאות המלחמה במחנות הריכוז. לקראת ערב הלכנו לדירתם שברחוב העלייה 51. בתם שרה הייתה אז בת שבע שוחחתי עמה בעברית כפי שלמדתי בגולה, כגון: מה את חפצה וכול". לפתע שמעתי את הקטנה שואלת את אביה: אבא מי זה הטמבל הזה המדבר עברית מוזרה כזאת? למחרת הלכתי לעזור במסעדה, מזגתי גזוז ועשיתי הכרה עם כל טעמי המשקאות שטרם היו מוכרים לי.

צבי נתן לי חצי לירה, כגמול על עזרתי במסעדה, השתוממתי לקבל סכום נכבד כל כך. בינתיים הכרתי את יתר בני המשפחה, תחילה אצל משפחות פריזנטים, האחים החורגים של צבי. בתו של יעקוב שמיל פריזנט בשם אריאלה, לחמה בשורות הלח"י

ונפלה בפעולה נגד הבריטים, שמה הונצח בתל-אביב בהקמת בית אריאלה. הפריזנטים: ארבעה אחים ואחות עלו ממיידן יחד עם צבי בשנות השלושים, והתמקמו בשכונת פלורנטין (דרום תל-אביב) בין יצואי קרפטו-רוסיה. בשכונה זו התגוררו גם העולים מסלוניקי, הסלוניקאים היו ידועים כחרוצים ועסקו בכל עבודה קשה כמו: סבלות והובלות.

האחים פריזנט ניהלו בתחילה נגרייה קטנה במרכז וולובלסקי בתל-אביב, עם הזמן התפתחה הנגרייה והפכה למפעל שעסק בייצור רהיטי נוער בשם "פרימה" שהיו לו מוניטין ברחבי הארץ. ממשפחתנו פגשתי בן דוד נוסף שלמה, אחיו של יוסף, אצלו ביקרתי בליברץ.

שלמה עלה לארץ שנה לפני ומצא דירה קטנה בשכונת פלורנטין (ליד המסעדה של צבי), סמוך לבית הכנסת של רב השכונה הרב פרנקל, בגלל מחלת שחפת, בה חלה כשהשתחרר מהמחנות, שוחרר שלמה משרות צבאי. כשנפגשנו כבר נרפא ועבד במלטשת יהלומים. הוא הזמין אותי לגור אצלו, אחר כך הצטרף למגורינו, גם צבי ויינברגר בן דודו של שלמה מצד אמו. צבי ויינברגר הגיע ארצה באוניה אלטלנה ושירת בחיל הים. כשחזרתי לבסיס בחדרה, לא מצאתי לצערי את מרים במחנה, היא כיבסה לי את הלבנים וסידרה אותם על מיטתי, וצירפה פתק בו הודיעה שהיא גויסה והועברה ישירות לבית חולים צבאי. מאז לא פגשתי יותר.

חזרתי לתל-אביב ועסקתי בתיקוני חשמל בסביבת המגורים שלי. בעוברי יום אחד ליד ככר-המושבות, עצרו אותי אנשי מ"ח (משטרת חיול) והביאו אותי למחנה הקלט בתל-ליטווינסקי (תל השומר היום). הסברתי להם שאיני משתמט חס ושלום לא התייצבתי, כי עדיין על אף שנרשמתי בהגיעי לנמל. דברי נתקבלו וחווילתי בבסיס הקליטה בתל-ליטווינסקי.

השרות בצה"ל.

בבסיס הקליטה בתל-ליטווינסקי ניפקו לי מכנסי חקי קצרים ונתנו לי 90 גרושים לקניית חולצת חקי בחנות אתא ברחוב העלייה בתל-אביב כך צוידתי במדים. לקראת האימונים ניפקו לכל אחד סרבל ורובה מעץ. הרובים האמיתיים היו מיועדים ללוחמים, כשלאמונים ולתרגילים קיבלנו כאמור רובי עץ. בערבים הייתי יוצא לטייל במרכז הבסיס שם פגשתי חברים מהונגריה, מצ'כיה וממחנות הריכוז, וגם חיילות שחלקן באו מהונגריה כשהעברית עדיין לא שגורה בפיהן, שמחתן הייתה רבה לפגוש דוברי הונגרית. קשה היה לי להסתגל לחום ששרר בארץ ובייחוד כשנדרשתי ללבוש סרבל אימונים שהיה עשויה מבד גס וכבד, אשר עוד הוסיף על עומס החום.

צעדתי קילומטרים תחת משמעת מים הרשו לקחת אתי אך רק, מימית מים אחת, שהמפקדים גזרו עלינו משמעת מים בטענה, שכשנשהה במידבר נאלץ להסתדר בלי מים. הצימאון כמעט גרם לי לעילפון. תוך כדי צעדה דרך פרדסי תל-ליטווינסקי, גליתי ברז להשקיה, בלי לקחת בחשבון שאני עלול להיענש, התנפלתי על הברז פתחתי אותו והמים זרמו בעוצמה ושתיתי לרוויה, כל הכיתה הצטרפה לחינגה, מזרם המים נרטבנו עד לשד עצמות וזה היה ממש נעים. ניצלנו את המעבר בפרדס וקטפנו כמה תפוזים אותם הסתרנו בתוך הסרבל, המדריך גילה שכל הכיתה "פתאום בהריון" הוא התחשב בנו וביקש לא לקלף את התפוזים בתוך הפרדס, כי זה לא מקובל. למדתי משהו.

כשחזרתי יום אחד מהאימונים, חילקו לנו רובים והעלו אותנו על משאית למטרה מיוחדת. טרם ידענו לשם מה אנחנו נוסעים עם רובים ליפול? כשהגענו ליד השעון מול בית הסוהר, (היום תחנת משטרה), בה היו עצורים אנשי לח"י שנחשדו ברצח ברנדאות, מסרו לנו שאנשי לח"י ברחו בחלקם וציוו עלינו לחפשם. הנחנו את הרובים במכונית והודענו לא נירה על יהודים, באין ברירה החזירו אותנו לבסיס. כעבור כמה ימים הביאו אותנו לחדרה לסייע למשטרת-חיול לתפוס משתמטים שהסתתרו בתוך חורשה.

ממחנה הריכוז נשאר לי ספיחים מהן עדיין סבלתי בין השאר פצע עם נמק מתקדם בשוק הרגל, כתוצאה מחוסר ויטמינים. צורת הפצע נראתה כמו חור בתוך הבשר עד העצם הפצע הסריח ביותר ולא נמצאה תרופה היכולה להועיל הרופאים קבעו שעם הזמן זה יתרפא והטיפול היחיד הוא להחליף תחבושת מדי יום, הפצע המבעית הטרידני עוד שנים רבות. הסיבה שאני מזכיר זאת, היא שצהל העתיק את הנוהג הבריטי,

שדרשו לחתל את המכנסיים בתוך הנעלים בחותלות (פאטס). כמובן לא הייתי מסוגל לחתל את רגלי, אשר מצבה עלול היה להחריף עוד יותר את הכאבים ברגל, לפיכך ביקשתי להתייצב למסדר חולים כדי לשחרר אותי מחובת החותלות ואכן קיבלתי את האישור. כאשר שבתי לאוהל מצאתי את המקום ריק, כל החברי הועברו לחזית.

מבסיס תל-ליטוויסקי, סופחתי לחיל-הקשר לבסיס שרונה (הקריה של היום). הצטרכתי להסתגל מחדש לחיי מחנה לאורח חיים חדש ולחברים חדשים.

ההשכמה מדי בוקר הייתה מלווה ברעש מוזיקלי מתוך הרמקולים שהיו פזורים בשטח המחנה, מהם השמיעו תמיד את "הבולרו של רוול". (כנראה לא היה תקליט אחר ברשות המחנה) בתום התעמלות, מסדר, הנפת דגל וארוחת בוקר עלינו על אוטובוס, שגויס עבור צה"ל יחד עם נהג אגד (שמו לא זכור לי) התימני החייכן שעל ראשו חבש כובע של אגד, דיבר אידיש יותר טובה מהגליציאים, הכיר כל אחד מאתנו בשמו ומדי יום הסיע אותנו הלוך וחזור לבסיסים: רשת ויהלום כשהאוטובוס הוחזר לאגד, הוסענו במכונית משא.

בתי המלאכה של חיל-הקשר שכנו בשני מקומות: בפרדס כץ בשם "רשת" (לפנים היה שם מפעל לרשתות) והשני, בשם "יהלום" (לפעמים הייתה שם מלטשת יהלומים), מול בית החולים גהה, כיום עובר שם כביש גהה. האחראי על בית המלאכה "רשת" היה ישעיהו לביא (אישי) והאחראי ועל בית המלאכה של יהלום היה נפתלי רז (נפתא). התייצבתי לראיון אצל נפתא ונשאלתי על עבר ועל הידע המקצועי שלי, בתמימותי אמרתי לנפתא: הבאתי עמי כלי עבודה, הוא צחק והציע לי לקחת את הכלים הביתה. הוצבתי לבסיס "רשת". בו נמצאו כמה מחלקות: מחלקת החשמל וגנרטורים (בעברית המחודשת מחוללים) האחראי היה שלמה בורנשטיין וסגנו משה פרלמן שכונה "רוסקי" וחיימקה צימרמן. המחלקה לתיקון מכשירי קשר מ"ק 19, ו-20 והווקי-טוקי 536, נוהל על ידי זאב בן יעקוב, ואת המסגרייה ניהל יוסקה. אותי הציבו למחלקת המשדרים בה תוקנו הדגמים של מ"ק-348, 610. במחלקה עבדו הטכנאים, ג'ו מדרום אפריקה, גדעון סרטנה, אהוד רובינשטיין טכנאי נוסף בשם צבי יוצא אצ"ל והמהנדס ברקוביץ.

על כל דמות מהמחלקה, ניתן לספר סיפורי אלף לילה ולילה. "ג'ו" שירת כמתנדב מדרום אפריקה וקיבל את הכינוי קרייזי ג'ו, הוא האזין כל הזמן, רק למוסיקה ששודרה באנגלית ושהייתה זרה לנו אנחנו העדפנו להאזין למוסיקה ישראלית. ג'ו התעקש ולא הסכים לשום פשרה בנושא, החברה עלו לגג וחתכו את האנטנה שלו, וחוזר חלילה, אלה חתכו והוא חיבר. "אהוד רובינשטיין" היה בחור גבוה כמטר תשעים, עם שפם דרוזי, הייתי אז רזה מאוד וקל משקל כשעמדנו לעלות על המשאית, ניגש אלי אהוד תפס אותי בחולצה, הניף אותי והכניס אותי לתוך הרכב כמו תרנגולת.

כשאהוד נסע לתל-אביב לבקר אצל אביו, שמחתי מאוד להצטרף אליו. אביו מר רובינשטיין הייה מנהל הסניף הראשי של בנק לאומי ברחוב אלנבי, הוא ישב ליד שולחן גדול הרכיב משקפיים עם מסגרת שחורה עבה, על השולחן בלט פעמון מצופה ניקל בצורת כיפה נהייתי מאוד כשהרים את כף ידו והקיש על הפעמון, הופיע מיד שליח לו מסר רובינשטיין מסמך מסוים, כדי להעבירו לאחד הפקידים בבנק. כשאהוד רמז לי ללכת שהגיע שעתנו, בקשתי להמתין עוד כמה דקות, עד שאביו ילחץ שוב על הפעמון.

אישיות מיוחדת במינה הייתה המהנדס ברקוביץ' שעלה מבולגריה, הוא היה איש מופנם אבל, נהניתי לעבוד במחיצתו, כי הוא אפשר לי ללמוד ממנו רבות. יום אחד סיפר לי ברקוביץ': שאישתו צריכה להגיע בעוד כמה ימים מקפריסין, שם שהתה במחנה עקורים בריטי. הוא חשש לגשת לממונים עליו ולבקש חופשה כדי לקבל את פני רעייתו בנמל חיפה. הצעתי לו לפנות "לאישי" אשר לבטח יאשר את החופשה, ואישי אמנם אישר לו את החופש המבוקש. בהמשך שאל אותי ברקוביץ': אם לי יש איזה ספר מעניין להשאיל לך? לשם מה נחוץ לך ספר כשאישתך חוזרת לאחר זמן כה רב שאלתי? תשובתו הפתיעה: אני חושש שאשתעמם.

סמל הרכב של רשת, נקרא בשיץ (היקה) וכינויו היה בשוויץ. הוא היה אחראי על כל סוגי רכב כולל רכב שלל. הובאו אלינו שריוניות שלל מהחזית המצרי אשר נפגעו מפגז "פיאט", בהם נשאר עדיין חלקי גופות שרופות דבוקות לקיר השריון, נאלצנו לגרד את הקירות ולהכינם להתקין ציוד קשר.

המכונית של "אישי" הייתה אהבת נפשו של בשוויץ. מכונית זו מדגם "המבר", בריטית התגלתה ביפו במחסן ניסתר שננטש על ידי בעליו. המכונית נצבעה בצבע חקי והורכבו בה

מכשיר קשר עם שתי אנטנות מזדקרות שעשו רושם רב. כפי שהזכרתי היה בשוויץ אמנם אחראי על הרכבים של הבסיס, אולם הוא בחש בכל עניין, על כל דבר פעוט היה מתעצבן וכולם צחקו על מבטאו היקי. החברה ציפו להזדמנות להתנקם בו וזה קרה בראשון באפריל 1949.

יום זה היה בעל משמעות מיוחדת, גם "קול ירושלים" הצטרף למתיחות ושידר כל מני תעלולים בבוקר אותו יום. הודיעו לבשוויץ שאישי נתקל עם מכונית ההמבר שלו בפיקוד השמיני (היום עומד שם מלון הילטון) בתל-אביב. באתו יום הגיעה הטמפרטורה מעל לשלושים מעלות, כשבשוויץ קיבל את הידיעה, לקח בחיפזון שריונית, (מכונית אחרת לא נימצאה בשטח) נסע לפיקוד השמיני לסייע כביכול לאישי, מיד התקשרו לבסיס ובקשו מהם להודיע לבשוויץ שיגיע עם השריונית, שהמכונית נגררה למפקדת המשטרה הצבאית ביפו. בשוויץ המשיך ליפו ואז נדע לו שזו מתיחת הראשון באפריל. על מתיחה זו נדע לאישי וקיבל אותה ברוח טובה. הוא המתין עם שאר החברה לחזרתו של בשוויץ ממסעו המפרך כשזה יצא מהשריונית כועס ורטוב מזיעה. מכאן ואילך הטילו עלי משימות מגוונות. לקראת התכנסותה של ועדת שביתת הנשק בין נציגי ישראל ולבין נציגי מצריים באי רודוס ב – 24 באפריל 1949. הוטל עלי להכין משדר מדגם BC 610 לארוז בארגז מוכן למשלוח הדבקתי על הארגז פיסת בד ורשמתי את הכתובת: **ODOSR ROSE ISRAEL DELEGATION HOTEL** ¹באותיות גרפיות. כשהמשדר הוחזר, מצאתי שעל הבד הוטבעו אישורים ביוונית ובאנגלית וגם חותמות שעווה. את הבד הורדתי בזהירות רבה ושמרתי עליה כעל בבת-עיני, לצערי נגנב הבד ממני. המשדר המשיך בהיסטוריה שלו, במשימה הבאה, שוב הצטרכתי להכין את המשדר עבור תחנת שידור המיועדת לצבא

הקמת תחנת שידור של צה"ל [גלי צה"ל].

האחראי על הקמת תחנת השידור היה אישי בעצמו, צורפתי לצוות המבצעים. המקום שיועד לתחנת השידור, היה בית-ספר המנחיל ברמת-גן.

קבוצה אחד עסקה בבניית אולפן השידור, בו הוכנס ארגז עץ כשבתוכו חור לגרמופון, והקבוצה השניה אליה השתייכתי עסקה בהקמת האנטנה. את הצינורות לאנטנה הבאנו ממגרש מול בית חולים

¹

גהה שם הושארו מתקופת הבריטים, כדי לחבר את הצינורות זה לזה היה צריך לרתך אוגנים (פלנשים) וצלעות לטיפוס. הודעתי לאישי שלמדתי לרתך במחנה הריכוז ואין ספק שאני מסוגל לבצע את העבודה. כל הציוד להרכבת האנטנה נשלח למסגרייה של יוסקה ברחוב הרכבת בתל-אביב, מסגרייה זו הייתה תע"ש מזערי בה יוצרו כל מיני פצצות. המתכננים קבעו את מיקומה של האנטנה, בקצה גינה של גן ילדים חפרתי שם בור כדי לצקת את יסודות האנטנה. בעלת הגינה הייתה אישה מבוגרת, כשהבחינה שפלשנו לתוך השטח שלה, והתנגדה לכל פעילות בגינתה. אישי עמד בצד וציווה עלי להמשיך לחפור, האישה צעקה להפסיק וכך חוזר חלילה לבסוף הצליח אישי לשכנע את האישה והיסודות הוכנו. לאנטנה קשרנו חבלים כדי להעמידה בצורה אנכית, ומה רוצה הגורל! פתאום צעקה! קפצו הצידה והאנטנה התמוטטה, אך למרות זאת הוקמה לבסוף.

הבאנו למקום מכשיר הקלטה שהקליט על גבי תיל פלדה (מקליט סרט טרם היה) מדגם וובקור EBCORW. אישי הקליט את הנוסח הבא: הקשיבו, הקשיבו! זו תחנה ניסיונית 4x4 וו, אלף, לאחר מכן נוגן חלק מהתקווה. הודעה זו חזרה על עצמה כמה פעמים מדי יום.

מאז עברה תחנת גלי-צה"ל עבר ליפו והתפתחה לתחנת שידור רצינית.

התחתנתי ב- 1953 נולדו לי שלשה ילדים ומהם יש לי שישה נכדים. בשנת 1989 נפרדתי מאישי ומאז אני גר בעיר באזל בשוויץ ובעידודה של שותפי לחיים מירתה שדחפה אותי לציור וסיעה לי בכתובת הספר אשר סיימתי בשנת 2001.. עורך תערוכות מדי פעם ומרצה על נושא השואה המשך הפעילות שלי בארץ, יסופר בספר הבא.

תם ונשלם

ההמשך:

מחנה סרפנד צריפין

מחנה סרפנדן הוקם בסוף שנות ה-30 כבסיס של הבריטים בשם "סרפנד" ב-16 במאי 1948 עזבו הבריטים את המחנה. סרפנד היה אחד ממחנות הצבא הגדולים והמרכזיים שהוקם בארץ. לפני שהבריטים פינו את המחנה, הכניסו דרך השער המזרחי של המחנה את חיילי הלגיון הערב ומיד שהערבים השתלטו על המחנה, החלו להמטיר אש על ראשון-לציון הסמוכה. תוך זמן קצר המחנה נכבש ע"י חיילי צה"ל.

הבריטים עצבו את המחנה כמו עיר לכל דבר. עם מרכז קניות, בית קולנוע, ובית קפה, בחנויות אפשר היה לרכוש מלבושים וצרכים אחרים. בערבים, יצאתי לטייל במרכז המחנה. בתקווה אולי אפגוש מכרים מהעבר. בערב חורפי ב שנת 1950 הלכתי לקולנוע לצפות בסרט בשם "לילה בקזבלנקה" עם האחים מרכס, לפתע נפסקה הקרנת הסרט. המשכתי לשבת עוד דקות אחדות, כשנוכחתי לדעת שאין תוחלת שההקרנה תתחדש, החלטתי לצאת. בצאתי התגלה לפני נוף מלובן מרהיב, קודם חשבתי שזו פטה-מורגנה, המציאות הייתה אחרת והשלג עדיין נפל בחוזקה. הסתבר שכבלי החשמל לא היו מסוגלים לשאת את כובד השלג והכבלים נקרעו, וזה אשר גרם להפסקת החשמל. כשצעדתי בשלג הלח לכוון הבסיס פתאום נזרקו עלי כדורי שלג ע"י כמה חיילות, תפסתי אחת מהן והרמתי מנת שלג ושטפתי לה את הפנים, השמחה הייתה לאין שעור. למחרת ערכו לנו מסדר על המגרש המושלג, ומאז עד הלום לא ירד עוד שלג בסביבת תל-אביב. מסביב מחנה סרפנד נמצאו שלושה שערים והם: "שער יפו" סמוך לכביש רמלה תל-אביב, והשער השני "שער ירושלים" גם שער זה הוביל לכביש רמלה. השער השלישי "שער המזרחי" סמוך לעיר ראשון-לציון.

הגעתי למחנה סרפנד בקיץ 1950 בוא זמנית עברו המחנה מהקריה (סרונה לשעבר) ובתי המלאכה מפרדס – כץ. את בתי המלאכה "ב.מ.ב" פירושו בית המלאכה בסיסי מוקמו קרוב ליד שער יפו. בתוך המחנה נפגשתי בפעם ראשונה עם שבויים מצריים, שעסקו בניקיון בשטח. האחראי על השבויים היה סמל גוטמן, בעל שפם השחור גדול כמו אצל הדרוזים, הוא שלט בשפה הערבית בצורה מושלמת, צעקותיו על השבויים שמעו בכל שטח המחנה. את בתי המלאכה הציבו במבנים הקיימים עוד מתקופת הבריטים ושוקמו לפי אופי המקצוע כגון: תיקוני טלפון שדה, מכשירי קשר, מחלקת גנראטורים (מחוללים) מחסנים, וכול, וכן מחלקה להתקנת ציוד קשר ברכב. רכב זה כונה בשם רק"ש "רכב-קשר" בין הטכנאים שעסקו בהתקנה, היה סמל שקלרצ'יק יליד שווייץ, הוא היה אדם מופנם והתנהגותו הייתה קצת מוזרה. אף אל פי שהוא סיים את הטירונות זה זמן רב, הוא המשיך עדיין להופיע בתלבושת כמו בטירונות.

בזמן מסירת רק"ש כזה ליחידה מסוימת, נערכה לפני זה בדיקה סופית. ההדגמה הוטלה על סמל שקלרצ'יק, ביקשו ממנו להפעיל את המכשירים, ובעת לחיצה על המתג, פלט עשן סמיך מהמצבר. לשאלה: איך זה קרה? ענה בקור-רוח: (יה איך וייס!) משמע "כן אני יודע" להצדקתו פרס את תרשים החיבורים והראה לנוכחים באומרו: הנה! המשרטט החליף את הסימון בין פלוס ולבין מינוס. כשנשאל: מדוע לא תיקנת את הטעות בעצמך? השיב: זה לא שייך לי, זה עניין של המשרטט,

כשיתקן את השגיאה עם אשור חתימה, גם אני אתקן. במקום החליט מפקדו לשלח אותו באופן מידי לבסיס אחר.

תחילה נועד לי תפקיד במחלקת ייצור ותיקונים להיות סגנו של המפקד המחלקה סרן זאב בן יעקוב. במחלקה זו עבדו טכנאים, חיילים, אזרחי עובדי צה"ל, וגם חיילות, כולם עסקו בשיפוצי מכשירי קשר. כעבור זמן מה, עברתי לתפקיד ניהולי במחסן אספקת חלקים הממונה שלי היה, רס"ן אהרון טייך (טל) יליד אוסטריה.

אהרון התברך בכישרון רב ובתכונה מיוחדת ויידע רעיונות כמעין המתגבר. במלחמת העולם השנייה שירת בצבא הבריטי, סיים תואר מהנדס אלקטרוניקה, ותקופה מסוימת שירת במוסד. דיבר אנגלית, גרמנית ועברית רהוטה. כשסיים את שירותו בצה"ל, הקים חברה לייצור מכשירים מתוחכמים להשקיה לפי ההמצאות שלו, העוזר שכנגד הייתה רעייתו דליה. הבן שלי רמי עבד במפעל שלו כמעט שנתיים.

מאן דהו מהמחנה קבע שאני דומה למנחם בגין, מכאן ואלך הדביקו לי את שם "בגין" וזה נמשך עד לשחרורי מצה"ל, רובם בבסיס לא ידעו מה שמי האמיתי.

כשחיברו קווי טלפונים פנימיים, חובר אלי המספר 18 ובמזכירות המספר 81. אזרח עובד צה"ל בשם מוטקה שמר על מחסום המעבר של כלי רכב לב.מ.ב. ולבסיס אחסנה. כשמוטקה נזקק לקבלת אישור-מעבר מהמזכירות, נהג לחייג 81 באידיש איינע און אכציג כלומר אחת ושמונה וכמובן הצלצול תמיד הגיע אלי.

סמוך לכניסה הראשית של מחנה ב.מ.ב. (מחנה 380) שכן בניין השלישות בצד אחורי המטבח וחדר האוכל והשקם וחדר לבידור ולתרבות. תחילה היה האחראי על השקם חייל חרדי מירושלים עם פאות ארוכות, התנאי שלו היה איסור מכירת אמצעי מניע בשקם. הוא ארגן בין חיילי הבסיס למודי תלמוד בערבים.

אחר מכן מונה חברי יוסקה אחראי על השקם. לעתים חיפש תחבולות שונות להסתלק מהתורנות מוקדם יותר. ערב אחד התחשק לו לצאת לבלויים וחיפש אמתלה לסגירת השקם טרם זמנו (עד 10 בלילה) עלה לו רעיון כביר, הוציא את נורת התאורה ובידד את המגע בפיסת נייר והבריג את הנורה חזרה, משמע אין שרות בחשכה. לצערו התחבולה לא הצליחה, כי למזלו הרעה באותו ערב היה מפקד התורן רס"ן בורנשטיין מהנדס חשמל, וסיפור כזה אי אפשר היה למכור לו בקלות. גילה מיד את הפברוק, ואת יוסקה הכניס ל-20 ימי קלבוש.

בשל היותי חייל בודד, אושר לי חדר מגורים בביתן בו גרו בעבר קצינים בריטיים, הריהוט הובא מיפו ממחסני רכוש הנטוש. בבניין הארוך נמצאו חמישה חדרי מגורים נפרדים עם מרפסת משותפת לכל אורכו. בשכנותי גר סגן דני נויהאוז (נוי) יליד יוגוסלביה, בדרך כלל העדיף לשוחח עמי בהונגרית. היה ספורטאי מצטיין ובנות הבסיס אווה נפשו אחריו, יוצא דופן הייתה חיילת בשם דבורה היא פקדה את חדרו ללא הרף. דני לא היה מאושר מביקוריה, חרף התנגדותו, היא המשיכה לבוא אליו. ההטרדות לא נתן מנוחה לדני, כשכבר הגיע מים עד נפש דני איבד את שליטתו, הרים אותה והורידה

במרפסת . היא לא נכנעה בקלות וכך אמרה לי : כאשר יצמחו שערות על כף ידי, הוא יתחתן עם אחרת. בסוף, העקשנות שלה נשא פרי והתחתנו ונולדו להם שלושה ילדים. בשבתות על פי רוב נשארתי בחדרי ועסקתי בציור. בנות מהבסיס נהגו לבקר אצלי וביקשו לצייר אותן , גם כאלה שלא הפריע להן לחשוף את גופן העליון על מנת שאני אצייר אותן . שבת אחת הופיעה אצלי חיילת מבסיס אחר קראו לה ג'וזפינה יפיפיה ילידת רומניה, ומדי סופי שבוע ביקרה אצלי, אגב אותו דני נויאהאז ניסה בכול כוחו לחזר אחריה , אבל ללא הצלחה. כשהעבירו את ג'וזפינה לבסיס אחר ליד באר-שבע נותק הקשר בנינו. עד שבאחד הימים קראו לי ברמקול לבוא לשער הכניסה של הבסיס, גליתי מיד שזו שג'וזפינה הממתינה לי ליד השער. היא השתוקקה לרענן את הקשר בנינו, הבהרתי לה שאין טעם להמשך הפגישות, חששתי שהיא יותר מדי חומרנית בניגוד להשקפת העולם שלי. כעבור מספר שנים כשהייתי סוכן מכירות של חברה ישראלית, עברתי בתומי ברחוב אלנבי בתל-אביב, באופן בלתי צפוי רצה לקראתי אישה יפהפיה ואלגנטית וחיבקה אותי, תחילה לא זיהיתי אותה, עד שגליתי שזו ג'וזפינה . היא סיפרה לי : שהייתי נשואה לאדם עשיר מבת-ים ובקושי רב ילדתי בת, ובמשך הזמן התברר לי שבעלי עסק בדברים לא כשרים ומבזבז הרבה כסף במשחקי קלפים ובקושי רב הצלחתי להתגרש ממנו. לשם כך באתי לשלם לבעלי לשעבר סכום מכובד כדי לפדות את הבת שלה ולהביאה לאנגליה. בהמשך סיפרה לי : התחתנתי עם אדם אמיד וגרה בלונדון ולחלופין בדרום-אפריקה, ביקשה ממני לבקר אותה במלון הילטון, כששאלתי ומה עם בעלך? ענתה : הוא יגיע רק בעוד כמה ימים. נפרדתי ממנה בנשיקה ומאז לא שמעתי ממנה.

השחרור מהצבא

כשנודע למפקד חיל-קשר אל"מ ישעיהו לביא (אישי) שאני מתכוון לסיים את שרות הצבאי, הוא הזמין אותי לשיחת שכנוע . הסברתי לאישי שמאז עלייתי ארצה (לפני שבע שנים) אני משרת בצבא וטרם טעמתי את החיים כאזרח במדינת ישראל. אישי התכוון להעניק לי דרגן סגן בלי הזדקקות לקורס קצינים ונוסף לכך תכנן לצרף אותי למשלחת הרכש האלקטרוני בארה"ב. כל ההטבות לא שיכניע אותי והחלטה שלי עמדה בעיניי לסיים את השרות.

*ישעיהו לביא אישי

שמו הקודם למברגר. נולד בשנת 1926 בגרמניה, הגיע ארצה בשנות השלושים. כבר בגיל צעיר הצטרף להגנה, בתור חובב לאלקטרוניקה בנה משדרים במחתרת אותם הסתיר בכלי בית שונים . לבן גוריון נודע על כישוריו ודאג לשלוח אותו לארה"ב לסיים תואר הנדסת אלקטרוניקה . היה ממקימי חיל קשר ואלקטרוניקה ומאוחר יותר היה גם מפקד החייל. הקים את גלי צה"ל. התמנה להיות מנהל משרד הביטחון. (אני מזכיר את אישי בזיכרונותיי : (הקמת תחנת שידור של גלי צה"ל

(דף 95)

אלקו חרושת אלקטרו-מכנית ישראלית בע"מ רמת-גן

סמוך למועד שחרורי מהצבא, גליתי מודעה בעיתון: חברת "אלקו מחפשת מועמד לתפקיד מנהל הרכש" נא לצרף גם תולדות חיים וכול. עניתי במכתב קצר: שמי..... בדבר פרטים אנא לפנות אל קצין קשר ראשי אל"מ ישעיהו לביא. כנראה ההמלצה של אישי הואיל לי ולראיה כעבור יומיים הגיעה אליי שליח מאלקו ומסר לי כרטיס ביקור מחבר הנהלה דר' לוי עליו נכתב: נא לבוא מחר בבוקר בשעה שבע למפעלי אלקו ברמת גן. לא היה לי מושג מה החברה עומדת להציע לי, למרות זאת באתי למפעל כפי שהתבקשתי. כשהגעתי לבנין המפעל, הציג את עצמו דרך חלון משרדו מזכיר החברה מר וייל. הוא היה חיגר על רגל אחת, וריח הבושם שהתיז על עצמו הורגש למרחק רב. רשם את שמי במחברת הנוכחות והסביר לי מאחר ואני שייך לסגל העובדים, עלי לחתום במחברת זו מדי יום שאגיע למפעל,

וראיינתי בחדר ההנהלה בנוכחותם של האדונים המנכ"ל מר אלכסנדר זלקינד, דר' לוי ומר יוסף שפילברגר .

מר שפילברגר היה שותף זעיר בחברה ושימש כמהנדס ראשי, היה יהודי מסורתי איש תרבות בקי בש"ס, ונחשב למהנדס החשמל מהטובים בארץ ומחוצה לו. הוא הגיע ארצה בשנות השלושים מהונגריה היה חבר באגודת המהנדסים, בארגון של מכבי מיוצא הונגריה. לעתים הזמין אותי אליו הביתה, החווילה שלו ניצב בפינת ארלוזורוב רחוב לאן ברמת-גן לא הרחק ממפעלי אלקו. הביקורים אצלו גרמו לי חוויה מיוחדת. מנכ"ל אלקו מר זלקינד הזמין אותי אליו הביתה בחווילה שלו ברמת-גן, על מנת לסכם איתי את התנאים, אשתו הרופאה כיבדה אותנו בשתייה קלה. למחרת נפגשנו שוב במפעל וקבע לי בפוטרות את תפקידי השיב אותי במשרד נפרד. תוך זמן קצר למדתי את ניהול העניינים. הקניין שלי היה איש ותיק באלקו מר בן-עזאי. כל בוקר העברתי אליו את רשימת הקניות וסידורים למיניהם לבן עזאי הוצמד טנדר עבור הובלת ציוד. בסמכותי היה למצוא ספקים ולדאוג לתשלומים .

רוב המנהלים אצל אלקו נשאו תואר דוקטור: דר' לוי, דר' פאדובאנו, דר' פלקו, דר' יארק. המנכ"ל מר זלקינד שמח לשוחח איתי בדר כלל באידיש. במפגשים עימו היה מזמין לשנינו קפה, מגיש הקפה היה אדון סלבדור הוא דאג להביא מדי יום את הקפה לכל המנהלים. כשמר זלקינד לחץ על אינטרקום (אגב את עצוב צורת האינטרקום היה פרי עבודתי) ושאל אותי מה אנחנו חייבים לספקים? עניתי לו בערך 80.000 לירות, וכששאל את החשב של החברה דר' פאדובאנו מה המצב בבנק? ענה לו: רגע אדון זלקינד, תשובה זו הוציא אותו משלוותו.

הוא נהג להטיל עלי כל מיני סידורים שלא-דווקא נגע לתפקידי. לדוגמא שליחות בחברת החשמל, שם היו לי קשרים אישיים עם המהנדסים ואנשי הרכש, והקשר איתם תרם הרבה לחברה. יום אחד אני שומע באינטרקום, מר גרבר בוא אלי מיד למשרדי! שאלתי את עצמי: ריבון העולם! מה עוללתי שמר זלקינד רוצה אותי דחוף? בחיך האופייני שלו פנה אלי וסיפר לי: שלאלקו ישנה הזמנה של 80 שנאי שמן גדולים המיועדים ליצוא ליון. נותרו לנו רק מספר ימים (היום יום שני) עד המסת

השנאים על האוניה, זה אומר אם לא נצליח להביא את השנאים ארוזים (על פי דרישת הלקוח) עד יום חמישי לנמל חיפה, משמע הפסד תשלום בחודש ימים משום שהאוניה הבא תצא רק בעוד חודש.

מר גרבר! פנה אלי: אני סמוך ובטוח שאתה מסוגל לבצע משימה זו. דהיינו לדאוג שהשנאים יגיעו בזמן לנמל. הסכמתי לקבל על עצמי את המשימה, ומר זלקינד הפקיד בידי המחאה בלי ציון הסכום, ויצאתי לדרך.

נסעתי ליפו למחסו עצים של פרנקל, את הקרשים הוא הפיק מארגזים משומשים שאסף מכל מני מקומות, בקשתי ממנו להזמין את העובדים שלו למשרד, שאלתי אותם: אם אכפיל את המשכורת של שלשה ימים ואשלם ברוחב לב עבור עבודת לילה, האם אתם מוכנים לסיים אריות 80 השנאים מוטענים על משאיות ולהבטיח שעד יום חמישי יגיעו לנמל חיפה? נענו כולם והזמנתי ארגז בירה עבורם.

הם עבדו בחריצות, והשנאים הגיעו לנמל חיפה בזמן. מלאתי את הסכום בהמחאה ומסרתי אותה לפרנקל. מר זלקינד הודה לי על ההישג והעניק לי המחאה נדיבה. ביקש ממני לדעת, איך הצלחת לארגן בצורה כה מוצלחת? סיפרתי לו וקבלתי מחמאה.

מסיבה לא מובנת, היחס של מר זלקינד כלפי השתנה באופן בלתי צפוי כלפיי, וזה קרה. כאשר חזרתי יום אחד מהפסקת צהריים, הודיעה לי המזכירה שמר זלקינד חיפש אותי. התקשרתי אליו, ובקש ממני לבוא אליו למשרדו מיד. לשאלתו: איפה היית? השבתי לו הייתי בבית לאכול צהריים ככול הימים. פתאום התפרץ בזעם, אינך בחנות המכולת שלך! תגובתי הייתה קצרה, כן אדון זלקינד ממחר אני בחנות המכולת שלי. שבתי למשרדי ומיד ניסחתי מכתב התפטרות ושלחתי עם המזכירה אליו. כעבור כחצי שעה הופיע מר זלקינד במשרדי, ושאל: האם זה רציני? השבתי שכן. הוא הגיע למסכנה שעשה טעות וניסה לשנות את דעתי והבטיח לעלות את המשכורת שלי, שום שכנוע לא הואיל לו וההחלטה עמדה בעינייה ובצער רב עזבתי.

תוך זמן קצר מצאתי תעסוקה חדשה כסוכן מכירות אצל חברת טקרמיק ייצור קרמיקה לחשמל. הרווח על בסיס אחוזים. מחסן המכירות נמצא ברחוב הקונגרס בתל-אביב והמפעל בנס-ציונה. קבעתי לעצמי סידור ביקורים אצל סיטונאי החשמל, בימי ראשון בחיפה ובימי שלישי בירושלים ויתר הימים בתל-אביב. ההתחלה הייתה לי קשה, במיוחד שהיו לי עוד שני מתחרים וותיקים ששיווקו אותו מוצר. אט אט קשרתי יחסים טובים עם רוב הסיטונאים, בבואי אליהם, בדך כלל הציעו לי קפה, וסיפורי הבדיחות שלי תרמו לא מעט בהשגת הזמנות. בירושלים נמצא סיטונאי בשם ליפשיץ. כשהופעתי אצל החברה, התאכזבתי שלא הצלחתי להשיג הזמנה, הוסבר לי שיש להם מחויבות אצל ספק בשם מריו כהן שהוא בעצמו היצרן, בכול זאת התמדתי לפקוד את העסק שלהם מדי שבוע. שאלו אותי: אם לא התייאשתי עניתי להם, אני מטבעי עקשן ולא נכנע בקלות והמשכתי לבקר אצלם מדי שבוע. הם שמחו מאוד מהופעותיי וליד ספל קפה היינו מתבדחים עד כדי כך שיום שלישי אחד לא באתי, מרוב דאגה צלצלו אלי והתענינו אם חס וחלילה לא קרה לי משהו.

כעבור פרק זמן כשבאתי אליהם, בישרו לי שלפני שבועיים הזמינו אצל כהן הזמנה די גדולה וטרם סופקה. הצעתי להם למסור לי את רשימה ההזמנה, ובמידה וכהן בכל זאת לא יספק את הסחורה עד יום חמישי הקרוב (היום יום שלישי), אדאג לספק את הסחורה במועד. חזרתי לתל-אביב נתתי

הוראה למחסנאי להכין את ההזמנה ארוזה יחד עם תעודת משלוח ללא ציון תאריך, לשלוח עם שרות המוניות "יעל דרומה" שהובילו חבילות במהירות לכל אתר. ביקשתי לקחת את המשלוח למחסן איסוף המשלוחים של יעל דרומה בירושלים שנמצא במקרה בקרבת הסיטונאי ליפשיץ, ונתתי הנחיה ליעל דרמה להעביר את המשלוח לליפשיץ ברגע שאני אבקש זאת טלפונית. צלצלתי ביום חמישי בבוקר לליפשיץ, ושאלתי האם כהן סיפק את הסחורה? התשובה הייתה עדיין לא ואנחנו מאשרים את ההזמנה עם איחוליי מזל-טוב. מיד הרמתי טלפון ליעל דרומה בירושלים ובקשתי שבעוד חצי שעה נא להעביר את המשלוח לליפשיץ. תוך זמן קצר התקשר אלי מר ליפשיץ בזו הלשון: אתה משוגע? שלחת את הסחורה בהליקופטר? מכאן ואילך הייתי הספק הקבוע של חברת ליפשיץ. כשנוכחתי לדעת שחברת טקרמיק (החברה מזמן לא קיימת) נתקלה בבעיות מימון ושקעה בחובות, למזלי הספקת עדיין להציל את כספי שהגיע לי והתפטרתי.

קיבלתי קריאה טלפונית מחברת "אלקטרו וויסטה" נציגות של חברת AEG גרמניה. מר דגן מנכ"ל החברה הזמין אותי לשיחת הכירות, סיפר לי ששמעה שאני איש מכירות מוצלח ולאחר שהרעפץ אלי הרבה מחמאות, שאל אותי: אם אני מוכן לקבל על עצמי לשווק את רכיבי החשמל מתוצרת AEG המיועדים להתקנה בלוחות חשמל? מר דגן הדגיש, רכיבים אלו טרם שווק בארץ אני מאמין שאתה עשוי להצליח בהפצת הרכיבים. לסיום השיחה, סוכמו שעור האחוזים ממחזור המכירות. תוך כמה חודשים המכירות גאו. אני מניח שההצלחה שלי היגיעה לאוזנו של מנכ"ל אלקו מר זלקינד, שוודאי חשב אם אני טוב בחברה אחרת, ודאי אני טוב גם בחברה שלו. הוא התקשר אלי והזמין אותי אליו למשרדו. ממילא לא ראיתי עתיד בחברת אלקטרו וויסטה, לכן לא היססתי לבוא לפגישה, במפגש השתתף גם בנו גרשון והם הציעו לי תפקיד של מנהל המכירות של מוצרי אלקו ומוצרים מיבוא. המכירות נעשו ישירות מהמפעל ברמת-גן. הסכמתי להצעה, בתנאי שהשיווק תועתק למרכז תל-אביב, הוסכם על המשכורת ותוספת אחוזים ממחזור המכירות. בקשו ממני למצוא חנות מתאימה בעיר. איתרתי שתי חנויות צמודות וריקות ברחוב הארבעה בתל-אביב. לבעל המקום, התניתי לפרק את הקיר בין שתי החנויות על מנת ליצור אולם גדול, הוא לא התנגד. כשפירוק את הקיר, התברר שהמפלס בין שתי החנויות לא היו שוות, כדי להסתיר את הפרשי הגובה, החלטתי להניח שטיח מקיר לקיר אשר באותם הימים נחשב כמותרות. האבא זלקינד ראה בזה לוקסוס ובזבוז כספים (לכן לא ביקר בחנות מעולם) לעומת זאת הבן גרשון דרבן אותי להגשים את תוכניותיי. מראה החנות הייתה ממש מפוארת. בהתחלה כינו את החנות "מחסן מכירות" אחר כך הוסב השם ל- אלקוטרייד מחובתי היה לדאוג להוציא ההזמנות המיועדות בארץ ומחול"ל.

לגוון המוצרים, נאלצתי למצוא ספקים חדשים, לשם כך נסעתי מדי שנה ליריד הנובר. טסתי בפעם ראשונה להנובר וגם פעם ראשונה דרכתי על אדמת גרמניה מאז השואה. הייתי לי הרגשה מעורבת במיוחד כשפגשתי בגרמני מבוגרים. החששות שלי לא היו לשווא, לאחר שנתקלתי באחד מהם. שני מהנדסים צעירים (נחמדים) גרמנים הזמינו אותי לביתן של קרופ כדי להציג לפני חידוש מסוים. בכניסה של הביתן הציגו אותי אצל האחראי, זה מר גרבר מישראל. האחראי הכריז מיד שאין לנו שום עסק עם ישראל, תיקנתי אותו מיד הכוונה עם יהודים? אמרתי גם לי אין עסק עם נצים. שני המהנדסים הצטערו עד עומק ליבם.

בהנובר מקובל היה ללון בדירות פרטיות, משרד התיירות דאגו למצוא מקום עבור האורכים נזהרתי לא אצל מבוגרים. במקרה פנה אלי מכר ישראלי שהוא גם בא מדי שנה להנובר, והציע לי להצטרף אליו בדירה אצל היידי. סיפר לי שהיא מדברת עברית, ומעדיפה להשכיר את חדרים רק לישראלים. קיבלתי את ההצעה ובאתי להידי. היא קיבלה אותי בסבר פנים יפות. לאחר שיחה קצרה, הציגה לי את החדר. לקראת ערב הזמינה כמה ישראלים בניהם גם חברי קיבוץ לארוחת ערב, ושרה איתנו שירים עבריים. סיקרן אותי מהיכן השליטה העברית שלה? סיפרה לי: שיום אחד כשפתחתי בבית מגירה נשרו ממנה כמה תמונות על הרצפה, נחרדתי עד עומק לבי כשזיהיתי את אבי במדי אס אס. שאלתי את אימא: זה נכון שאבא שירת ביחידת הקלגסים? היא אישרה. מיד ארזתי את החפצים ונסעתי לישראל וניתקתי כול קשר עם אימא שלי. בישראל למדתי עברית ותחברתי עם ישראלים ומצאתי עבודה במשרד נסיעות. היידי הייתה נשואה והיו לה שני ילדים. הבטיחה לי לשמור עבורי חדרי כל פעם כשאבוא. באחד מביקורי אצלה, גילתה לי שבשד אחד מצאו סרטן, והיו חייבים להסיר שד. כעבור חודש בעלה שלח לי בדואר מעטפה שחורה בו הודיע על מותה של היידי. מרוב צער כמעט ובכיתי.

יריד הנובר, היווי עבורי ההזדמנות הטובה ביותר ליצור קשר עם חברות חדשות וכמובן למצוא ציוד חדיש שטרם היגיע לארץ. בתום נעילת היריד ערכתי ביקורים אצל כמה חברות. יצרן בשם (-) ליצור ארגזי חלוקה חיצוניים עשויים מסיבי זכוכית, הזמין אותי לבקר במפעל שלו בעיירה במרחק של שעה נסיעה ברכבת מהנובר. הוא המתין לי בתחנת הרכבת והביא אותי ישר למפעל שלו. השיב אותי בפרוזדור והגיש לי כוס מיץ תפוזים, הדבק ששימש ליצור סיבי הזכוכית הסריח בצורה בלתי נסבלת. כעבור שעה לקח אותי למפעל והראה ברפרוף את תהליך היצור. אחר כך הסיע אותי למלון היחיד בעיירה, הוריד אותי שם ונפרד ממני בשלום. כמובן לא לפגישה כזו צפיתי. לפני שנכנסתי למעלית, אמרתי לו: אנא המתן רגע, אני רוצה להעניק לאשתך (אותה הכרתי ביריד), מתנה מישראל. בדרך כלל לקחתי איתי מתנות עם סימבוליים נוצריים לחלוקתן. ירדתי חזרה ומסרתי לו את המתנה ונפרדתי ממנו. עשיתי לי חשבון פשוט, הוא בא הביתה, ויספר לאשתו: את זוכרת את הישראלי שפגשנו ביריד? ובכן הוא שולח לך את המתנה. כמובן היא תשאל איפה נמצא הישראלי? הזמנתה אותו לארוחה? שיערתי שזה בטח יביך אותו. הכול התרחש לפי התכנון. התיישבתי בחדר אוכל של המלון, הזמנתי פלטת עם גבינה צהובה, תוך כדי האכילה, בא אלי המלצר ושאל: אתה אדון גרבר? טלפון עבורך מצד שני אדון (-). תסלח לי אדון גרבר אפשר לשאול מה אתה עושה? אני אוכל, אנא בטובך על תמשיך, אנו מגיעים מיד למלון ותהיה לנו התענוג להזמין אותך לארוחת ערב. הוכחתי שעם שלוימה אי אפשר לשחק. קודם הגיע אשתו והתנצלה לפני, וסיפרה לי שבעלה דתי מאוד ומושפע מהכומר. אחר כך היגיע בעלה גם הוא התנצל. אמר לי איך יכולתי לעולל בן אדם קדוש הכוונה שאני בא מארץ הקודש, אני חייב לנשק כף רגלך. סקרתי את התפריט כנקמה הזמנתי רק את המנות היקרות ביותר, כמובן את הרוב השארתי בצלחת.

הישגתי קשר עם חברות מארצות כגון: גרמני, שווייץ, צרפת והונגריה. מצאתי אצל חברה גרמנית מפסיקי פחת FHELERSTROMSCHUTZSCHALTER מפסק מגן נגד התחשמלות. לקחתי איתי דוגמאות אחדות לבדיקה. בארץ הצגתי מפסק כזה בפני המהנדס של משרד הבנוי. האדם הזה זרק

בי מרה והסתלקתי. איך אומרים עושים חושבים. צץ לי ראיון, פניתי לכמה עיתונים והזמנתי קטעי כתבות על תאונות חשמל בבתים. ערכתי מהם דפי מידע. הלכתי לאוניברסיטת תל-אביב הצגתי את בפני ועד התעסוקה של הסטודנטים מפסק הפחת. הצעתי שקבוצות סטודנטים בלויית טכנאי חשמל יפקדו דירות ויסבירו את נחיצותה של המפסק, והטכנאי מוכנים להרכיב את המפסיקים מיד. הסטודנטים שמחו על אפשרות של הכנסה. וכך המשכתי לאוניברסיטאות ירושלים ובאר-שבע. תחילה אישר לי מר זלקינד הזמנה רק לחמש מאות יחידות מגרמניה, כשביקשתי ממנו לאשר חמשת אלפים נוספים, הוא השתומם על הכמות הגדולה, כשהצגתי לו את מחזור מהמכירות, אישר לי את ההזמנה מיד.

אבי ז"ל גר בבאר-שבע ותיקן שעונים לפעמים בא לתל-אביב לקנות חלקי חילוף. באחת הביקורים שלו, בא אלי למשרד כשראה מגיעים הטלקסים הוא לא הבין איך זה שכותבים בגרמניה ופה אני יכול לקרוא. פתאום שאל אותי אבי: באידיש "זוג מיר ווי האסט דאס אללעס געלערנט?" אמור היכן למדת את הכול? שאלה זו הביך אותי במקצת.

הקשרים עם החברות מחו"ל אפשר לי לשפר את השפות הגרמנית וגם האנגלית. בתום פעילות של חמש שנים באלקוטרייד, החלטתי לעזוב ולפעול בתור עצמאי. לשם כך נסעתי לחו"ל ובקשתי הנציגות של החברות שאיתן היו לי הקשרים עוד מאלקוטרייד. כולם מסרו לי את הנציגויות פעלתי כמתווך בין החברות מחו"ל לבין קבלני חשמל בארץ הצלחתי ליזום פרויקטים גדולים, פתחתי משרד ברחוב ביאליק ברמת-גן משם ניהלתי העסקים, שנה לפני שעזבתי את הארץ, הצטרף אלי חתני אילן ונסע איתי להנובר כדי להכיר את החברות וגם ערכנו ביקורים במפעלים.

העיר באזל היה מרכז הפעילות שלי היות מבאזל יכולתי להגיע לגרמני ולצרפת. מלון ויקטוריא נמצא מול תחנת הרכבת במלון זה הייתי אורח בערך שבע עשרה שנים.

ממול המלון נמצא חנות חנות לאלקטרוניקה בידורית. לעתים באתי לקנות משהו. ובכך ב-25 בפברואר 1988 נכנסתי לחנות, לפתע נגשה אלי אישה חטובה בשמלה מודרנית ולחשה לי בדיסקרטיות: אני מצטערת להודיע לך שבעלי נפטר לפני שישה חודשים. הייתי במבוכה ורק יכולתי לענות: אני מצטער והבנתי מיד שכאן נפלה טעות, כדי לצאת מהסבך שאלתי מתי יש לך הפסקת קפה? ענתה בערך בעוד חמש דקות, האם נוכל להיפגש בבית קפה למטה לספל קפה? הנידה עם הראש כן. יצאתי מהחנות ישר לבית קפה. כשנכנסה האישה מחויכת, הבינה מיד שכאן נפלה טעות. שאלתי: למרות הטעות את מוכנה לשנות אתי קפה? כשהסכימה, לפני שענתה הצגתי את עצמי: שמי שלמה גרבר מישראל. גם היא הציגה את עצמה: שמי מירתה (הדס) הונציקר. אחר כך התברר כשבעלה של מירתה שכב תקופה ארוכה בבית חולים במחלת סרטן, טיפל בו פרופסור זמן רב. הוא ניסה לפעמים להזמין את מירתה לסוף שבוע, אבל מירתה דחתה את ההזמנה בטענה כל עוד בעלה חי, אינה מעוינת להתרחק ממית בעלה. כשנפטר, חשבה עכשיו הייתי רוצה לפגוש את הפרופסור. כך קרה שראתה אותי נכנס לחנות, כנראה הדמיון לאותו פרופסור הדליק נורה בראש ומזה נבעה הטעות. היא נענתה גם להזמנתי לארוחת ערב. הקשר והביקורים אצלה נמשך שנה שלימה. ב-18

בפברואר עברתי לגור אצל מירתה סופית וכך אנחנו חיים יחד זה עשרים שנה. בבאזל המשכתי תקופה מסוימת בעסקים שלי, ומאחר ולא נמצאתי בארץ, הופסק הקשר עם החברות, מה גם הרבה חברות נמכרו או התאחדו עם חברה אחרת.

בבאזל התחלתי לכתוב את ספר הזיכרונות שלי אשר תורגם לגרמנית, הונגרית ואנגלית ועכשיו
השלמתי את קורותיי.
בשנת 1995 התחלתי לצייר וממשיך עד היום. הציורים שלי נעשו פופולאריים בשווייץ וגם במדינו
אחרות.
עכשיו אני יכול לסיים הפעם סופית תם ונשלם.
באזל חודש יולי 2008

מחנה סרפנדן הוקם בסוף שנות ה-30 כבסיס של הבריטים בשם "סרפנד" ב-16 במאי 1948 עזבו הבריטים את המחנה. סרפנד היה אחד ממחנות הצבא הגדולים והמרכזיים שהוקם בארץ. לפני שהבריטים פינו את המחנה, הכניסו דרך השער המזרחי של המחנה את חיילי הלגיון הערבי ומיד הערבים השתלטו על המחנה, החלו להמטיר אש על ראשון-לציון הסמוכה. תוך זמן קצר המחנה נכבש ע"י חיילי צה"ל. הבריטים עצבו את המחנה כמו עיר לכל דבר. עם מרכז קניות, בית קולנוע, ובית קפה, בחנויות אפשר היה לרכוש מלבושים וצרכים אחרים.

בערב חורפי בשלהי שנת 1950 הלכתי לקולנוע לצפות בסרט בשם "לילה בקזבלנקה" עם האחים מרכס, לפתע נפסקה הקרנת הסרט. המשכתי לשבת עוד דקות אחדות, כשנוכחתי לדעת שאין תוחלת שההקרנה תתחדש, החלטתי לצאת. בצאתי התגלה לפני נוף לבן מרהיב, קודם חשבתי שזו פטה-מורגנה, המציאות הייתה אחרת כשהשלג המשיך לרדת. הסתבר שכבלי החשמל לא היו מסוגלים לשאת את כובד השלג והכבלים נקרעו, וזה אשר גרם להפסקת החשמל.

כשצעדתי בשלג הלח לכוון הבסיס פתאום נזרקו עלי כדורי שלג ע"י כמה חיילות, תפסתי אחת מהן והרמתי מנת שלג ושטפתי לה את הפנים, השמחה הייתה לאין שעור. למחרת ערכו לנו מסדר על המגרש המושלג, ומאז ועד היום לא ירד שלג בסביבת תל-אביב.

הגישות למחנה סרפנד היו דרך שלושה שערים: "שער יפו" סמוך לכביש רמלה תל-אביב, והשער השני "שער ירושלים" גם שער זה הוביל לכביש רמלה. השער השלישי "שער המזרחי" סמוך לעיר ראשון-לציון.

בקיץ 1950 עברתי למחנה סרפנד, בו זמנית עברו גם המחנה מהקריה (שרונה לשעבר) ובתי המלאכה מפרדס - כץ.

את בתי המלאכה "ב.מ.ב" פירושו "בית המלאכה בסיסי" מיקמו קרוב ליד שער יפו. בתוך המחנה נפגשתי בפעם ראשונה עם שבויי מלחמה מצריים, שהועסקו בניקיון המחנה. האחראי על השבויים היה סמל גוטמן, בעל שפם מגודל ושחור כמו אצל הדרוזים, הוא שלט בשפה הערבית בצורה מושלמת, את צעקותיו על השבויים שמעו בכל שטח המחנה.

בתי המלאכה הוצבו במבנים הקיימים עוד מתקופת הבריטים ושוקמו לפי אופי המקצוע כגון: תיקוני טלפון שדה, מכשירי קשר, מחלקת גנראטורים (מחוללים) מחסנים, וכול, וכן מחלקה להתקנת ציוד קשר ברכב. רכב זה כונה בשם רק"ש "רכב-קשר" בין הטכנאים שעסקו בהתקנה, היה אחד בשם סמל שקלרצ'יק יליד שווייץ, הוא היה אדם מופנם והתנהגותו הייתה קצת מוזרה. אף אל פי שהוא סיים את הטיروנות זה זמן רב, הוא המשיך עדיין להופיע בתלבושת כמו בטירונות.

בזמן מסירת רק"ש כזה ליחידה מסוימת, נערכה לפני זה בדיקה סופית. ההדגמה הוטלה על סמל שקלרצ'יק, הוא התבקש להפעיל את המכשירים, כשלחץ על המתג, פתאום! ניפלט עשן סמיך מהמצבר.

איך זה קרה? נשאל שקלצ'יק: הוא ענה בקור-רוח: (יה איך וייס!) משמע

"כן אני יודע" להצדקתו פרס את תרשים החיבורים והראה לנוכחים באומרו: הנה! המשרטט החליף את הסימונים בין פלוס ולבין מינוס. כשנשאל: מדוע לא תיקנת את הטעות בעצמך? השיב: זה לא שייך לי, זה עניין של המשרטט, כשיתקן את השגיאה עם אשור חתימה, גם אני אתקן. במקום החליט מפקדו להעביר אותו באופן מידי לבסיס אחר.

תחילה נועד לי תפקיד במחלקת ייצור ותיקונים להיות סגנו של המפקד המחלקה סרן זאב בן יעקוב. במחלקה זו עבדו טכנאים, חיילים, אזרחי עובדי צה"ל, וגם חיילות, כולם עסקו בשיפוצי מכשירי קשר. כעבור זמן מה, עברתי לתפקיד ניהולי במחסן אספקת חלקים הממונה שלי היה, רס"ן אהרון טייך (טל) יליד אוסטריה. אהרון התברך בכישרון רב ובתכונה מיוחדת ויידע רעיונות כמעין המתגבר. במלחמת העולם השנייה שירת בצבא הבריטי, סיים תואר מהנדס אלקטרוניקה, ותקופה מסוימת שירת במוסד. דיבר אנגלית, גרמנית ועברית הרוטה. כשסיים את שירותו בצה"ל, הקים חברה לייצור מכשירים מתוחכמים להשקיה מההמצעה משלו, העוזר שכנגד הייתה רעייתו דליה. הבן שלי רמי עבד במפעל שלו כמעט שנתיים. מאן דהו מהמחנה קבע שאני דומה למנחם בגין, מכאן ואלך הדביקו לי את שם "בגין" וזה נמשך עד לשחרורי מצה"ל, רובם בבסיס לא ידעו מה שמי האמיתי.

כשחיברו קווי טלפונים פנימיים, חובר אלי המספר 18 ובמזכירות המספר 81. אזרח עובד צה"ל בשם מוטקה שמר על מחסום המעבר של כלי רכב לב.מ.ב ולבסיס אחסנה. כשמוטקה נזקק לקבלת אישור- מעבר מהמזכירות, נהג לחייג 81 יידיש איינע און אכציג כלומר אחת ושמונה וכמובן הצלצול תמיד הגיע אלי. סמוך לכניסה הראשית של מחנה ב.מ.ב (מחנה 380) שכן בניין השלישות בצד אחורי המטבח וחדר האוכל והשקם וחרב לבידור ולתרבות. תחילה היה האחראי על השקם חייל חרדי מירושלים עם פאות ארוכות, התנאי שלו היה איסור מכירת אמצעי מניעה בשקם. הוא ארגן בין חיילי הבסיס למודי תלמוד בערבים. אחר מכן מונה חברי יוסקה לנג להיות אחראי על השקם. לעתים חיפש תחבולות שונות להתחמק מהתורנות מוקדם יותר. ערב אחד התחשק לו לצאת לבלויים וחיפש אמתלה לסגירת השקם טרם זמנו (עד 10 בלילה) עלה לו רעיון כביר, הוציא את נורת התאורה ובידד את המגע בפיסת נייר והבריג את הנורה חזרה, משמע בחושך השקם אינו מופעל. לצערו התחבולה לא הצליחה, כי למזלו הרע באותו ערב היה מפקד התורן רס"ן שלמה בורנשטיין מהנדס חשמל, וסיפור כזה אי אפשר היה למכור לו בקלות. גילה מיד את הפברוק, ואת יוסקה הכניס ל- 20 ימי מחבוש.

בשל היותי חייל בודד, אישרו לי חדר מגורים בביתן בו גרו בעבר קצינים בריטיים, הריהוט הובא מיפו ממחסני רכוש- הנטוש. לאורך הבנין נמצאו חמישה חדרי מגורים נפרדים עם מרפסת משותפת לכל אורכו. בשכנותי גר סגן דני נויהאוז (נוי) יליד יוגוסלביה, בדרך כלל העדיף לשוחח עמי בהונגרית, היה ספורטאי מצטיין ובנות הבסיס נהו אחריו. חיילת בשם דבורה נהגה לפקוד את חדרו של דני ללא הרף, אלא דני לא היה מאושר מביקוריה. חרף התנגדותו, היא המשיכה בכל זאת לבוא אליו. ההטרדות לא נתנו מנוחה לדני, כשכבר הגיעו מים עד נפש דני איבד את עשתונותו, הרים אותה והוריד אותה במרפסת. היא לא נכנעה בקלות וכך אמרה לי: כאשר יצמחו שערות על כף ידי, הוא יתחתן עם אחרת. בסוף, העקשנות שלה נשא פרי והתחתנו

ונולדו להם שלושה ילדים.

בשבתות בדך כלל נשארתי בחדרי ועסקתי בציור. בנות מהבסיס נהגו לבקר אצלי וביקשו לצייר אותן, גם כאלה שהסכימו לחשוף את גופן העליון על מנת שאני אצייר אותן.

שבת אחת הופיעה אצלי חיילת מבסיס אחר קראו לה ג'וזפינה יפפייה ילידת רומניה, ומדי סופי שבוע הימשיכה לבקר אצלי, אגב אותו דני נויהאוז ניסה בכול כוחו לחזר אחריה, אבל ללא הצלחה. כשהעבירו את ג'וזפינה לבסיס אחר ליד באר-שבע נותק הקשר בינו. עד שיום אחד קראו לי ברמקול לבוא לשער הכניסה של הבסיס, כשהגיעתי לשער, גליתי מיד שזו שג'וזפינה הממתינה לי. היא השתוקקה לרענן את הקשר בינו, הבהרתי לה שאין טעם להמשיך הפגישות, הסיבה לכך היתה, ששמתי לבי שהיא יותר מדי חומרנית וזה בניגוד להשקפת העולם שלי. כעבור מספר שנים כשהייתי סוכן מכירות של חברה ישראלית, עברתי לתומי ברחוב אלנבי בתל-אביב, באופן בלתי צפוי רצה לקראתי אישה יפהפייה ואלגנטית וחיבקה אותי, תחילה לא זיהיתי אותה, עד שגליתי שזו ג'וזפינה, והיא סיפרה לי: שהייתה נשואה לאדם עשיר מבת-ים ובקושי רב ילדה בת. במשך הזמן התברר לה שבעלה עסק בדברים לא כשרים ומבזבז הרבה כסף במשחקי קלפים. בקושי רב הצליחה להתגרש ממנו.

כעת באתי לבעלי לשעבר לשלם לו סכום מכובד כדי לפדות את הבת שלי ולהביאה לאנגליה. בהמשך סיפרה לי: התחתנתי עם אדם אמיד וגרה בלונדון ולחלופין בדרום-אפריקה, ביקשה ממני לבקר אותה במלון הילטון, כששאלתי ומה עם בעלך? ענתה: הוא יגיע רק בעוד כמה ימים. נפרדתי ממנה בנשיקה ומאז לא שמעתי ממנה.

השחרור מהצבא

כשנודע למפקד חיל-קשר אל"מ ישעיהו לביא (אישי) שאני מתכוון לסיים את שרות הצבאי, הוא הזמין אותי לשיחת שכנוע. הסברתי לאישי שמאז עלייתי ארצה (לפני שבע שנים) אני משרת בצבא וטרם טעמתי את החיים כאזרח במדינת ישראל. אישי התכוון להעניק לי דרגן סגן בלי הזדקקות לקורס קצינים ונוסף לכך תכנן לצרף אותי למשלחת הרכש האלקטרוני בארה"ב. כל ההטבות לא שיכנעו אותי והחלטה שלי עמדה בעינה לסיים את השרות.

ישעיהו לביא אישי

שמו הקודם למברגר. נולד בשנת 1926 בגרמניה, ועלה לישראל בשנות 1933. בשנת 1944 התגייס לפלוגות המחץ (פלמ"ח), כעבור כשנה נשלח לקורס אלחוטאי, בשנת 1946 הצטרף לשרות הקשר של ההגנה. בשנת 1950 יצא, בהוראת בן גוריון, לארה"ב כדי ללמוד הנדסת אלקטרוניקה. במלחמת העצמאות תרם רבות לתחזוקת מכשירי קשר. 1957 מונה לקצין קשר ראשי. הקים את גלי צה"ל. ב-1962 עזב את מפקדת קצין קשר ראשי וכך חתם 28 שנים בצה"ל. 1968 מונה למנהל הרשות לפיתוח אמצעי לחימה התמנה להיות מנהל משרד הביטחון. בחודש אוגוסט 1968 הוענק לו פרס ישראל. (אני מזכיר את

אישי בזיכרונותיי: (הקמת תחנת שידור של גלי צה"ל דף 95)

אלקו חרושת אלקטרו-מכנית ישראלית בע"מ רמת-גן
סמוך למועד שחרורי מהצבא, גליתי מודעה בעיתון: חברת "אלקו מחפשת מועמד לתפקיד מנהל הרכש" נא לצרף גם תולדות חיים וכול. עניתי במכתב קצר: שמי.....בדבר פרטים אנא לפנות אל קצין קשר ראשי אל"מ ישעיהו לביא. כנראה ההמלצה של אישי הואיל לי ולראיה כעבור יומיים הגיעה אליי שליח מאלקו ומסר לי כרטיס ביקור של חבר הנהלה דר' לוי עליו נכתב: נא לבוא מחר בשבע בבוקר למפעלי אלקו ברמת-גן. לא היה לי מושג מה החברה עומדת להציע לי, למרות זאת באתי למפעל כפי שהתבקשתי. כשהגעתי לבנין המפעל, הציג את עצמו דרך חלון משרדו, מזכיר החברה מר וייל. הוא היה חיגר על רגל אחת, וריח הבושם שהתיז על עצמו הורגש למרחק רב. רשם את שמי במחברת הנוכחות והסביר לי שמאחר ואני שייך לסגל העובדים, עלי לחתום במחברת זו מדי יום שאגיע למפעל, רואינתי בחדר ההנהלה בנוכחותם של האדונים המנכ"ל מר אלכסנדר זלקינד, דר' לוי ומר יוסף שפילברגר. מר שפילברגר היה שותף זעיר בחברה ושימש כמהנדס ראשי, היה יהודי מסורתי איש תרבות בקי בש"ס, ונחשב למהנדס החשמל מהטובים בארץ ומחוצה לו. הוא הגיע ארצה בשנות השלושים מהונגריה היה חבר באגודת המהנדסים, בארגון של מכבי מיוצא הונגריה. לעתים הזמין אותי אליו הביתה שנמצא בפינת הרחובות ארלוזורוב-לאן ברמת-גן לא הרחק ממפעלי אלקו. הביקורים אצלו גרמו לי חוויה מיוחדת. מנכ"ל אלקו מר זלקינד הזמין אותי אליו הביתה בחווילה שלו ברמת-גן, על מנת לסכם איתי את התנאים, למחרת נפגשנו שוב במפעל וקבע לי בפרוטרוט את תפקידי והושיב אותי במשרד נפרד. תוך זמן קצר התאמת את עצמי לתפקיד החדש. הקניין שלי היה איש ותיק באלקו קראו לו בן-עזאי. מדי בוקר העברתי אליו את רשימת הקניות וסידורים למיניהם. בתוקף תפקידי היה עלי למצוא ספקים ולדאוג לתשלומים. רוב המנהלים אצל אלקו נשאו תואר דוקטור: דר' לוי, דר' פאדובאנו, דר' פלקו, דר' יארק. המנכ"ל מר זלקינד שמח לשוחח איתי בדרך כלל בידיש. במפגשים עימו היה מזמין לשנינו קפה, מגיש הקפה היה אדון סלבדור הוא דאג להביא מדי יום את הקפה לכל המנהלים. כשמר זלקינד לחץ על אינטרקום (אגב את עצוב צורת האינטרקום היה פרי עבודתי) ושאל אותי מה אנחנו חייבים לספקים? עניתי לו בערך 80.000 לירות, וכששאל את החשב של החברה דר' פאדובאנו מה המצב בבנק? ענה לו: רגע. אדון זלקינד. תשובה זו הוציאה אותו משלוותו.
הוא נהג להטיל עלי סידורים שונים שלא-דווקא נגעו לתפקידי. לדוגמא שליחות בחברת החשמל, שם היו לי קשרים אישיים עם המהנדסים ואנשי הרכש, והקשר איתם תרם הרבה לחברה.
יום אחד אני שומע באינטרקום, מר גרבר בוא אלי מיד למשרדי! שאלתי את עצמי: ריבון העולם! מה עוללת שמר זלקינד רוצה אותי כה דחוף? בחיך האופייני שלו פנה אלי וסיפר לי: ישנה הזמנה של 80 שניאי שמן גדולים המיועדים ליצוא ליוון. נותרו לנו רק מספר ימים (היום יום שני) זה אומר: שעד יום חמישי השנאים חייבים להמצא על האוניה. אם לא נצליח להביא את השנאים ארוזים (על פי דרישת הלקוח) עד יום חמישי, אזי התשלום בעדם תתאחר בחודש ימים, היות והאוניה הבאה אמור לצאת רק בעוד חודש.

מר גרבר! פנה אלי: אני סמוך ובטוח שאתה מסוגל לבצע משימה זו. דהיינו לדאוג שהשנאים יגיעו בזמן לנמל. הסכמתי לקבל על עצמי את המשימה, ומר זלקינד הפקיד בידי המחאה בלי ציון הסכום, ויצאתי לדרך. נסעתי ליפו למחסו עצים של פרנקל, את הקרשים הוא הפיק מארגזים משומשים שאסף מכל מני מקומות, בקשתי ממנו להזמין את העובדים שלו למשרד, ושאלתי אותם: אם אכפיל את המשכורת של שלשה ימים ואשלם ברוחב לב עבור עבודת לילה, האם אתם מוכנים לסיים אריזת 80 השנאים מוטענים על משאיות ולהבטיח שעד יום חמישי יגיעו לנמל חיפה? כולם היסכימו, והזמנתי ארגז בירה עבורם.

הם עבדו בחריצות, והשנאים הגיעו לנמל חיפה בזמן. מלאתי את הסכום בהמחאה ומסרתי אותה לפרנקל. מר זלקינד הודה לי על ההישג והעניק לי המחאה נדיבה. ביקש ממני לדעת, איך הצלחת לארגן בצורה כה מוצלחת? כשסיפרתי לו, והחמיא לי.

מסיבה לא מובנת, היחס של מר זלקינד כלפי השתנה באופן בלתי צפוי כלפיי, וזה קרה: כאשר חזרתי יום אחד מהפסקת צהריים, הודיעה לי המזכירה: שמר זלקינד חיפש אותי. התקשרתי אליו, ובקש ממני לבוא אליו למשרדו מיד. לשאלתו: איפה היית? השבתי לו הייתי בבית לאכול צהריים ככול הימים. פתאום התפרץ בזעם, אינך בחנות המכולת שלך! תגובתי הייתה קצרה, כן אדון זלקינד ממחר אני בחנות המכולת שלי. שבתי למשרדי ומיד ניסחתי מכתב התפטרות ושלחתי עם המזכירה אליו. כעבור שעה הופיע מר זלקינד במשרדי, ושאל: האם זה רציני? השבתי שכן. הוא הגיע למסקנה שעשה טעות וניסה לשנות את דעתי והבטיח לעלות את המשכורת שלי, רק שאשאר. שום שכנוע לא הואיל לו והחלטה עמדה בעיניה ובצער רב עזבתי.

תוך זמן קצר מצאתי תעסוקה חדשה כסוכן מכירות אצל חברת טקרמיק ייצור קרמיקה לחשמל. הוסכם על בסיס אחוזים מהמכירות. מחסן המכירות נמצא ברחוב הקונגרס בתל-אביב והמפעל בנס-ציונה. קבעתי לעצמי סידור ביקורים אצל סיטונאי החשמל, בימי ראשון בחיפה ובימי שלישי בירושלים ויתר הימים בתל-אביב. ההתחלה הייתה קשה, במיוחד שהיו לי עוד שני מתחרים וותיקים ששיווקו אותו מוצר. אט אט קשרתי יחסים טובים עם רוב הסיטונאים, בבואי אליהם, בדך כלל הציעו לי קפה, וסיפורי הבדיחות שלי תרמו לא מעט בהשגת הזמנות. בירושלים נמצא סיטונאי בשם ליפשיץ. כשהופעתי אצל החברה, התאכזבתי שלא הצלחתי להשיג הזמנה, הוסבר לי שיש להם מחויבות אצל ספק בשם מריו כהן שהוא בעצמו היצרן, בכול זאת התמדתי לפקוד את העסק שלהם מדי שבוע. שאלו אותי: אם לא התייאשתי ענית להם, שאני מטבעי עקשן ולא נכנע בקלות והמשכתי בביקורי. הם שמחו מאוד מהופעותיי וליד ספל קפה היינו מתבדחים עד כדי כך שיום שלישי אחד לא באתי, מרוב דאגה צלצלו אלי והתענינו אם חס וחלילה לא קרה לי משהו.

כעבור פרק זמן כשבאתי אליהם, בישרו לי שלפני שבועיים הזמינו אצל כהן הזמנה די גדולה וטרם סופקה. הצעתי להם למסור לי את רשימה ההזמנה, ובמידה וכהן בכל זאת לא יספק את הסחורה עד יום חמישי הקרוב (היום יום שלישי), אדאג לספק את הסחורה במועד. חזרתי לתל-אביב נתתי הוראה למחסנאי להכין את ההזמנה ארוזה יחד עם תעודת משלוח ללא ציון תאריך, לשלוח עם שרות המוניות "יעל דרומה" שהובילו חבילות במהירות לכל אתר. ביקשתי להעביר את המשלוח למחסן איסוף המשלוחים של יעל דרומה בירושלים שנמצא במקרה בקרבת הסיטונאי ליפשיץ, ונתתי הנחיה ליעל דרומה להעביר את המשלוח לליפשיץ ברגע שאני אבקש זאת טלפונית. צלצלתי ביום חמישי בבוקר לליפשיץ, ושאלתי האם כהן סיפק את הסחורה?

התשובה הייתה עדיין לא ואנחנו מאשרים את ההזמנה עם איחוליי מזל-טוב. מיד הרמתי טלפון ליעל דרומה בירושלים ובקשתי שבעוד חצי שעה נא להעביר את המשלוח לליפשיץ. תוך זמן קצר התקשר אלי מר ליפשיץ בזו הלשון: אתה

משוגע? שלחת את הסחורה בהליקופטר? מכאן ואילך הייתי הספק הקבוע של חברת ליפשיץ.

כשנוכחתי לדעת שחברת טקרמיק (החברה מזמן לא קיימת)

נתקלה בבעיות מימון ושקעה בחובות,

למזלי הספקת עדיין להציל את כספי שהגיע לי והתפטרת.

כשעזבתי את חברת טקרמיק, הכרתי אדם יוצאי הונגריה בשם גוטמן, שחי תקופה ארוכה בברזיל, שם

התעשר ובא עם משפחתו כתושב ארעי לישראל. הוא דיבר, רק הונגרית, כשנודע לו שגם אני מדבר

הונגרית, הוא שמח על האפשרות להקמת עסק משותף. ממילה תכננתי לפתוח חנות למכירת אבזרי חשמל.

תיארתי לפני מר גוטמן: על הקשרים הטובים שיצרתי עם קבלני חשמל בארץ, וכן עם יצרנים בחו"ל. הרעיון

מצא חן בעיניו ונהלנו משא ומתן להקמת עסק משותף. סוכם בנינו שאני אארגן ואנהל את העסק, ואילו מר

גוטמן ישקיע את ההון הדרוש. קבענו שם לחברה, שניקרא:

"השברה בע"מ" ונרשמנו אצל רשם- החברות. המניות התחלקו 50% לכל צעד, לאחר חיפוש קצר, מצאתי

חנות במקום אידיאלי בגבעת הרצל בתל- אביב. לאחר התארגנות נסעתי לחו"ל לערוך קניות. העסקנו עובד

לקידום המכירות ומדי חודש המכירות גדלו.

באחד הימים, נסעתי בענייני עסקים לחו"ל, השארתי בידי מר גוטמן את ניהול הכספים. לפתע קיבלתי שיחת

טלפון מבוהלת מהעובד יוסי. בוא מיד הביתה! כי מר גוטמן פרעה את כל השטרות והוציא את יתרת הכסף

מהבנק והסתלק חזרה לברזיל. התברר שמר גוטמן שלח את כל הריסים שלו בשלוש מכולות לנמל חיפה.

משום שמר גוטמן לא היה עולה חדש הוטל עליו לשלם מכס לפי ערך הטובין. מרוב זעם, החליט לשלוח את

המכולות חזרה לברזיל. נודע לי שכעבור זמן קצר הוא נפטר בברזיל.

מר דגן מנכ"ל החברה "אלקטרו וויסטה" נציגות של חברת AEG גרמניה, הזמין אותי לשיחת הכירות.

התקבלתי במשרדו המפואר, שעל קירותיו היו תלויות היצרות (אורגינליות) של מנה ק"צ, ופנה אליי: שמעתי

על אודותיך שאתה איש מכירות מוצלח ולאחר שהרעיף אלי הרבה מחמאות, שאל אותי: אם אני מוכן לקבל

על עצמי לשווק את רכיבי החשמל מתוצרת AEG המיועדים להתקנה בלוחות חשמל? מר דגן הדגיש, רכיבים

אלו טרם שווקו בארץ אני מאמין שאתה עשוי להצליח בהפצתם. לסיום השיחה, סוכם שעור האחוזים

ממחזור המכירות. תוך כמה חודשים המכירות גאו. אני מניח שההצלחה שלי היגיעה לאוזנו של מנכ"ל אלקו

מר זלקינד, שוודאי חשב אם אני טוב בחברה אחרת, ודאי אני טוב גם בחברה שלו. הוא התקשר אלי והזמין

אותי אליו למשרדו. ממילא לא ראיתי עתיד בחברת אלקטרו וויסטה, לכן לא היססתי לבוא לפגישה, במפגש

השתתף גם בנו גרשון והם הציעו לי תפקיד של מנהל המכירות של מוצרי אלקו ומוצרים מיובאים. עד אז

המכירות נעשו ישירות מהמפעל ברמת-גן. הסכמתי להצעה, בתנאי שהשווק יועתק למרכז תל-אביב, הוסכם

על המשכורת ותוספת אחוזים ממחזור המכירות. בקשו ממני למצוא חנות מתאימה בעיר.

איתרתי שתי חנויות צמודות וריקות ברחוב הארבעה בתל-אביב. התנית לפרק את הקיר החוצה בין שתי החנויות על מנת ליצור אולם גדול אחד בעל המקום לא התנגד. כשפרקו את הקיר, התברר שהמפלס בין שתי החנויות לא היו שוות, כדי להסתיר את הפרשי הגובה, החלטתי להניח שטיח מקיר לקיר אשר באותם הימים נחשב כמותרות. האבא זלקינד ראה בזה לוקסוס ובזבז כספים (לכן לא ביקר בחנות מעולם) לעומת זאת הבן גרשון דרבן אותי להגשים את תוכניותי. החנות הייתה ממש מפוארת. בהתחלה כינו את החנות "מחסן מכירות" אחר כך הוסב השם ל- אלקוטרייד מחובתי היה לדאוג להוציא ההזמנות המיועדות בארץ ומחו"ל.

לגוון המוצרים, ולמצוא ספקים חדשים,

סטתי בפעם ראשונה להנובר שבגרמניה וגם פעם ראשונה דרכתי על אדמת גרמניה מאז השואה. הייתי לי הרגשה מעורבת במיוחד כשנפגשתי בגרמני מבוגר. החששות שלי לא היו לשווא, לאחר שנתקלתי באחד מהם. באחד המקרים כששני מהנדסים צעירים (נחמדים) גרמנים הזמינו אותי לביתן של קרופ כדי להציג לפניי חידוש מסוים. בכניסה של הביתן הציגו אותי לפניי האחראי, זה מר גרבר מישראל. האחראי הכריז מיד שאין לנו שום עסק עם ישראל, תיקנתי אותו מיד, הכוונה עם יהודים? אמרתי גם לי אין עסק עם נאצים עניתי. שני המהנדסים הצטערו עד עומק ליבם, עזבתי את המקום בהפגנתיות.

בהנובר מקובל היה ללון בדירות פרטיות, משרד התיירות דאגו למצוא מקום עבור האורחים. במקרה פגשתי מכר ישראלי שהוא גם בא מדי שנה להנובר, והציע לי להצטרף אליו בדירה אצל היידי. סיפר לי שהיא מדברת עברית, ומעדיפה להשכיר את חדרים רק לישראלים. קיבלתי את ההצעה ובאתי להידי. היא קיבלה אותי בסבר פנים יפות. לאחר שיחה קצרה, הציגה לי את החדר. לקראת ערב הזמינה כמה ישראלים בניהם גם חברי קיבוץ לארוחת ערב, ושרה איתנו שירים עבריים. נשאה לי שאלה: מהיכן השליטה העברית שלה? בהיותנו לבד סיפרה לי: שיום אחד כשפתחתי בבית מגירה נשרו ממנה כמה תמונות על הרצפה, נחרדתי עד עומק לבי כשזיהיתי את אבי במדי אס אס. שאלתי את אימא: זה נכון שאבא שירת ביחידת הקלגסים? היא אישרה. מיד ארזתי את החפצים ונסעתי לישראל וניתקתי כול קשר עם אימא שלי. בישראל למדתי עברית ותחברתי עם ישראלים ומצאתי עבודה במשרד נסיעות. היידי הייתה נשואה והיו לה שני ילדים. באחד הפעמים כששוב באתי להידי, סיפרה לי שבשד אחד מצאו גידול סרטני, והיו חייבים להסירו. כעבור חודש בעלה שלח לי בדואר מעטפה שחורה בו הוא הודיע על מותה של היידי. מרוב צער כמעט ובכיתי.

יריד הנובר, היה עבורי ההזדמנות הטובה ביותר ליצור קשר עם חברות חדשות וכמובן למצוא ציוד חדיש שטרם היגיע לארץ. בתום נעילת היריד ערכתי ביקורים אצל כמה חברות. יצרן בשם (-) ליצור ארגזי חלוקה חיצוניים עשויים מסיבי זכוכית, הזמין אותי לבקר במפעל שלו בעיירה במרחק של שעה נסיעה ברכבת מהנובר. הוא המתין לי בתחנת הרכבת והביא אותי ישר למפעל שלו. הושיב אותי בפרוזדור והגיש לי כוס מיץ תפוזים, ההמתנה המתמשכת גרמה לי ממש בחילה מהסירחון של הדבק המגע ששימש להדבקת סיבי הזכוכית. כעבור שעה סייר איתי בשטח המפעל והראה ברפרוף את תהליך היצור. אחר כך הסיע אותי למלון היחיד בעיירה, והוריד אותי שם, ונפרד ממני בשלום. כמובן לא לפגישה כזו צפיתי. לפני שנכנסתי למעלית, אמרתי לו: אנא המתן רגע, אני רוצה להעניק לאשתך (אותה הכרתי ביריד), מתנה מישראל. בדרך כלל לקחתי איתי מתנות עם סימבוליים נוצריים לחלוקתן. ירדתי חזרה ומסרתי לו את המתנה ונפרדתי ממנו.

שערת לעצמי, הוא בא הביתה, ויספר לאשתו: את זוכרת את הישראלי שפגשנו ביריד? ובכן, הוא שולח לך את המתנה. כמובן היא תשאל איפה נמצא הישראלי? הזמנתה אותו לארוחה? הערכת שזה בטח יביך אותו. הכול התרחש לפי התכנון. התיישבתי בחדר אוכל של המלון, הזמנתי פלטה עם גבינה צהובה, תוך כדי האכילה, בא אלי המלצר ושאל: אתה אדון גרבר? טלפון עבורך מצד שני אדון (-) תסלח לי אדון גרבר אפשר לשאול אותך מה אתה עושה? אני אוכל, אנא בטובך על תמשיך, אנו מגיעים מיד למלון ותהיה לנו העונג להזמין אותך לארוחת ערב.

אשתו הגיעה קודם למלון, וסיפרה לי שבעלה דתי מאוד ומושפע מהכומר, ולא הבינה סיבת התנהגותו של בעלה כלפיי. כאשר הופיע בעלה, הוא הביעה את צערו וביקש ממני סליחה ומחילה על התנהגותו הלא הולמת. אחר כך אמר לי: איך יכולתי לעולל לאדם קדוש (הכוונה שאני בא מארץ הקודש), למעשה אני חייב לנשק את כף רגלך. המלצר הגיש לי את התפריט, כנקמה הזמנתי רק את המנות היקרות ביותר, כמובן את הרוב השארתי בצלחת.

בהנובר פיתחתי קשרים עם חברות מארצות: גרמניה, שווייץ, צרפת והונגריה. מצאתי אצל חברה גרמנית מפסיקי פחת FHELERSTROMSCHUTZSCHALTER מפסק מגן נגד התחשמלות. לקחתי איתי דוגמאות אחדות לבדיקה. בהגיעי ארצה פניתי למהנדס של משרד הבנוי הצגתי מפסק כזה בפניו. תגובתו הייתה שלילית, עד כדי כך, הוא זרק בי מרה והסתלקתי. איך אומרים עושים חושבים. צץ לי רעיון, פניתי לכמה עיתונים והזמנתי קטעי כתבות על תאונות חשמל בבתים. ערכתי מהם דפי מידע. הלכתי לאוניברסיטת תל-אביב הצגתי את בפני ועד התעסוקה של הסטודנטים מפסק הפחת. הצעתי שקבוצות סטודנטים בליוויי טכנאי חשמל יפקדו דירות ויסבירו את נחיצותה של המפסק, והטכנאים מוכנים להרכיב מפסק כזה מיד. הסטודנטים שמחו על אפשרות של הכנסה מכובדת. וכך המשכתי לאוניברסיטאות ירושלים ובאר-שבע. תחילה אישר לי מר זלקינד הזמנה רק לחמש מאות יחידות מגרמניה, כשביקשתי ממנו לאשר חמשת אלפים נוספים, הוא השתומם על הכמות הגדולה, כשהצגתי לו את מחזור המכירות, אישר לי את ההזמנה מיד.

אבי ז"ל גר בבאר-שבע ותיקן שעונים לפעמים בא לתל-אביב לקנות חלקי חילוף. באחת הביקורים שלו, בא אלי למשרד הוא השתומם לראות כשמגיעים אלי הטלקסים הוא לא הבין איך זה שכותבים בגרמניה ופה אני יכול לקרוא. לפתע שאל אותי אבי: ביידיש "זוג מיר ווי האסט דאס אללעס געלערנט?" אמור היכן למדת את הכול? שאלה זו הביכה אותי במקצת.

הקשרים עם החברות מחו"ל איפשרו לי לשפר את השפות הגרמנית וגם האנגלית. בתום פעילות של חמש שנים באלקוטרייד, החלטתי לעזוב ולפעול בתור עצמאי. לשם כך נסעתי לחו"ל ובקשתי לייצג את החברות שאיתן היו לי הקשרים מקודם. השגתי מספר נציגויות וקשרתי בין החברות מחו"ל לבין קבלני חשמל בארץ והצלחתי ליזום פרויקטים גדולים, פתחתי משרד ברחוב ביאליק ברמת-גן משם ניהלתי את העסקים, בתחילת 1988 הרחבתי את המשרד בחדר נוסף, והצטרף לחברה שלי חתני אילן. הוא התלווה אלי לנסיעות להנובר להכיר את החברות וגם ערכנו ביקורים במפעלים.

מהארץ טסתי בדרך כלל ישירות לבאזל, מלון ויקטוריה שנמצא מול תחנת הרכבת שם הייתי אורח קבוע במשך שבע עשרה שנים. היות שמבאזל היה לי נוח לנוע לגרמניה ולצרפת. וכמובן לבקר גם את חברות שווייציות.

מול מלון ויקטוריה נמצאה חנות לאלקטרוניקה בידורית. לעתים באתי לקנות משהו.
ב-25 בפברואר 1988 נכנסתי לחנות הנ"ל, לפתע נגשה אלי אישה חטובה בשמלה מודרנית ולחשה לי
בדיסקרטיות: אני מצטערת להודיע לך שבעלי נפטר לפני שישה חודשים. הייתי במבוכה ורק יכולתי לענות:
אני מצטער והבנתי מיד שכאן נפלה טעות, כדי לצאת מהסבך שאלתי מתי יש לך הפסקת קפה? ענתה
בערך בעוד חמש דקות, האם נוכל להיפגש בבית קפה למטה לספל קפה? הנידה עם הראש כן. יצאתי
מהחנות ישר לבית קפה. כשהגברת נכנסה מחויכת, הבינה מיד שכאן נפלה טעות. שאלתי: למרות הטעות
את מוכנה לשתות איתי קפה? כשהסכימה, לפני שענתה, הצגתי את עצמי: שמי שלמה גרבר מישראל. גם
היא הציגה את עצמה: שמי מירתה (הדס). הונציקר התברר כשבעלה של מירתה שכב תקופה ארוכה בבית
חולים במחלת סרטן, טיפל בו פרופסור זמן רב. הוא ניסה לפעמים להזמין את מירתה לסוף שבוע, אבל
מירתה דחתה את ההזמנה בטענה כל עוד בעלה חי, אינה מסכימה להתרחק ממיטתו. כשנפטר, חשבה
בליבה עכשיו הייתי רוצה לפגוש את הפרופסור. כך קרה שראתה אותי נכנס לחנות, כנראה הדמיון לאותו
פרופסור היה מושלם ומזה נבעה הטעות. היא נענתה גם להזמנתי לארוחת ערב. הקשר והביקורים אצלה
נמשך שנה שלימה. ב-18 בפברואר 1989 עברתי לגור אצל מירתה סופית וכך אנחנו חיים יחד זה כעשרים
שנה.

בבאזל המשכתי תקופה מסוימת בעסקים שלי, ומאחר ונעדרתי מהארץ, הופסק הקשר עם החברות, מה גם
הרבה חברות נמכרו או התאחדו עם חברה אחרת.

בבאזל התחלתי לכתוב את ספר הזיכרונות שלי אשר תורגם לגרמנית, הונגרית ואנגלית בסיום כתיבת הספר
כתבתי, ההמשך יבוא. לאחר שבע שנים אני מקיים את הבטחתי ובזה השלמתי את קורותיי.
בשנת 1995 התחלתי לצייר וממשיך לצייר גם היום. הציורים שלי נעשו פופולאריים בשווייץ וגם במדינות
אחרות.

עכשיו אני מסיים הפעם סופית: תם ונשלם.

באזל חודש יולי 2008